

ISSN 0235 -- 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.

НОВІ ВІДКРИТТЯ

І ЗНАХІДКИ.

СТАТТІ.

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА.

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ.

ДИСКУСІЇ.

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ.

•4•1995

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
В. І. КАДЄВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН, В. В. ОТРОЦЕНКО,
С. В. СМІРНОВ, В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.09.95. Підп. до друку 03.02.96. Формат 70×108¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12. Тираж 800 прим. Зам. 29

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО

Оригінал-макет виготовлений редакційно-видавничим центром ІА НАН України.

Художній редактор М. М. ІЄВЛЄВ

АРХЕОЛОГІЯ

• 4 • 1995

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Паній мезоліт України
- 16 МАССОН В. М. Ранние комплексные общества в древней истории Восточной Европы
- 24 РУСЯЄВА А. С. Ольвійсько-сарматські відносини у другій половині I ст. н. е.
- 38 СИМОНОВИЧ Е. О. Про соціальну структуру черняхівського суспільства за матеріалами поховального обряду
- 50 КОЗАК Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст.

Публікації археологічних матеріалів

- 66 НЕЧИТАЙЛО А. Л., ГАДЖІЄВ М. Г. Особливий тип кераміки в характеристиці взаємовідносин кавказьких і степових племен
- 75 МАЙКО В. В., ФАРБЕЙ О. М. Християнізація тюрко-болгар Криму в світлі археологічних джерел (на прикладі поховального обряду)
- 82 ВЕРЕМЕЙЧИК О. М., ГОТУН І. А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях

Дискусії

- 95 РИЧКОВ М. О. Археологічна культура і ландшафт
- 111 МАХОРТИХ С. В. Про кинджали скіфського типу з простим антенним навершям

До методики археологічних досліджень

- 117 ЧЕРНИХ Л. А. Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я

Пам'ять археології

- 132 ЧЕРНЯКОВ І. Т. Доля вченого і людини (до 110-річчя А. В. Добровольського)

Нові відкриття і знахідки

- 136 ЗУБАР В. М. Про нижню дату латинських клейм з назвою Мезійського Флавієвого флоту
- 138 РУСЯЄВА А. С., СОН Н. О. Теракотова форма з зображенням Артеміди
- 140 МОГИТИЧ Р. І. Вулиця літописного Звенигорода
- 143 ГОРІШНІЙ П. А. Археологічні дослідження в Суботові

Рецензії

- 148 ТОЛОЧКО О. П. И. М. Дьяконов. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней.— М.: Восточная литература, 1994.— 383 с.
- 151 ТРЕЙСТЕР М. Ю. Pfrommer M. Untersuchungen zur chronologie früh- und Hochhellenistischen goldschmucks.— Tübingen: Wasmuth, 1990 (IstForsch, Bd. 37).— 496 S.— 28 Taf.

Вітасмо ювілярів

- 154 До ювілею Стефанії Ромуальдівни Кілієвич
- 156 Наші автори
- 157 Список скорочень
- 158 Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 1995 рік

ПІЗНІЙ МЕЗОЛІТ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізняк

У першій частині статті, надрукованій у попередньому номері журналу, розглянуті культурні явища, що розвивалися в Україні в ранньому мезоліті. Пізньомезолітичним культурам України та динаміці їхньої взаємодії присвячена друга частина праці.

Пізній мезоліт в Україні датується VI—V тис. до н. е. або початком Атлантичного палеокліматичного періоду голоцену. На українських теренах у цей час триває розвиток таких ранньомезолітичних явищ як кукрецька та пісочнорівська культури, висвітлені у першій частині праці. Зокрема пісочнорівська спільнота наприкінці мезоліту була представлена на Десні пам'ятками типу Студенок. Загалом же у цей час на території України археологічно простежується 7 культурних явищ: кукрецька, мурзак-кобинська, гребениківська, яніславицька, донецька культури та пам'ятки типів Студенок та Платівський Став (рис. 1). Вони різняться між собою перш за все мікронабором (рис. 2).

Мурзак-кобинська культура

Пам'ятки культури поширені у гірській частині Криму. Найпоказовіші комплекси походять з пізньомезолітичних шарів кримських печер, які серед дрібного щебеню містять велику кількість панцирів черепашок *Helix*.

Загалом відомо близько 20 мурзак-кобинських пам'яток: Мурзак-Коба, 2—4 шари Фатьма-Коби, 2, 3 шари Шан-Коби, Кара-Коба, Ласпі (7) та інші. З людністю цієї культури пов'язують мезолітичні поховання в печерах Мурзак-Коба та Фатьма-Коба¹.

Підвалини джерелознавчої бази культури закладені довоєнними розкопками Г. А. Бонч-Осмоловського та М. Л. Ериста у печерах Шан-Коба та Фатьма-Коба². Пізніше С. М. Бібіков розкопав епонімну печеру Мурзак-Коба³ та продовжив дослідження у Фатьма-Кобі⁴. У повосенний час значний внесок в дослідження мурзак-кобинських пам'яток зробили Ю. Г. Колосов та Д. Я. Телегін, які досліджували пам'ятки Кара-Коба⁵ та Ласпі⁶.

Техніка обробки кременю мурзак-кобинських пам'яток характеризується одноплосинними, однобічними нуклеусами для правильних, відтискових пластинок (рис. 3, 55).

Мікронабір культури⁷ характеризується дрібними низькими та середньовисокими трапеціями. Серед них виділяється дві головні типологічні групи: низькі асиметричні (мурзак-кобинські) (рис. 3, 33—35), що нерідко переходять у трикутники (рис. 3, 36—39) та симетричні низькі (рис. 3, 43—47) і середньовисокі (рис. 3, 40—42). Нерідко трапеції мають зубчики по верхній основі (рис. 3, 40—43) та дрібну ретуш по нижній основі (рис. 3, 35, 39).

До культуровизначальних мурзак-кобинських рис належать численні пластини з ретушованими виймками — анкоші (рис. 3, 56—62).

Численні скребачки виготовлялися з відщепів. Приблизно в однаковій

Рис. 1. Пам'ятки пізнього мезоліту України (VII—V тис. до н. е.). Умовні позначення: 1 — пам'ятки типу Студенок, 2 — донецька культура, 3 — мотильники Василівка I та II, 4 — пам'ятки типу Платівський Став, 5 — гребенківська культура, 6 — печера Шпан-Коба, 7 — вузли янсілавських пам'яток, 8 — янсілавські стоянки, 9 — муразок-кобинська культура.

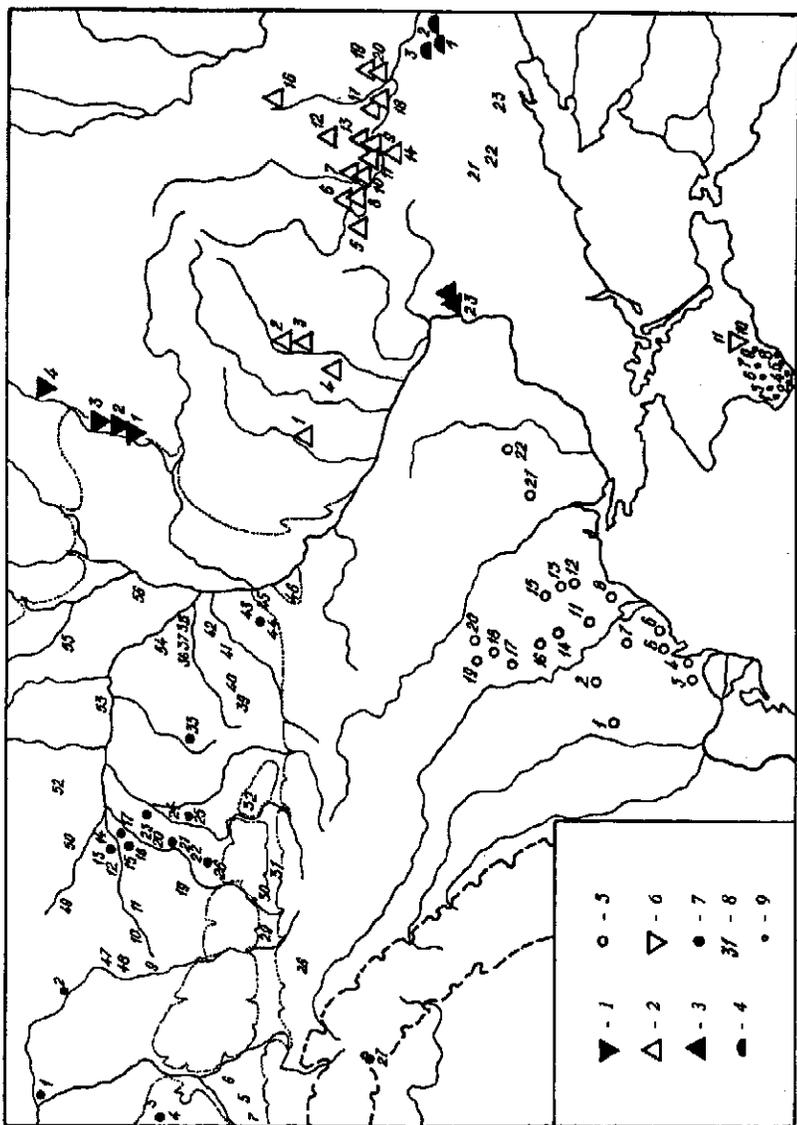
Янсілавські пам'ятки: 1 — Велишів XIII, 2 — Червоний Борек I, 3 — Томашів, 4 — Ридно VI, XIII, 5 — Ранізов, 6 — Гвоздець, 7 — Яворник Чарна, 8 — Неборово, 9 — Загишиша V, 10 — Тур, 11 — Невір, 12 — Люб'язь, 13 — Перволока 2, 14 — Омгт, 15 — Нобель, 16 — Люботинь, 17 — Сенчиц 5А, 5Д, 18 — Мульчиці, 19 — Грушвиця, 20 — Непирець, 21 — Балаховичі, 22 — Мала Осидя, 23 — Рудня, 24 — Криниця, 25 — Поляни, 26 — Журовичі, 27 — Кам'яниця 1, 28 — Бреховичі VI, 29 — Ястрибич, 30 — Гаї Лев'ятинські, 31 — Саланя, 32 — Негішин, 33 — Корма, 34 — Піщане, 35 — Прибір, 36 — Протереб, 37 — Горки, 38 — Оболонь, 39 — Стаханово, 40 — Кропивенка, 41 — Кухарі 2, 42 — Прибірськ 3, 43 — Рудий Острів, 44 — Бороданка ЗВ, 4, 45 — ДВС (Вишгород), 46 — Перетічек, 47 — Прилуки, 48 — Страдеч, 49 — Носки, 50 — Милошевичі, 51 — Лесковичі, 52 — Камелі, 53 — Дорошевичі, 54 — Рожава, 55 — Красновка ІВ, 56 — Стара Лугава.

Донецькі пам'ятки: 1 — Солонця, 2 — Охтирка, 3 — Хухра, 4 — Біла Гора, 5 — Петровська 4, 10, 28, 6 — Ізюм, 7 — Припіль, 8 — Гирло Осколу, 9 — Зливики, 10 — Рубці, 11 — Дробинське, 12 — Петрово-Орловська, 13 — Шенченково, 14 — Райгородок, 15 — Боровське, 16 — Пелаяївка 3, 17 — Ольхова 2, 5, 18 — Орехово-Донецька, 19 — Тепла, 20 — Кондрюшка, 21 — Крем'яна Гора, 22 — Мосціно, 23 — Матаїв Курган.

Гребенківські пам'ятки: 1 — Саратові, 2 — Займ 1, 3 — Василівка, 4 — Мирне, 5 — Борисівка, 6 — Дивізія, 7 — Шаричанка, 8 — Барабой, 9 — Дوبرожани, 10 — Василівка, 11 — Гребенки, 12 — Карпово, 13 — Црибулівка, 14 — Тростянець, 15 — Катаржани, 16 — Гржеве, 17 — Орловка, 18 — Довжанка, 19 — Оленівка, 20 — Познанка, 21 — Балахове, 22 — Казанка.

Муразок-кобинські пам'ятки: 1 — Муразок-коба, 2 — Ласпі 7, 3 — Заміль-коба, 4 — Шпан-коба, 5 — Фат'яма-коба, 6 — Кара-коба, 7 — Алімівський навіс, 8 — Балін-Коп, 9 — Су-Ат III, 10 — Ала-Чук.

Пам'ятки типу Платівський Став: 1 — Мурзіна Балка, 2 — Платівський Став, 3 — Зимівники, розкоп 1.

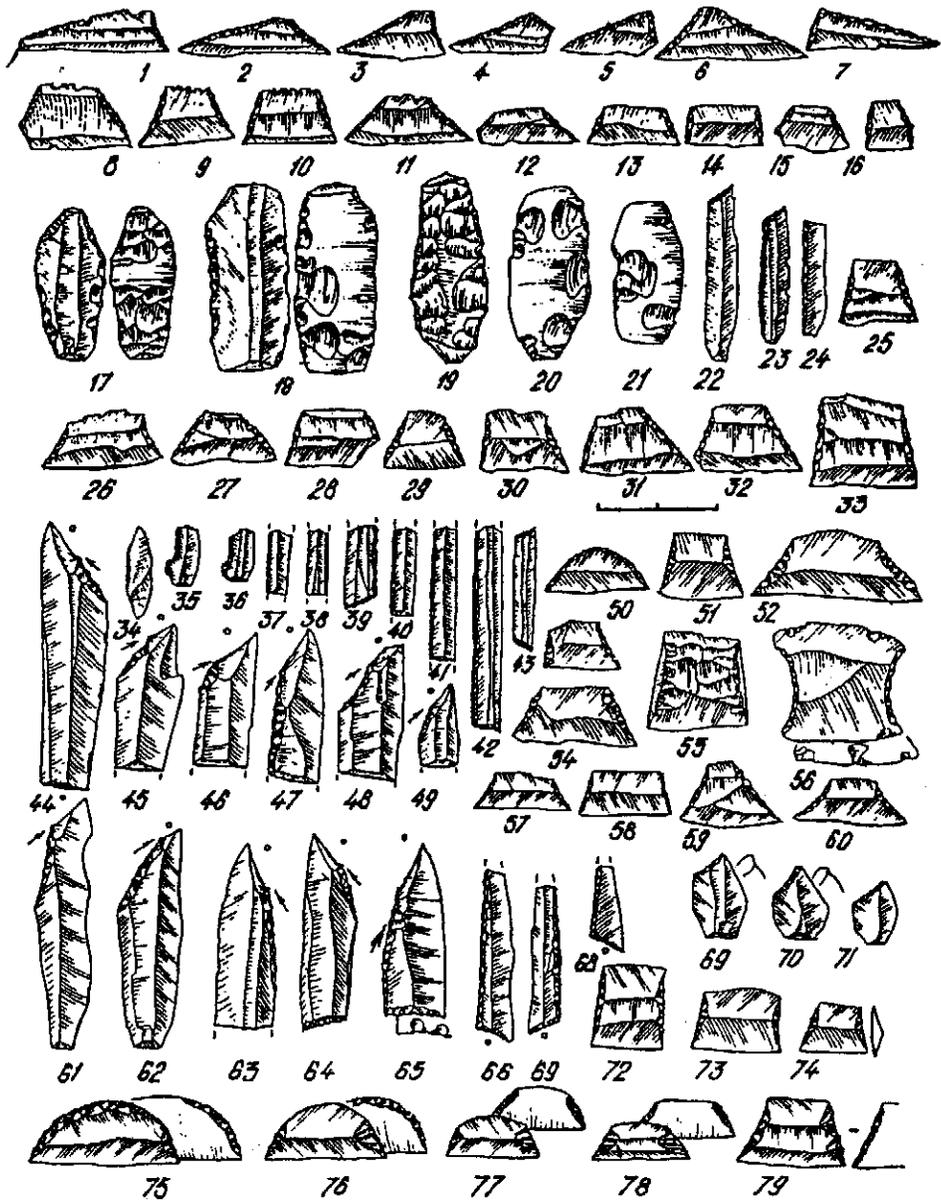

Рис. 2. Мікроліти пізньомезолітичних культур України. 1—16 — Мурзак-коба, 17—25 — Кукрек, 26—33 — Гребеники, 34—60 — Донецька, 61—74 — Яніславиця, 75—79 — Платівський Став.

кількості знайдені кінцеві на відщепач (рис. 3, 51, 52) та підокруглі скребачки низького профілю (рис. 3, 49, 50). Нечисленні різці представлені бічними ретужними та кутовими (рис. 3, 53). Знайдені поодинокі свердла на масивних пластинках (рис. 3, 54).

Серед кістяних знарядь найпоказовішими є двобічні гарпуни.

Нечисленні кукрецькі вкладні, олівцеподібні нуклеуси, мікропластинки з притупленим краєм, уламки двопазових кістяних наконечників у шарах пам'яток мурзак-кобинської культури є слідами безпосередніх контактів останніх з кукрецькими сусідами.

Судячи за радіокарбонowymi датами стоянки Ласпі 7⁸, мурзак-кобинські пам'ятки з'являються у Криму на початку VII тис. до н. е. і розвиваються тут до кінця мезоліту. Раніше вважалося, що культура постала на основі

кримського «азилу» (шан-кобинської культури). Однак більшість сучасних дослідників відходить від цієї концепції. Мурзак-кобинська людність взяла участь у формуванні кримського неоліту, характерною особливістю якого є дрібні трапеції та сегменти з пласкою ретушшю на спинці.

Гребеники

Епонімна стоянка Гребеники була досліджена П. І. Борисковським під Одесою у 1954 р. Однак, виділив культуру і дослідив більшість її пам'яток В. Н. Станко⁹. Відомо кілька десятків гребениківських стоянок та місцезнаходжень¹⁰, в т. ч. Познанка¹¹, Казанка¹², Довжанка, Орловка¹³, Барабой IV, Борисівка, Цибулівка, Карпово, Доброжани¹⁴. Майже повністю розкопані поселення Мирне та Гіржево¹⁵.

Пам'ятки гребениківської культури поширені у степовому Надчорномор'ї між Інгульцем на сході та гирлом Дунаю на заході (рис. 1).

Гребениківській техніці розколівання кременю властивий однобічний, часто сплющений нуклеус для правильних, відтискних, досить великих пластин, (рис. 4, 60). Переважна більшість скребачок виготовлені на відщеплах, підокруглі, часто з пологою ретушшю робочого краю (рис. 4, 48—55). Різці майже відсутні. Культуровизначальною рисою гребениківських пам'яток є численні серії трапецій — близько 20% всіх виробів з ретушшю. Переважають середньо-високі, симетричні трапеції з досить широких пластин (рис. 4, 32—47).

Окремі кукрецькі вкладні, олівцеподібні нуклеуси, мікропластини з пригупленим краєм та зі скошеним кінцем (рис. 4, 61, 62), а також кістяні веретенноподібні, пазові наконечники дротиків з'явилися на деяких гребениківських пам'ятках внаслідок впливу кукрецьких сусідів.

Фауністичні рештки зі стоянок Мирне та Гіржево свідчать, що в основі господарства лежало полювання на тура та коня.

Більшість дослідників датують гребениківську культуру пізнім мезолітом і генетично пов'язують з фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Царинка¹⁶. Однак цій версії автохтонного походження культури суперечить великий хронологічний розрив з її генетичною підосною.

Неолітизація Європи, як відомо, відбувалася шляхом розселення на північ з Близького Сходу через Балкани носіїв неолітичної економіки та культури. Тому у Північно-Західному Надчорномор'ї у ранньому голоцені переважали міграційні процеси з Подунав'я. Це дає підстави передбачати генетичне коріння гребениківської культури на Балканах. Не даремно саме тут маємо певні аналогії її крем'яному комплексу (Аргіса, Протосескло, Криш-Старчево, Куйна Туркулуді)¹⁷.

Гребениківська культура взяла участь у формуванні неоліту Північно-Західного Надчорномор'я.

Яніславиця

Яніславицька культура за С. К. Козловським¹⁸ або віслянський цикл за Г. Венцковською¹⁹ була виділена польськими дослідниками на підставі матеріалів з басейнів Вісли та Німана. За останні чверть століття в басейні Прип'яті було відкрито близько 30 яніславицьких пам'яток.

Культуровизначальними виробами яніславицької культури є своєрідні одноплощинні, однобічні нуклеуси для правильних, відтискних пластин (рис. 4, 24), яніславицькі вістря (рис. 4, 1—7) та трикутники (рис. 4, 8—12). Характерні високі показники пластинчастості, майже повна відсутність різців, численні серії скребачок на неправильних відщеплах (рис. 4, 25—29). У великій кількості знайдені правильні, високі трапеції (рис. 4, 13—18), мікрорізці (рис. 4, 19—22), пластини з ретушшю.

Певна специфіка яніславицьких пам'яток Києво-Житомирського Полісся дозволила говорити про рудоострівський локальний варіант культури²⁰.

У басейнах Вісли, Німана та Прип'яті до Дніпра включно розвивалася єдина яніславицька культура, в межах якої виділяється чотири локальних варіанти. Центральний варіант поширений в басейнах Верхньої Прип'яті, Західного Бугу та у Східній Польщі (східна група за С. К. Козловським); північний — басейн Німану (група Максимоніс); західний — межиріччя Вісли і Варти (група Вістка) та східний — рудоострівський варіант Києво-Житомирського Полісся.

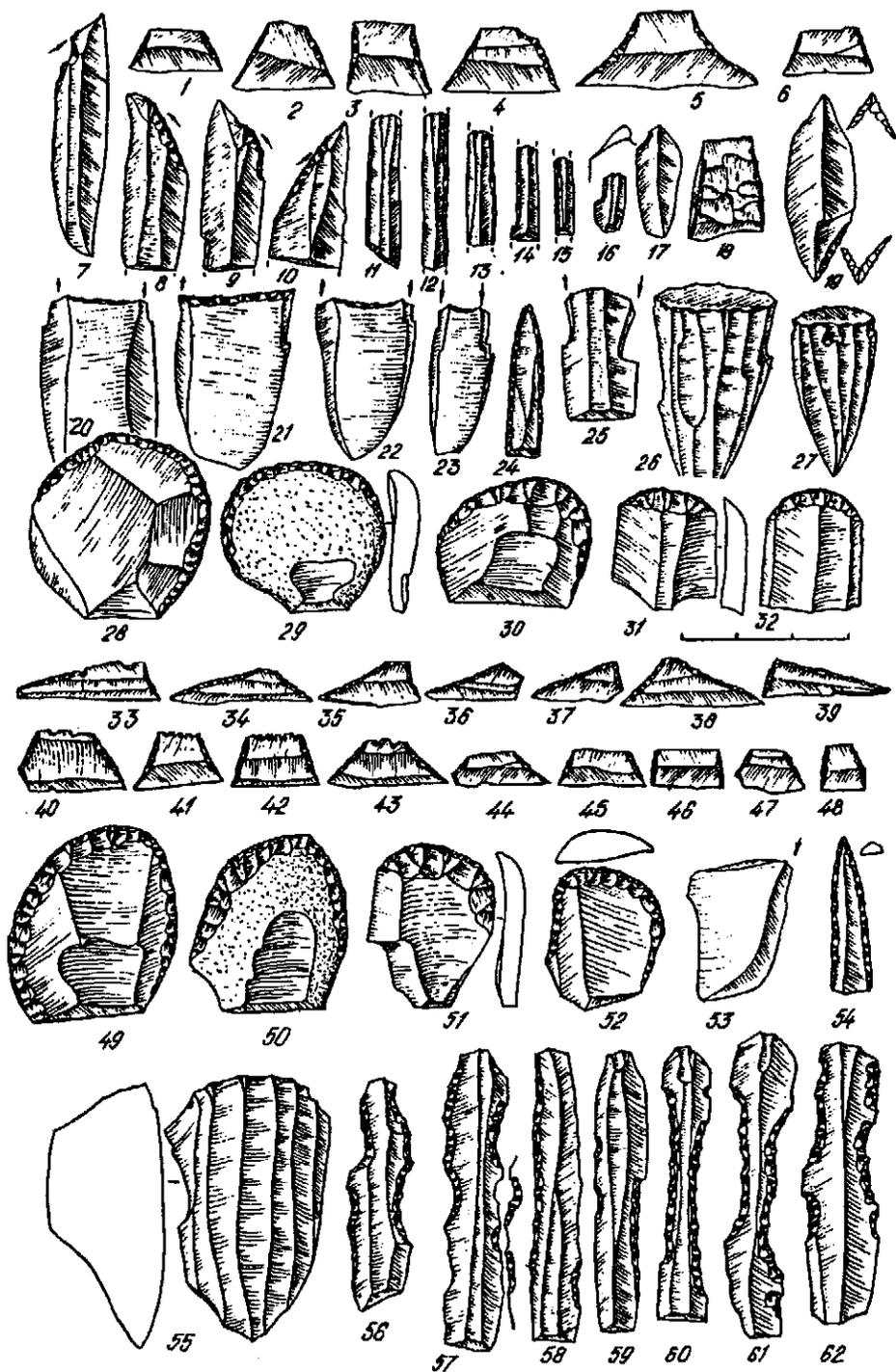

Рис. 3. Крем'яний інвентар донецької стоянки (1—32) та мурзак-кобинської Ласпі 7 (33—62).

Спочатку дослідники генетично пов'язували яніславицьку культуру з Маглемезе Західної Прибалтики²¹. Проте, останнім часом більшість польських вчених переглянули свої точки зору на генезу культури і виводять її зі Східної Європи²².

Однак, на нашу думку, весь яніславицький крем'яний комплекс характеризується виразними західними, постмаглебезькими рисами. Такі визначальні яніславицькі вироби як одноплосинні торцеві нуклеуси, видовжені трикутники, вістря, виготовлені у мікрорізцевій техніці, є типовими для західнобалтійського (маглебезького) мезоліту і поширилися в Західній Балтії значно раніше ніж у басейнах Німана, Вісли та Прип'яті²³. Ці яніславицькі вироби поступово зникають у напрямку від Балтії до Дніпра. Фактично, яніславицька індустрія є реалізацією традицій надбалтійського мезоліту на новій протонеолітичній техніці відтискної, широкої пластини, яка в VII—VI тис. до н. е. поширювалася з Балкан.

Найдавніші яніславицькі пам'ятки (Максимоніс IV) сформувалися у Бо-реалі у басейні Німану внаслідок просування носіїв маглебезьких традицій з заходу²⁴. З Верхнього Німану яніславицькі племена поширилися у басейн Прип'яті до Дніпра. Лісові масиви лівобережжя Дніпра сприяли просуванню яніславицьких лісових мисливців з Київського Полісся у південно-східному напрямку. Пришельці з лісової півночі були асимільовані автохтонним населенням степів та лісостепів і злилися з кукрецьким населенням Надпоріжжя. На Сіверському Дінці відбулося накладання яніславицьких культурних традицій на крем'яну індустрію південного типу, що призвело до формування донецької мезолітичної культури²⁵.

Дослідники яніславицької культури Польщі виділили керамічну фазу її розвитку²⁶. Виразні яніславицькі риси простежуються у крем'яній індустрії німанської та дніпро-донецької неолітичних культур басейнів Прип'яті, Німану та Західного Бугу з початку і до середини неоліту²⁷. Перехід до неоліту східного рудоострівського варіанту культури відбувався в умовах кукрецьких впливів з півдня²⁸.

Радіокарбонні дати польських пам'яток, стоянки Криниця 4 на Горині (721040 років тому), типологія виробів свідчить про ранньоатлантичний вік яніславицької культури.

Донецька культура

Джерелознавча база цього явища була закладена у 1920-ті р. М. В. Сибільовим²⁹ під час досліджень у басейні Сіверського Дінця. Останнім часом плідні пошуки та розкопки пам'яток донецької культури провів О. Ф. Горелік³⁰. Зараз відомо близько 30 донецьких стоянок, які концентруються в басейні Сіверського Дінця (рис. 1): Петрівські стоянки, Пришиб, Дробишеве I, хутір Шевченкове, Пелагіївка 3, Ольхова 2,5 та ін.

Культуровизначальним для донецьких стоянок є мікронабір, що складається з виразних серій мікропластинок з притупленим краєм борківського типу (рис. 3, 11—16), низьких та середньовисоких симетричних трапецій, яніславицьких вістер та поодиноких мікрорізців, окремих вкладнів, що нагадують кукрецькі (рис. 3, 1—10). У колекціях дуже багато правильних мікропластинок, отриманих з регулярних конічних та олівцеподібних нуклеусів. Різців завжди більше ніж скребачок. Серед різців домінують т. зв. стриги — нуклеподібні, виімчаторетушні, білятеральні різці (рис. 3, 20—23). Більшість скребачок підокруглі на відщепках низького профілю, але є і кінцеві. Обов'язковими компонентами колекцій крем'яних виробів є свердла, двобічнооброблені тесла з поперечним сколом по лезу, пластини з ретушню.

Більшість сучасних дослідників відзначають синкретичний характер донецької культури, яка виникла в результаті взаємовпливів традицій південного степового і північного лісового мезоліту³¹. Наявність значних лісових масивів на Верхньому Дінці в ранньому голоцені створювало передумови для просування сюди лісових мисливців яніславицької культури з Київського Полісся. Наявність яніславицьких вістер в комплексах донецької культури³² дало підстави твердити про вплив Яніславиці Полісся на генетично пов'язаний з півднем та сходом мезоліт Дінця³³. Окремі постсвідерські наконечники свідчать про певні зв'язки донецької людності з північно-східними сусідами. Тому найбільше цих виробів знайдено на північних стоянках культури поблизу с. Петрівське.

Отже, донецька культура — це окреме, своєрідне явище південної зони

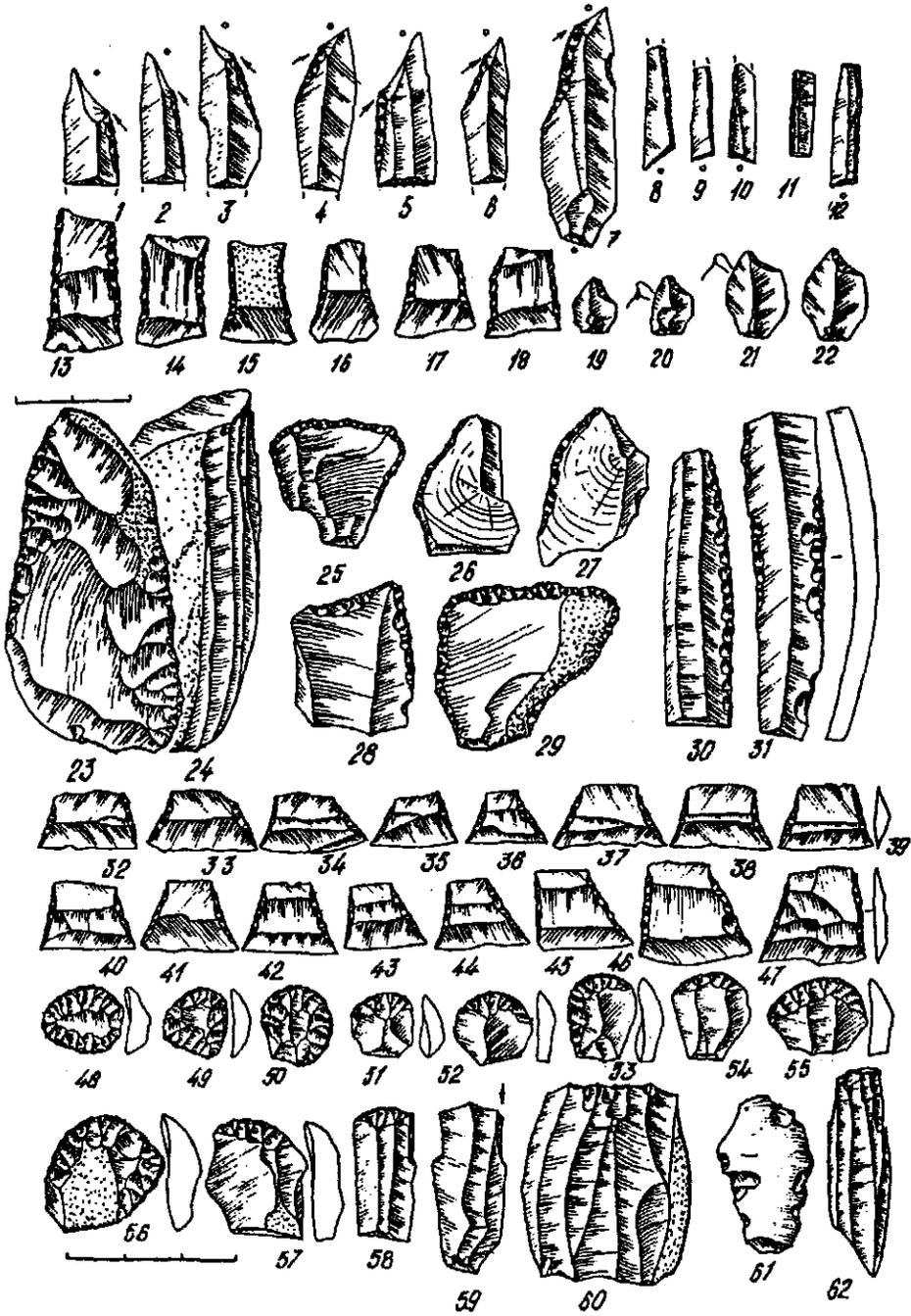

Рис. 4. Крем'яний інвентар яніславицької стоянки Сенчиці 5А (1—31) та гребениківської Позанка (32—62).

мезоліту Східної Європи, що зазнало певних впливів від північних сусідів — яніславицької та постсвідерської спільнот лісової зони.

Донецька культура має неолітичний етап розвитку (Ольховка 2,5, Петровське 4,10,28, Дробишеве 1 та ін.). На цих стоянках зникають мікрорізиці, поширюються високі трапеції та скребачки з похилою ретушню, кераміка дніпро-донецької неолітичної культури. Найпізніші пам'ятки мають серії трапецій зі струганою спинкою. На думку О. Ф. Гореліка³⁴, донецька куль-

тура з'явилася на історичній арені на початку IV тис. до н. е., близько 5000 р. до н. е. перейшла на неолітичний етап розвитку. У IV тис. до н. е. культура зникає під тиском людності культури ямково-гребінцевого неоліту.

Платівський Став

На крайньому південному сході України по нижній течії Сіверського Дінця відомі мікролітичні комплекси з невеликими сегментами та низькими трапеціями з пласкою ретушню, що заходить на спинку мікролітів та напівкрутою ретушню з брюшка (рис. 2, 75—79)³⁵. У комплексах багато регулярних мікропластин, олівцеподібних нуклеусів, кінцевих скребачок. Схожа індустрія поширилась у ранньому неоліті Криму, Кубані, Північного Кавказу. Більшість дослідників у дану ці пам'ятки раннім неолітом і генетично пов'язує їх з Кавказом. Схожі типи мікролітів поширюються в цей час у Лівобережній Україні до київського Подніпров'я (Микільська Слобідка під Києвом)³⁶.

Коротко узагальнимо динаміку культурно-історичних процесів, які відбувалися у мезоліті на території України.

У фінальному палеоліті в Східному Поліссі мешкала людність красносільської культури, яка була нащадком носіїв культурних традицій Лінгбі, що близько 11 тис. р. тому просунулись сюди з Південно-Західної Балтії. На цьому постлінгбійському підґрунті за участю людності, що лишила пам'ятки типу Боршево II на Десні та Верхньому Дніпрі постала культура Пісочний Рів. Остання проіснувала в басейні Десни до початку неоліту.

На південь від Лівобережного Полісся, у лісостепах між Середнім Дніпром та Середньою Волгою, куди красносільські нащадки Лінгбі не просувалися, культурні традиції Боршево II розвивалися у чистому вигляді. В Пребореалі вони трансформувалися в зимівниківську культуру Лівобережної України та Донбасу та усть-камську Середнього Поволжя. Відкриття аналогічних пам'яток слід очікувати в басейнах Дону та Хопра. У другій половині мезоліту пісочнорівська культура продовжує розвиватися у Подсенні у вигляді пам'яток типу Студенок, тоді як у басейні Дінця зимівниківські стоянки змінюються мікролітичною індустрією донецької культури.

Своєрідним етнокультурним регіоном кам'яної доби України є Крим. У гірському Криму в період, що нас цікавить, розвивалися три культурних явища: Шпан-Коба, Мурзак-Коба, Кукрек. Ранньомезолітична шпан-кобинська культура в горах Криму в Бореалі замінюється мурзак-кобинською. Кукрецька людність мешкала протягом всього мезоліту в степах та кримських передгір'ях, нерідко просуваючись високо в гори, інтенсивно змішуючись з гірським мурзак-кобинським населенням. Саме з цієї суміші постав кримський неоліт з сегментами та трапеціями зі струганими спинками.

Кукрецькі степові мисливці, які мешкали на Чорноморській низовині з початку мезоліту до неоліту були автохтонами, генетично пов'язаними з пізньопалеолітичними мікрогравецькими культурами Надчорномор'я. Протягом усього мезоліту та раннього неоліту спостерігається кукрецька експансія в усіх напрямках: на південь у Кримські гори, на схід на Дінець, на північ по Дніпру у Київське Полісся, на північний захід по Південному Бугу, Дністру та Пруту на Поділля та Бесарабію, на південний захід до гирла Дунаю. У всіх пізньомезолітичних культурах степової та лісостепової України простежуються впливи Кукреку (мурзак-кобинська, донецька, яніславицька, гребениківська культури).

Потужні кукрецькі впливи простежуються в крем'яному інвентарі ранньонеолітичних культур України (дніпро-донецької Середнього Подніпров'я та Київського Полісся, буго-дністровської, сурської, неоліту Криму). Саме це дало підстави В. М. Даниленку зробити висновок, що Кукрек відіграв провідну роль в неолітизації території України³⁷. Особливо чітко перехід кукрецької культури на неолітичний етап розвитку простежується в Надпоріжжі та Приазов'ї. Тут на основі мезолітичної привласнюючої економіки, яка базувалася на полюванні на тура і рибальстві (Ігрен 8, Кам'яна Могила) виникає сурська неолітична культура (Кам'яна Могила, верхні шари, Сурський II, Шулаїв та ін.).

Просуваючись у різні природно-ландшафтні зони кукрецька людність завоювала відповідні моделі господарської адаптації. Якщо на батьківщині у

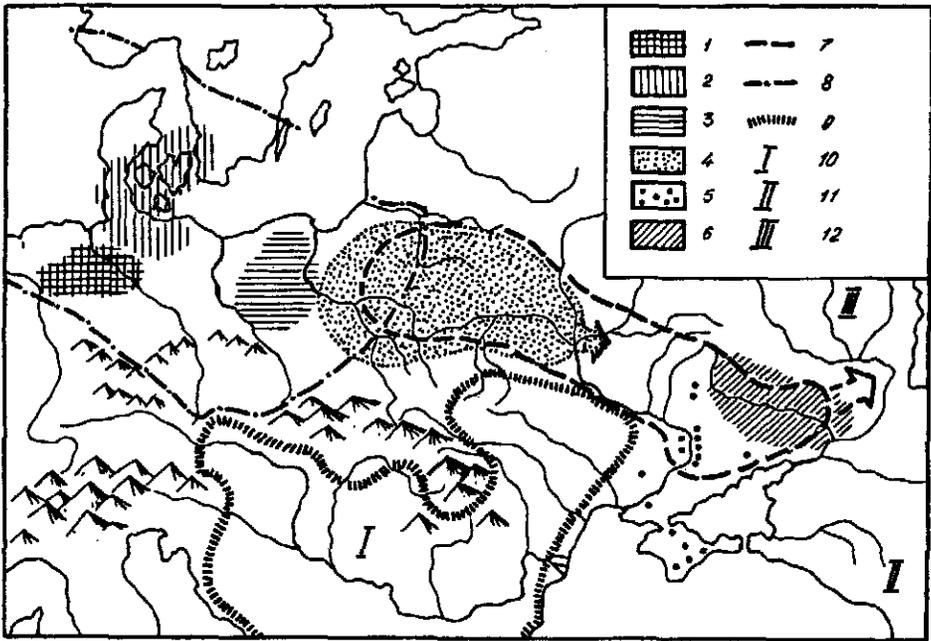

Рис. 5. Пізньомезолітичне та неолітичне праїдєвропейське підґрунття V—IV тис. до н. е. Пізній мезоліт: 1. Культура Лейнен-Вартен. 2. Оддєслоє. 3. Хойніце-Пєньки. 4. Яніславіця. 5. Пункти знахідок яніславіцьких вістер. 6. Донецька культура. Неоліт: 7. Культурн гребінцевої кераміки. 8. Лійчастий посуд. 9. Балканський неоліт. I — близькосхідна людність, II — пракартвели, III — прафіноугри.

Надчорномор'ї кукрецький етнос був носієм лісостепоного варіанту степової моделі адаптації (Кам'яна Могила, Мирне), то у гірському Криму — моделі рибалок та мисливців річкових узбереж (Ігрень 8), а у Поліссі — лісових мисливців (Лазарівка, Прибір 7А).

Таким чином, можна говорити про певну спадкоємність етнокультурного розвитку в Північному Надчорномор'ї від пізньопалеолітичного східного гравету, через мезолітичний Кукрек до раннього неоліту. Ця наступність історичного процесу на півдні України значною мірою пояснюється відносно невеликими природними змінами на рубежі плейстоцену та голоцену, що обумовило збереження тут степової моделі мисливського господарства і в мезоліті.

Західними сусідами кукрецького населення були гребениківські племена, що у Бореалі та Атлантикумі мешкали у Північно-Західному Надчорномор'ї. Принаймні з фінального палеоліту до енеоліту цьому регіону властивий сталий напрямок міграційних процесів з Балканського Подунав'я на північний схід. Саме цим шляхом між Чорним морем та Карпатами прийшла сюди фінальнопалеолітична людність, яка лишила на Одещині пам'ятки типу Білолісса, носії буго-дністровських неолітичних традицій. Західне походження мали племена лінійно-стрічкового неоліту Поділля, культура Кукутені-Трипілля. Цей напрям руху населення та культури в ранньому голоцені пояснюється процесом неолітизації Європи, який відбувався шляхом розселення найдавніших землеробів та скотарів з Близького Сходу через Балкани далі на Європу. Ця загальна тенденція дає підстави припускати південно-західні, балканські корені гребениківської культури. Не даремно саме тут маємо певні аналогії її крем'яній індустрії (Аргіса, Протосєскло, Кріш-Старчево, Куйна Туркулу)³⁸.

Численні факти свідчать, що поширенню кераміки та відтворюючого господарства в Європі передував процес протонеолітизації³⁹. Його суть полягала у поступовому поширенні з Середземномор'я на північ відтисканої техніки обробки кременю. Протонеолітизація Європи почалася близько VII тис. до н. е. і відбувалася двома напрямками: від Каспію Північної Африки через Західну

Європу в напрямку Німецької низовини і з Близького Сходу через Балкани на Центральну Європу з відгалуженнями вгору по Дунаю на південь Німеччини та на північний схід на Правобережну Україну.

Ця протонеолітична крем'яна індустрія характеризується правильними, одноплосинними, однобічними, ортогнатними нуклеусами для регулярних відтискних пластин середніх та великих розмірів, численними вкладнями та симетричними і асиметричними трапеціями з їхніх перегинів. На Балкани ця індустрія потрапила з Близького Сходу у другій половині VII тис. до н. е. Найдавніші її прояви маємо в докерамічному неоліті Фесалії (Argica, Сескло, Ніа Нікомедія)⁴⁰. Поступово просуваючись на північ, ця техніка обробки кременю розвивається в неолітичній спільності Криш — Старчево — Кереш, що у VI—V тис. до н. е. поширилась в Карпатському басейні, на півночі Балкан і на сході сягнула басейну Південного Бугу (буго-дністровська культура). На цій техніці базувався лінійно-стрічковий неоліт, який у V тис. до н. е. займав всю Центральну Європу від Рейну до Південного Бугу. Від нього відтискна традиція обробки кременю була успадкована в IV тис. до н. е. неолітичними мешканцями Південної Балтії (культури лійчастого посуду, Ертебем.

Гребениківський крем'яний інвентар — типовий приклад вищезгаданої протонеолітичної техніки обробки кременю Балкан. Це населення, очевидно, посунулося на територію Одещини та Молдови з Нижнього Подунав'я ще в VII тис. до н. е. Судячи за кукрецькими домішками у гребениківських комплексах тут воно зустрілося і почало змішуватися з автохтонами надчорноморських степів — кукрецькою людністю. Паралельно тривало просування протонеолітичного населення долинами Пруту, Дністра та Південного Бугу на північ. У VI тис. до н. е. на синкретичному гребениківсько-кукрецькому підґрунті на середніх течіях Південного Бугу та Дністра постала найдавніша в Україні буго-дністровська неолітична культура, яку дослідники вважають східною периферією великої неолітичної спільноти Подунав'я Караново — Старчево — Криш — Кереш.

Деякі археологічні спостереження (нижні безкерамічні шари поселення Сороки на Дністрі) свідчать, що протонеолітична техніка обробки кременю ще у VI тис. до н. е. просунулася разом з гребениківською людністю далеко на північ. У VI—V тис. до н. е. носії буго-дністровських традицій долинами Пруту, Дністра, Південного Бугу досягають Поділля, Волині, Полісся, а можливо Верхньої Вісли. Про це свідчать виразні елементи буго-дністровські елементи в найдавнішій неолітичній кераміці Полісся. Так відтискна техніка обробки кременю приблизно наприкінці VI тис. до н. е. була занесена з півдня в Полісся та на Верхню Віслу, що спричинило трансформацію місцевого мезоліту балтійської традиції у янїславицьку культуру. Крем'яний комплекс останньої фактично є реалізацією постмаглемезьких традицій надбалтійського мезоліту на ґрунті нової протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю.

Отже, судячи за археологічними матеріалами в неолітизації Полісся важливу роль відігравали не лише кукрецькі, а й буго-дністровські впливи. Якщо перші просувалися на північ долиною Дніпра, то другі — Дністром та Південним Бугом. Крім того, сам буго-дністровський культурний комплекс крім домінуючих елементів південно-західного походження (кераміка неоліту кола Криш — Старчево, крем'яна індустрія балканського протонеоліту) містить у собі сліди певних кукрецьких впливів (кукрецькі вкладні, олівцеподібні нуклеуси, численні мікропластинки тощо).

Постає питання, чи не принесли відтискну техніку обробки кременю, яка суттєво вплинула на становлення янїславицької культури басейнів Прип'яті та Вісли, кукрецькі мешканці надчорноморських степів, а не носії традицій балканського протонеоліту та неоліту? Адже кукрецька людність також володіла відтискною технікою, але на базі правильного конічного чи олівцеподібного нуклеусу, а не однобічного, який визначав обличчя протонеолітичної крем'яної індустрії Балкан.

Правильний конічний чи олівцеподібний відтискний нуклеус визначав суттєві риси переважної більшості мезолітичних культур Східної Європи, території яких лежать на схід від Дніпра та Даугави, а також багатьох ме-

золітичних спільнот Сибіру. В Україні це кукрецька та донецька культури, в Росії — постсвідерська культурна спільнота, яка охоплює гігантські простори від Східної Прибалтики до Північного Уралу. На відміну від однобічного відтискного нуклеусу, який схоже був принесений на Балкани з Близького Сходу протонеолітичною людністю⁴¹, конічний відтискний нуклеус має автохтонне східноєвропейське походження. Найдавніші зразки таких ядрищ відомі з фінальнопалеолітичних стоянок свідерської культури Українського Полісся (Прибір 13, Березно 6)⁴².

Спрямованість свідерської техніки обробки кременю на удосконалення пластини в решті-решт привело її до оптимального для отримання пластини правильного конічного нуклеуса. З'явившись у фінальнопалеолітичних свідерських комплексах, конічний та олівцеподібний нуклеуси передумовлювали всю крем'яну індустрію постсвідерських мезолітичних культур півночі Східної Європи. Найдавніший з відомих постсвідерських комплексів Пулі в Естонії, що датується Пребореалом, вже базувався на розвиненому конічному відтискному ядрищі для правильних мікропластин⁴³.

Незважаючи на виразні кукрецькі елементи у комплексах рудоострівського варіанту яніславицької культури Київського Полісся, яніславицька техніка обробки кременю базувалася на однобічному відтискному нуклеусі балканського типу, а не конічному кукрецькому. Отже, до басейнів Прип'яті та Вісли відтискна техніка потрапила з Балкан, швидше за все долинами Дунаю, Морави, Пруту, Дністра та Південного Бугу, а не від кукрецької людності Надчорномор'я долиною Дніпра.

На Дінці у Борсалі та Атлантикумі розвивалася донецька культура, крем'яний комплекс якої багата в чому нагадує кукрецький. Така схожість пояснюється перш за все єдиною для цих культур технікою первинної обробки кременю, в основі якої лежав правильний конічний нуклеус для відтискних мікропластин. Ця автохтонна для Східної Європи індустрія Дінця зазнала певних впливів з боку яніславицької людності Київського Полісся, що призвело до становлення донецької культури. В її генезі, очевидно, також взяла участь людність ранньомезолітичної зимівниківської культури Східної України. У V тис. до н. е. на генетичному підґрунті донецької культури постав донецький гребінцевий неоліт. Деякі невеликі матеріали з басейнів річок Орель, Ворскла, Псел, Сула дають підстави припускати, що Полтавське Лівобережжя Дніпра у пізньому мезоліті входило до території поширення донецької культури.

Впливами з Північного Кавказу пояснюється поява в пізньому мезоліті та ранньому неоліті на Нижньому Дінці мікролітичних комплексів типу Платівський Став. Їхніми визначальними ознаками є дрібні сегменти та трапеції з напівкрутою ретушю на черевці і пласкою на спинці. Аналогічні типи мікролітів були поширені в неоліті на Північному Кавказі, Кубані та в Криму, що вірогідно свідчить про спорідненість неолітичного населення згаданих регіонів.

Полісся в мезоліті, як і у фінальному палеоліті, було своєрідним етнокультурним регіоном, тісно пов'язаним з мезолітом Середньоєвропейських низовин та Південної Балтії. На Середній Десні протягом всього мезоліту розвивалася пісочнорівська культура, яка виникла на рубежі плейстоцену та голоцену на красносільській основі за участю носіїв традицій пам'яток типу Боршево II. В Атлантикумі вона представлена пам'ятками типу Студенок, що взяли участь у формуванні неоліту Подесення типу Вирчище.

У басейні Прип'яті мезоліт почався повною заміною населення. Фінальнопалеолітичні свідерські мисливці на північного оленя відійшли слідом за об'єктом промислу у північно-східному напрямку. Їм на зміну в Пребореалі приходить людність культурної області Дювенсі. Остання охоплює гігантські простори Середньоєвропейських низовин від Англії до басейну Десни. У Поліссі вона представлена кудлаївською культурою, яка загалом датується Пребореалом та Борсалом.

З початком Атлантикуму кудлаївська людність в басейні Прип'яті змінилася яніславицькою, генетично пов'язаною з маглемезькою спільнотою Південно-Західної Балтії. На яніславицькій основі під південним кукрецьким та

буго-дністровським впливом у V тис. до н. е. відбулася неолітизація басейну Прип'яті.

Міграція маглемезької людності з Західної Прибалтики у південно-східному напрямку почалася близько 6000 р. до н. е. внаслідок трансгресії Балтики. На початку Атлантикуму носії маглемезьких традицій розселилися на Польській низовині, в басейнах Німану та Прип'яті і досягли Дніпра. Постмаглемезька яніславицька людність просунулася з Київського Полісся по Дніпру на південь та південний схід у Надпоріжжя, на Донець. Тісні контакти між Яніславицею та Кукреком фіксуються появою яніславицьких вістер на кукрецьких стоянках півдня України (Грень 8, Кінецьполь, Олексіївська Засуха) і кукрецьких вкладнів на яніславицьких пам'ятках Полісся (Бородянка ЗВ, Корма). Вірогідно поява масивного північноєвропейського антропологічного типу в могильниках Надпоріжжя пояснюється просуванням сюди з північного заходу наприкінці мезоліту яніславицького населення, генетично пов'язаного з маглемезькою людністю Західної Прибалтики. Не даремно безпосередні антропологічні та археологічні аналогії похованням з кістяками вонницького антропологічного типу маємо саме в Західній Прибалтиці у похованнях V тис. до н. е. носіїв маглемезької культурної традиції (Ведбек, Ертебеле та ін.). Масивні північні європсоїди домінують у могильниках дніпродонецької неолітичної культури Лівобережної лісостепової України, яка датується V тис. до н. е. На цій генетичній базі сформувалися енеолітичні культури найдавніших індоєвропейських скотарів — середньостогівська та ямна IV—III тис. до н. е. Їхніми північно-східними сусідами у V—III тис. до н. е. були праугрофінські племена ямкового неоліту басейну Десни, Сейму, Слобожанщини, а західними — близькосхідна людність буго-дністровської, лнійно-стрічкової та трипільської культур. У IV—II тис. до н. е. найдавніші індоєвропейці лісостепового Подніпров'я та Лівобережжя розселяються у Подунав'я, на Балкани, в Малу Азію, а також на схід до Монголії та Індії включно.

Така в загальних рисах картина етнокультурного розвитку України у мезоліті реконструюється на базі археологічних джерел. Саме наприкінці мезоліту та в неоліті тут сформувалося етнокультурне підгрунтя найдавніших індоєвропейських культур — середньостогівської, новоданилівської та інших.

Примітки

¹ Дебец Г. Ф. Тарденуазский костяк из навеса Фатьма-Коба в Крыму // Антропологический журнал.— 1936.— № 2.

² Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП.— М., 1934.— Вып. 5.

³ Бибииков С. Н. Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка Крыма // СА.— 1940.— № 5.

⁴ Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА.— 1966.— № 126.

⁵ Колосов Ю. Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.

⁶ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 90—92.

⁷ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 49—51.

⁸ Телегін Д. Я. Вказ. праця.— С. 46.

⁹ Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962—1964) // СА.— 1966.— № 2.— С. 96—104; Станко В. Н. Мезолит Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1967.— 28 с.; Станко В. Н. Мезолит Днестро-Дунайского междуречья // МАСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 93—110; Станко В. Н. Периодизация памятников мезолита Северо-Западного Причерноморья // МАСП.— 1976.— Вып. 8.— С. 15—21; Станко В. Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя.— К., 1980.— С. 5—21. Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей.— К., 1982.

¹⁰ Телегін Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР.— К., 1985.— С. 44—46.

¹¹ Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит степного Побужья.— К., 1990.— С. 66—68.

- ¹² Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 55—63.
- ¹³ Борисковский П. И. Разведки памятников каменного века под Одессой в 1961 г. // КС ОГАМ.— 1964.— С. 12—17.
- ¹⁴ Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья.— К., 1978.— 70 с.
- ¹⁵ Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево...; Станко В. Н. Мирное...
- ¹⁶ Станко В. Н. Мирное...; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...
- ¹⁷ Perle C. Les industries du Neolithique preceramique de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // Warsaw University, 1985.— P. 29.— Paunesku. Les industries du Neolithique ancien de la Roumanie. 1985.— P. 70—88.
- ¹⁸ Kozłowski S. K. Z problematyki polskiego mesolity // AP.— 1965.— Т. 10.— З. 1.— С. 151—177.
- ¹⁹ Wieckowska H. Problem mesolitu na Mazowszu // AP.— 1964.— Т. 9.— З. 1.— С. 30—38.
- ²⁰ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточной Вольны и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 23—44; Зализняк Л. Л. Рудоостровська мезолітична культура // Археологія.— 1978.— Вып. 25.— С. 12—21; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 97—104. Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 31—38.
- ²¹ Римаантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971.— С. 119; Kozłowski S. K. Zespoly typu Kudlajewka // Swiatowit.— 1972.— Т. 33.— С. 107—120; Ginter B. Remarks on the Origin of Some Mesolithic in Europe.— Warsaw, 1973.— С. 177—186; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Юго-Восточной Прибалтики.— М., 1977.— С. 190; Зализняк Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века.— К., 1978.— С. 89—97.
- ²² Kozłowski J., Kozłowski S. K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich.— Warszawa, 1977.— С. 232, 240; Wieckowska H. Outline of the division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe.— Warsaw, 1973.— С. 607; Wieckowska H. Spolecznosci lowiecko-rybackie wczesnego holocenu // Prahistoria ziem Polskich.— Т. 1.— Paleolit i mesolit.— Warszawa, 1975.— С. 339—438; Domanska L. Kaukasko-nadczarnomorski wzorce kulturowe w rozwoju poznomesolitycznych spoleczenstw Nizu strefy pogranicza Europy Wschodiej i Srodkowej.— Inowroclaw, 1990.
- ²³ Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите...— С. 38—40.
- ²⁴ Римаантене Р. К. Палеолит и мезолит...— С. 119.
- ²⁵ Зализняк Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом...— С. 96; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— С. 102; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— С. 39—41; Горелик А. Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— С. 9.
- ²⁶ Kozłowski S. K. Cultural differentiation of Europe from 10-th to 5-th millenium b. c.— Warsaw, 1975.— С. 147; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит...— С. 192.
- ²⁷ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— С. 105; Зализняк Л. Л., Балакин С. А. Яниславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія.— 1985.— 49.— С. 41—48; Черняускі М. М. Неаліт Беларускага Панямоння.— Мінск, 1979.
- ²⁸ Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— С. 41—43.
- ²⁹ Сибільов М. В. Старовинності Ізюмщини.— Ізюм, 1926—1930.— Вып. I—IV.
- ³⁰ Горелик А. Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 4—23; Горелик А. Ф. Мезолит бассейна Северного Донца и Северо-Восточного Приазовья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— 16 с; Горелик А. Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицькими вкладышевскими элементами на Северском Донце // СА.— 1987.— № 3.— С. 146—160.
- ³¹ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— 124 с.
- ³² Kozłowski S. K. Pradzieje ziem Polskich od IX do V tysiaclecia p. n. e.— Warszawa, 1972.— С. 158; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит... С. 95.
- ³³ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.
- ³⁴ Горелик А. Ф. Мезолит Северского Донца...— С. 10, 11.
- ³⁵ Там же.— С. 14.
- ³⁶ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.
- ³⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.
- ³⁸ Perles C. Op. cit.— З. 29, 30; Paunesku A. Op. cit.— С. 79—88.
- ³⁹ Kozłowski S. The pre-neolithic base of the Early Neolithic Stone in Europe // Chipped Stone industries of the Early Farming cultures in Europe.— Warsaw University, 1985.— P. 9—18; Kozłowski J. Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // Ibid.— P. 559—566.

⁴⁰ Perle C. Op. cit.

⁴¹ Kozłowski S. The pre-neolithic base ...

⁴² Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— Рис. 20, 23, 30.

⁴³ Там же.— С. 88.

Л. Л. Зализняк

ПОЗДНИЙ МЕЗОЛИТ УКРАИНЫ

В статье подробно рассматриваются сложные этнокультурные процессы, протекавшие на территории Украины в позднем мезолите и приведшие в конечном счете к формированию генетической подосновы древнейших индоевропейских этнических общностей — среднестоговской, новоданиловской и других. В работе подробно рассматриваются яниславицкая, донецкая, гребениковская, мурзак-кобинская культуры и памятники типа Платовский Став. Две первые приняли участие в формировании неолита Левобережной лесостепной Украины, который был генетической основой древнейших индоевропейских скотоводов энеолитической эпохи. Статья является продолжением работы, опубликованной в предыдущем номере журнала.

L. L. Zaliznyak

THE LATE MESOLITHIC PERIOD OF UKRAINE

Complex ethnocultural processes which took place in the territory of Ukraine in the late mesolithic period and led in the end to formation of a genetic subbase of ancient Indo-European ethnic communities: mid-Stogovian, Novo-Danilovian and so on are discussed in the paper. The author describes in detail Yanislavitsian, Donetsk, Grebeniki, Murzakkobian cultures and relics of the Platov Stav type. The first two cultures participated in formation of the Neolithic period in the Left-bank forest-steppe Ukraine; the Neolithic was a genetic ground of the ancient Indo-European cattle-breeders of the Eneolithic epoch. The paper continues the one published in the previous issue.

Одержано 30.12.94

РАННИЕ КОМПЛЕКСНЫЕ ОБЩЕСТВА В ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В. М. Массон

В статье на основе археологического материала дается всесторонняя характеристика ранних комплексных обществ Восточной Европы, рассматриваются пути их развития, наличие связей с традициями других цивилизаций.

Ранние комплексные общества характеризуются: иерархизацией организационных структур; усложнением структур в социальной, политической и экономической сферах, где последняя заметно отличается от примитивной автаркии; социальной иерархией, в которой статус определялся принадлежностью от рождения к данной стране; повышением роли центра (в политическом плане вождя-лидера) в интеграции общества; новыми организационными возможностями, позволяющими путем концентрации усилий получать зна-

© В. М. МАССОН, 1995

чительный эффект, особенно заметный в строительной деятельности. Вместе с тем, размытость социальных страт, еще недостаточно закрепленных имущественным статусом, характерным для первых цивилизаций и государств, делала ранние комплексные общества неустойчивыми образованиями. В их судьбах диалектически переплетались взлеты и падения, консолидация и дезинтеграция.

Археологическими показателями ранних комплексных обществ являются: специализация производств с выходом на престижные объекты; иерархия поселений; социальная стратификация, отраженная в образе жизни от погребальных обрядов до домов и бытовых объектов; выделение лидеров со специфическими функциями и иерархия в их среде. Наиболее впечатляющим показателем, отражающим новый уровень организационных возможностей, являются свидетельства крупномасштабной организационной деятельности, выраженной в создании крупных поселений, монументальных культовых центров и экстраординарных погребальных сооружений. В конкретной ситуации на первый план выходят те или иные формопроявления в различном сочетании. Я полагаю, что наиболее перспективным является употребление именно понятия «ранние комплексные общества». Термин «чифдом» менее всеобъемлющ, характеризует только одну сторону (в основном политическую) складывающейся ситуации и не применим к ранним этапам развития данного феномена.

Можно говорить о двух основных путях развития ранних комплексных обществ — урбанистическом и неурбанистическом. Раннеземледельческая эпоха на Ближнем Востоке дает классический путь развития по урбанистическому пути к первым государствам и цивилизациям. Неурбанистический путь представлен в Евразии по крайней мере двумя вариантами. В раннеземледельческую эпоху в Юго-восточной и Центральной Европе начинается развитие раннеземледельческих структур по неурбанистическому пути. После определенного подъема и впечатляющих успехов в культуре и интеллектуальном потенциале этот путь вел к стагнации, а затем и коренной трансформации. Другим вариантом развития ранних комплексных обществ по неурбанистическому пути являются культуры степной бронзы Евразии, где скотоводческий сектор экономики играл особую, иногда, возможно, и ведущую роль.

По материалам Старого Света можно говорить о двух больших периодах развития ранних комплексных обществ в V—II тыс. до н. э. В первом периоде, представленном раннеземледельческими обществами V — первой половины III тыс. до н. э., происходит трансформация эгалитарности и экономической автаркии. Налицо иерархия поселений с выделением на некоторых из них центральной постройки — резиденции старейшин. Начало накопления ценностей демонстрирует некрополь Варны. Однако могилы лидеров здесь лишь умеренно подчеркиваются особенностями погребального обряда, за исключением престижных объектов и символов идеологической власти. Слабое развитие военной функции в раннеземледельческих обществах лишило процесс институализации власти важного стимула. Налицо аристократический путь политогенеза.

Со второй половины III тыс. до н. э. начинается второй период развития ранних комплексных обществ, интенсификация которого приходится на II тыс. до н. э. На грани периодов лежит культурная трансформация, связанная, по крайней мере частично, с крушением ранних комплексных обществ первого периода, шедших по неурбанистическому пути. Второй период ранних комплексных обществ можно характеризовать как пору их расцвета с формированием соответствующих политических структур, за которыми закрепилось понятие «чифдом». Социальные перемены ведут к возрастанию престижной ценности вещей. Многие клады этого времени можно рассматривать как результат престижно-социальных актов. Огромную роль во втором периоде начинает играть военный фактор. Завершение освоения территории в рамках данной экономической системы стимулировало стремление к насильственному перераспределению благ. Утверждается социальный статус воинов, которые выделяются в особую страту. Военная функция ускорила про-

цесс институализации власти, налицо военно-иерархическая форма политогенеза. Сакрализация военного дела способствовала превращению позиции военного лидера в постоянную должность. Шлемы, щиты, дифференцированные виды метательного оружия, укрепления и архаические крепости характеризуют своего рода процесс материализации общества.

В доскифских обществах Восточной Европы отчетливо прослеживаются разные формы ранних комплексных обществ. Так трипольское общество Молдавии и Украины представляют собой конкретный вариант балканского неурбанистического пути развития. Налицо яркая культура благоустроенности и прикладных искусств от орнаментированной керамики до мелкой пластики. Устанавливается иерархия поселений, где выделяются три группы: мелкие — площадью от 0,3 га до 4 га, средние — от 4 до 10 га и крупные — свыше 10 га. Наличие в одном районе памятников всех трех групп указывает, что мы имеем дело и с иерархией общественных структур.

Показательная динамика демографических процессов, отразившаяся в типах поселений¹. В Молдавии все типы поселений появляются уже в раннем Триполье, хотя господствуют мелкие поселки (90%). В наиболее густо заселенном районе около Флорешт налицо все три типа, причем крупнейшее из них — Гур-Каменка IX видимо играло роль центра всего сельскохозяйственного района, подобно малоазийскому Чатал-Гуюку. Стремительный подъем происходит в пору среднего триполья. Изменяется сама структура расселения. Господствующее положение занимают средние и крупные поселения, составляющие 53% от общего числа известных памятников. Все это ведет к следующему скачку — сложению трипольских суперцентров, открытие которых стало и важным событием, и загадкой отечественной археологии.

Тщательный анализ аэрофотосъемки показал наличие на Уманщине огромных поселений, где жилища располагались несколькими концентрическими кругами². Таковы поселения Майданское (250 га), Доброводы (250 га), Тальянки (400 га). В Молдавии к числу подобных суперцентров принадлежат Петрены. Результаты сплошной географической разведки, проведенной на Майданецком, показали, что оно в действительности занимало площадь в 300 га и состояло из 1500 жилищ, располагавшихся четырьмя эллипсами³. Естественно, такие размеры потрясли исследователей — они превосходили даже площади городов цивилизаций Шумера и Хараппы. Правда, пока не изучена микрохронология трипольских суперцентров и, вполне возможно, что кольца обживались не одновременно, а один пояс жилищ сменялся другим. Далее следует иметь в виду, что планировочно это были рассредоточенные поселения, своего рода разросшиеся села с огромным пустым пространством в центре. Коэффициент застройки, определяемый соотношением общей площади поселения и площади жилых домов, составляет в Майданецком 30, а в древневосточных теллях и среднеазиатских тепе — 1—1,5. С учетом этого коэффициента Майданецкое соответствует древневосточному поселению площадью около 10 га. Однако более существенно то обстоятельство, что на огромных трипольских поселениях отсутствуют качественно новые структуры урбанистического характера. Не известны здесь ни ремесленные кварталы, ни монументальные постройки. Здесь слабо представлены такие функции города как торговая, ремесленная, функция идеологического лидерства и убежища. Видимо, трипольским обществом был сделан только первый шаг к становлению городских центров — концентрация населения. Однако сам факт сооружения огромных поселков циркульной планировки отражает объединение усилий кооперируемого труда, характерное для ранних комплексных обществ. Символ своего единства они находили не в гигантских культовых комплексах или богатых гробницах усопших лидеров, а в сугубо гражданском строительстве. Если рассматривать трипольское общество как своего рода конфедерацию племенных союзов, то в уманских гигантах можно было бы видеть руины общетрипольских столиц, последовательно сменявших друг друга.

Но эти суперцентры так и не перешагнули урбанистический рубеж. В позднем Триполье, как во всей европейской раннеземледельческой ойкумене, проступают черты упадка и дезинтеграции. В Молдавии изменяется структура расселения.

Основным типом опять становятся мелкие поселки (54%), а число крупных и средних сокращается. Неурбанистический путь развития раннего комплексного общества завершается возвратом на исходные рубежи. Становление ситуации, ведущей раннеземледельческие общества по неурбанизационному пути, требует специального анализа. С моей точки зрения, здесь необходимо, имея в виду Юго-Восточную Европу, обратить внимание на три обстоятельства. Первое — это технологический архаизм производственного комплекса, где в целом ряде культур, как, например, в Болгарии и Триполье — Кукутени, несмотря на знакомство с металлом, огромную роль сохранили кремневые, костяные и роговые орудия. Их производительность, судя по всему, вполне обеспечивала функционирование сложившейся аграрной системы. Второй аспект — это проблема эффективности и производительности системы производства продуктов питания, когда обширные угодья, потенциально могущие быть сравнительно легко (в отличие от ирригационного земледелия) освоенными, не стимулировали интенсификацию земледелия. И в-третьих, следует внимательно рассмотреть функции крупных поселений, которые были центрами сельской округи, но где слабо проявляются другие урбанистические функции. Например, при наличии отдельных святыщ в болгарских памятниках, в целом функция централизованного идеологического лидерства выражена слабо.

Интереснейшим образцом ранних комплексных обществ является майкопская культура на Северном Кавказе. В 1897 году известный российский археолог и востоковед Н. И. Веселовский раскопал в г. Майкопе богатейшую курганную гробницу, содержащую металлические изделия, многочисленные украшения, обычную глиняную посуду, 2 золотых и 14 серебряных сосудов. Два из последних имели фриз с изображением животных. Курган явно принадлежал к раннему времени. Было удивительно, что на Северном Кавказе, вдали от основных центров древних цивилизаций существовала столь высоко развитая культура. Некоторые ученые в недоумении даже пытались изменить датировку и отнести гробницу к скифскому времени. Я полагаю, что феномен Майкопа конца IV — сер. III тыс. до н. э. как социологического явления вполне может найти объяснение в концепции раннего комплексного общества⁴.

Археологические материалы свидетельствуют о развитии в майкопском обществе специализированных производств. Ряд групп керамики отличается высоким качеством изготовления, имеются свидетельства ее производства с помощью гончарного круга медленного вращения. Однако это были лишь начальные этапы его использования, ставшего на Древнем Востоке технической базой развития керамического ремесла. Формы майкопской керамики монотонны и архаичны, имеются и круглодонные сосуды. Металлургическое и металлообрабатывающие производства, широко освоившие литейное дело на основе местных медно-никелевых руд, создали ряд устойчивых типов изделий, опирающихся в ряде случаев на древневосточные традиции. Именно продукция металлургии и металлообработки заставляет полагать, что специализация деятельности стала особым экономическим институтом. Судя, по меньшей мере, по объектам бижутерии — складывается обмен-торговля на дальние расстояния, если только это не предметы, полученные в ходе военных экспедиций.

Материалы могильников и погребений майкопской культуры ясно указывают, что перед нами общество сложной социальной стратификации⁵. Уже при предварительном анализе налицо дихотомия богатейших гробниц, возведение которых требовало значительного концентрированного и организационного труда, и рядовых погребений под курганными насыпями. Высота самого майкопского кургана достигала 11 м. В ур. Клады, под станицей Новосвободной, экспедицией ИИМК РАН вскрыт целый могильник, принадлежавший местной элите. Самый крупный курган, именуемый Серебряным, имел в диаметре насыпь около 110 метров, под которой скрывалась монументальная гробница из каменных плит. А. Д. Резепкин, положив в основу анализа престижные и утилитарные группы инвентаря, выделяет среди 13 гробниц, относимых к аристократической элите, три ранговые группы⁶. Вполне веро-

ятно, ранговая иерархия складывалась уже внутри страты вождей, подобно тому как тысячелетием позднее это отмечалось для курганов триалетской культуры.

Все это свидетельствует о том, что в Майкопе мы имеем общество сложной производственной и социальной организации с выделением управленческих структур, позволяющих осуществлять концентрацию общественного труда. В данном случае этот труд был нацелен на монументальные погребальные сооружения. В. С. Бочкарев справедливо отметил, по материалам гробницы 31 аристократического некрополя Клады, полифункциональность власти лидера⁷. В инвентаре гробницы налицо предметы, связанные с производственными функциями, в частности, с металлургией и ее особой сферой — ювелирным делом⁸, игравшим столь заметную роль в жизни северокавказского общества майкопской эпохи. Налицо также объекты, связанные с сакральными функциями, престижные объекты и оружие, явно выводящее на военную функцию. Среди оружия имеется и меч, едва ли не древнейший среди подобного рода изделий. Возможно, именно военная функция майкопских лидеров интенсифицировала институализацию власти, направляя политогенез по военно-аристократическому пути. Именно эта власть была способна осуществлять крупномасштабную деятельность, направленную на идеологической утверждение новых институтов через посредство своего рода монументальной пропаганды. Концентрация элитарных гробниц в Средней Кубани может свидетельствовать о том, что именно здесь находился политический центр майкопского общества.

Естественно, встает вопрос, каковы истоки раннего комплексного общества Майкопа, весьма древнего и по-своему высокоразвитого среди подобных структур, шедших по неурбанистическому пути. С первых этапов исторической интерпретации материалов Майкопа было справедливо обращено внимание на то обстоятельство, что целый ряд объектов от форм металлических изделий до серебряных сосудов с художественными рельефами может быть вписан в широкий круг древневосточных древностей. В качестве механизма объяснения этих связей то и дело появлялись высказывания о проникновении на Северный Кавказ каких-то групп ближневосточных мигрантов. Однако надо сказать, что с точки зрения ближневосточной археологии майкопский археологический комплекс, как устойчивый набор типов изделий, не находит полного соответствия ни в одной из групп переднеазиатских памятников, будь это Северная Месопотамия или Сирия. Налицо только отдельные, общие аналогии и единичные импорты как, например, цилиндрическая печать или объекты бижутерии. Принципиально отличается и погребальный обряд, важный показатель древних этнокультурных общностей. Не шумеры и не выходцы из Сирии погребены под курганными насыпями Северного Кавказа. Там покоятся лидеры местного населения, следующие традиционным обрядам, столь популярным в степном мире. Все это заставляет считать, что высокие социальные структуры не были привнесены из центров древневосточных цивилизаций, а явились естественным этапом в развитии местных институтов.

Действительно, в последнее десятилетие появились материалы, представляющие в новом свете домайкопский период на Северном Кавказе. Здесь принципиальное значение имеет открытие А. А. Нехасвым поселения IV тыс. до н. э. Свободное, к которому тяготеет ряд других культурно близких местонахождений⁹. Это был поселок площадью около 1 га, укрепленный рвом и валом, который на определенном этапе сменил палисад. Анализ орудий труда показывает, что значительная их часть связана с земледелием. В стаде преобладали овцы, что могло отражать и локальную хозяйственную вариабельность. Мелкая пластика представлена фигурками женщин и бычков. Многочисленны и разнообразны каменные браслеты и другие костяные и каменные украшения. Кстати, каменные браслеты — обычная находка и в поселениях майкопского времени. Можно заключить, что северокавказские земледельческо-скотоводческие и скотоводческо-земледельческие общины с типичным культурным комплексом раннеземледельческой эпохи образовывали тот реальный пласт, на котором развивался феномен Майкопа. Экономической базой майкопского феномена как исторического явления был при-

бавочный продукт, получаемый в местных земледельческих и скотоводческих хозяйственных системах.

Ближневосточные связи, скорее всего, лишь стимулировали культурное и общественное развитие на Северном Кавказе, привнесли технологические, культурные и идеологические инновации. Остается вопрос о самом механизме этих связей, шедших, судя по всему, в обход центральных районов Закавказья, где в это время процветало устойчивое раннеземледельческое общество Куроаракса с мощным пучком местных традиций. Такие связи могли быть обусловлены получением металла из северокавказских источников, принимающим форму военно-торговых экспедиций. Недаром военная функция майкопских лидеров выражена столь отчетливо и является в этом отношении едва ли не древнейшим в Европе проявлением такого рода. Внутреннюю слабость майкопского общества составляла, видимо, малая демографическая насыщенность освоенных экологических ниш, доминанта в горных районах скотоводческой модели развития хозяйства. Майкопские поселения не велики по размерам и расположены относительно далеко друг от друга. Они явно не образовывали того мощного демографического пласта, который является исходным для дальнейшей эволюции ранних комплексных обществ к государству и цивилизации. Какие-либо предтечи урбанистических центров, хотя бы наподобие трипольских здесь отсутствуют. В этих условиях концентрация власти, обеспечившая процветание на протяжении нескольких столетий, не получила социально-экономических стимулов для дальнейшей эволюции. В результате усиливаются процессы дезинтеграции, и на Северном Кавказе в постмайкопское время налицо признаки упадка и регресса¹⁰. Определенную деструктивную роль могла сыграть и энергичная агрессия акадских правителей Шумера, изменившая военно-торговую ситуацию в Передней Азии. Как бы то ни было, взлет и падение майкопской культуры достаточно типичны для судеб ранних комплексных обществ.

Третий образец ранних комплексных обществ Восточной Европы, развивающихся по неурбанистическому пути, представляют собой племена степной бронзы на определенном этапе своего развития, связанным с распространением комплексов срубного и андроновского типов. Исследователи традиционно сопоставляют носителей этих археологических комплексов с племенами индо-иранской общности, и это направление исследовательских разработок на какое-то время заслонило анализ специфики этих обществ как исторического явления.

Качественно новые материалы здесь стали поступать уже в 70-е годы, а в 80-х годах их количество лавинообразно возрастает, подводя исследователей к необходимости поисков новых путей их исторической интерпретации. Первой ласточкой в этом отношении явились раскопки могильника XVII—XVI вв. до н. э. Синташта на Зауральском плато на полпути между Челябинском и Магнитогорском. Здесь располагалось поселение площадью около 0,5 га, состоящее из 10 крупных полуземлянок. В расположенном неподалеку могильнике с насыпями в крупных ямах, обложенных досками, находились неординарные захоронения, сопровождаемые колесницами, в которых легкие колеса обычно имели до десяти спиц. Рядом располагались черепа коней, положенные в ряд. Полные костяки коней находились и над погребениями иногда числом до семи¹¹. Это были захоронения воинов, как об этом свидетельствовали находки боевых вислобушных топоров, втулчатых копий и кремневых наконечников стрел. Социальный статус погребенных был довольно высок, что подчеркивалось помещением в гробницу бронзовых височных колец, покрытых золотой фольгой, и нагрудных наборов из серебряных пластин. Характерны дисковидные костяные псалии с шипами, предназначавшиеся для запряжки колесницы. Сами лошади принадлежат к особой элитной степной породе. Уже в самом начале этого открытия стало ясно, что перед нами конкретное проявление большого исторического явления, широко представленного в степной зоне Евразии¹².

Новые открытия увеличили число подобных неординарных памятников. Были раскопаны курганы диаметром в 12—18 м с большой могильной ямой, в которую помещалась легкая колесница, сами колеса заглублялись в землю,

благодаря чему сохраняются их четкие отпечатки. Остатки коней встречаются как в могильной яме, так и непосредственно под насыпью¹³. С точки зрения культурогенеза могильники, содержащие подобные курганы (Синташта, Берлик, Кенес, Новоникольское и др.), стоят у истоков формирования андроновской культурной общности, испытавшей мощный западный импульс.

Но это социологическое явление — выделение страты знатных воинов-колесничих было знаменем времени, а не особенностью развития одной из археологических культур степной бронзы. Об этом, например, свидетельствуют раскопки Кондрашинского кургана в районе Воронежа с керамикой позднеабашевского типа. Здесь в крупной яме были найдены: бронзовый наконечник копья, проушной топор, кремневые наконечники стрел и часть костяного псаля с шипами¹⁴. Возможно, остатки деревянных конструкций, большей частью сохранившиеся в виде тлена, являются частями колесницы. В могильниках саратовского Заволжья, также содержащих в культуре абашевские элементы, в больших могильных ямах, обложенных деревом, найдено разнообразное оружие, псаля и парные захоронения лошадей (Утевка, Потаповский могильник; раскопки П. Ф. Кузнецова). Примечательны находки в некоторых гробницах металлургических шлаков и сопел, что может указывать, как в случае с майкопскими гробницами, на полифункциональность прерогатив лиц, погребенных в подобных могилах.

Стали известны и результаты целенаправленной организованной деятельности общества, где ведущую роль играла страта богатых воинов-колесничих. В Южном Приуралье были открыты городища правильной циркульной планировки. Они имеют развитую систему укреплений, сочетающую рвы и палисады. Таковы городища Аркаим¹⁵, Устье и некоторые другие. Интересно, что как и трипольские суперцентры, они были обнаружены благодаря авиафотосъемке. Планировочно ряд из этих городищ является аналогом, а, возможно, и предтечей монументальных культовых центров, открытых в оседлых оазисах Бактрии середины II тыс. до н. э. Возможно, что и ряд памятников Южного Урала, как например Аркаим, также выполняли функцию культового центра.

Все это позволяет говорить, что в степной зоне середины II тыс. до н. э. имело место развитие ранних комплексных обществ, давших ощутимые плоды в виде городищ правильной планировки. Наличие страты воинов-колесничих, распространение укреплений в рядовых поселках этого времени показывает сколь велика была в обществе роль военной функции. Это, конечно, способствовало военно-иерархическому пути политогенеза. Однако, как это в целом обычно для ранних комплексных обществ, идущих по неурбанистическому пути, не замедлила наступить стадия упадка и дезинтеграции. В данном случае страта воинов-колесничих довольно скоро исчезает, наступает период более плавного развития. Примечательным является наличие в обществах Поволжья, Южного Урала и Зауралья элементов, связанных с традициями микенской цивилизации. В частности, костяные псаля идентичны микенским находкам. В данном случае, видимо, можно говорить о широкой сфере взаимодействий на внемикенской периферии. Это проявилось также и в культуре Отомань, чьи памятники представлены в Закарпатье. Ранние комплексные общества, единые в своей сущности как социологический феномен, каждый раз выступают в конкретном своеобразии культурных процессов и исторической ситуации.

Примечания

¹ *Массон В. М.* Динамика развития Трипольского общества в свете палеодемографических оценок // *Первобытная археология — поиски и находки.* — К., 1980.

² *Шишкин К. В.* Из практики дешифровки аэрофотоснимков в археологических целях // *Археология.* — К., 1973. — № 10.

³ *Шмаглый М. Н.* Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // *Первобытная археология — поиски и находки.* — К., 1980.

⁴ *Массон В. М.* Майкопский феномен и концепция ранних комплексных обществ // *Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы.* — Л., 1991.

- ⁵ *Массон В. М.* Древние гробницы вождей на Кавказе // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1963.
- ⁶ *Резепкин А. Д.* Погребения вождей майкопской культуры // Новые исследования археологов Ленинграда.— Л., 1983.
- ⁷ *Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Резепкин А. Д., Трифонов В. А., Бестужев Г. Н.* Работы Кубанской экспедиции 1978—1980 гг. // Древние культуры Евразийских степей.— Л., 1980.
- ⁸ *Коробкова Г. Ф., Шаровская Т. А.* Функциональный анализ каменных и костяных изделий из курганов эпохи ранней бронзы и станиц Новосвободной и Батурниевой // Древние культуры евразийских степей.— Л., 1982.
- ⁹ *Нехаев А. А.* Некоторые вопросы изучения поселения Свободное // Вопросы археологии Адыгеи.— Майкоп, 1984; *Нехаев А. А.* О периодизации домайкопской культуры Северо-Западного Кавказа // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы.— Л., 1991.
- ¹⁰ *Гаджиев М.* Некоторые особенности культурного прогресса по материалам археологии Северного Кавказа // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа.— Ереван, 1982.
- ¹¹ *Генинг В. Ф.* Синташта и проблема ранних индоиранских племен // СА.— 1977.— № 4.
- ¹² *Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е.* Происхождение индо-иранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.
- ¹³ *Зданович Г. Б.* Феномен протоцивилизации бронзового века урало-казахстанских степей // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.— Алма-Ата, 1989.
- ¹⁴ *Пряхин А. Д., Беседин В. И., Левых Г. А., Матвеев Ю. П.* Кондрашинский курган.— Воронеж, 1989.
- ¹⁵ *Зданович Г. Б.* Указ. соч.

В. М. Массон

РАННІ КОМПЛЕКСНІ СУСПІЛЬСТВА У ДАВНІЙ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ранні комплексні суспільства характеризуються ієрархізацією організаційних структур; ускладненням структур у соціальній, політичній та економічній сферах, де остання помітно відрізняється від народження до певної страти. Збільшується значення лідерів в інтеграції суспільства. Нові організаційні можливості дозволяють шляхом концентрації зусиль отримати ефект, особливо помітний у будівельній діяльності. Разом з тим, розпливчастість соціальних страт, ще недостатньо закріплених майновим статусом, характерним для перших цивілізацій та держав робили ранні комплексні суспільства нестійкими утвореннями. У їхніх долях діалектично перепліталися злеті й падіння, консолідація та дезінтеграція. Можна говорити про два основні шляхи розвитку ранніх комплексних суспільств — урбаністичний та неурбаністичний. Перший є типовим для Близького Сходу. Неурбаністичний шлях розвитку представлений в Євразії принаймні двома варіантами. Перший — це неурбаністичний розвиток ранньоземлеробських суспільств Південно-Східної та Центральної Європи. Іншим варіантом є культури степової бронзи Євразії, де скотарський сектор економіки відіграв особливу роль. Трипільське суспільство Молдови й України можна розглядати як один з проявів неурбанічного шляху розвитку балканського виду. Нові відкриття гробниць майкопської культури (III тис. до н. е.), де нові дослідження призвели до відкриття складних укріплених поселень й багатих поховань воїнів-колісничих. Цікавим є наявність у подібних суспільствах Поволжя, Південного Уралу та Зауралля елементів, пов'язаних з традиціями мікенської цивілізації.

V. M. Masson

EARLY COMPLEX SOCIETIES IN THE ANCIENT EAST EUROPE

Early complex societies features: hierarchization of the basic structures; increasing complexity of social, political and economic patterns, essentially distinct from the primitive autarchy. The emerging social hierarchy manifested itself, in an individual initially belonging to a certain social stratum, in the increasing importance of central power (and of a personified leader-chief) and in social integration. The new organizational potentialities, which enabled one to achieve considerable gains by means of concentrated efforts, were particularly effective in monumental architecture. At the same time, the vagueness of the

social strata not definitely strengthened by property ranking, which were typical of early civilizations and states, resulted in the instability of early complex societies. The historic destinies of these societies dialectically combined the rise and fall, consolidation and disintegration.

One may distinguish: 1) urban and 2) non-urban development in early complex societies; the first being typical of the Near East. In the second line of development, in Eurasia, one may distinguish two variants: the non-urban development of early agricultural structures in Southeastern and Central Europe; and non-urban development of the Bronze Age cultures of the Eurasian steppes, essentially based on stock-breeding.

The Tripoly society in the Ukraine and Moldova is seen as a variant of the Balkan-type development.

The newly discovered burial assemblages of the Maikop culture (3rd millennium BC) indicates the institutionalized military power of local leaders, which enabled them to carry out large-scale constructions.

Military functions were particularly important in early complex societies of the South Urals and in Northern Kazakhstan (middle of the 2nd millennium BC), where recent investigations have brought to light complicated fortified settlements and the rich burials of warriors.

It is noteworthy that societies of such type found in the Volga, South Urals and Trans-Urals areas featured the occurrence of elements related to the Mycenaean civilization.

Одержано 20.09.91

ОЛЬВІЙСЬКО-САРМАТСЬКІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ I ст. н. е.

А. С. Русяєва

У статті розглядаються окремі аспекти ольвійсько-сарматських зв'язків за часів царя Фарзоя у другій половині I ст. н. е. Разом з тим, ставиться ряд питань, які вимагають дослідження на широкому історичному тлі з урахуванням елліно-сарматських, скіфо-сарматських та римсько-сарматських взаємовідносин протягом коротких хронологічних відтинків.

Ольвія як одне з найбільших міст на Понті підтримувала різноманітні контакти з багатьма етнополітичними об'єднаннями Східної Європи. Серед них чільне місце належить сарматам. Деякі з них, як ніхто з варварів, пройшли довгий шлях від середньоазіатських і приволзьких степів територією сучасної України до Західної Європи, зітнувшись з багатьма іншими народами і залишивши на їх землі свої сліди. Цей феномен невинного багатовікового просування зі сходу на захід різних за назвою племен, але за античною традицією об'єднаних в одне етнічне поняття «сармати», в багатьох відношеннях залишається загадковим. Безсумнівно, що його історико-психологічна суть ще далека від точної і переконливої реконструкції. Перш за все це пояснюється дуже невеликою кількістю писемних джерел, різним підходом як до їх інтерпретації, так і до відповідних археологічних матеріалів, неоднаковими методами їх аналізу і зіставлення, бажанням переглянути зроблені раніше висновки і висловити власне бачення історичної ситуації у пориві властивого вченим прагнення до відкриттів і новацій, а також, що теж іноді трапляється, підігнати ті чи інші дані при ігноруванні інших під задалегідь придуману концепцію. Те ж саме можна сказати і про дослідження ольвійсько-сарматських відносин¹.

Найбільш вагомими і численними джерелами, які стосуються цієї теми, належать до другої половини I—III ст. Можливо, що місто, яке то деякий час перебу-

© А. С. РУСЯЄВА, 1995

вало під протекторатом Скілура, то входило до Понтійської держави Митридата VI Євпатора, то було розгромлене гетами, особливо не цікавило тих ранніх сарматів, які першими відкочували на захід, за винятком хіба що сайїв Сайтафарна, які ще в останній чверті III ст. до н. е. брали з міста данину².

Що ж до інтерпретації ольвійсько-сарматських контактів у другій половині I ст. н. е., у тому числі з сайями, існують різні, а то й взаємовиключні концепції та гіпотези. Так, ще десять років тому вважалося, що топографія сарматських пам'яток Дніпро-Дунайського регіону як III—I ст. до н. е., так і I—II ст. складає враження, що сармати залишали Ольвію південніше напрямків своїх походів, а ольвіополіти лише спорадично вступали з ними в контакти, внаслідок чого вони суттєво не вплинули на долю полісу³.

Проте ще до цього в досить короткій історіографії на зазначену тему накреслилась перспективна тенденція, для якої зараз характерний цілеспрямований пошук шляхів вирішення окремих питань цієї складної і ще спеціально не розробленої проблеми. Для більш ясного уявлення про початковий етап ольвійсько-сарматських зв'язків у греко-римській період історії Нижнього Побужжя попередньо торкнемось кількох взаємопов'язаних питань, які по змозі стисло належить тут розглянути: конкретна етнокультурна атрибуція його царства, етнічна і культурна спорідненість з Інісмієм (Інісмієм), їх відносини з Ольвією.

Тривалий час, починаючи з А. С. Уварова та В. В. Латишева, Фарзой та Інісмієм ототожнювались із скіфськими царями Неаполя Скіфського і вважались скіфами за походженням⁴. Лише у 1973 р. в результаті порівняльного аналізу тамгоподібних знаків на ольвійських та боспорських монетах П. Й. Каришковський дійшов висновку, що, оскільки монети вищеназваних царів мають тамги, то їх слід пов'язувати не зі скіфськими, а з сарматськими племенами Причорномор'я⁵. На його думку, Фарзой очолював якусь групу сарматських кочових племен, які мешкали на північний захід від кордонів Ольвійського полісу⁶. Порівняно швидко багато дослідників визнало правомірність віднесення Фарзою та Інісмієм як його наступника, до сарматських царів⁷.

Питання про визначення їх конкретного етноніму тривалий час взагалі ніким не піднімалось. Автором цієї статті було висловлено припущення, що Фарзой міг бути сином сиракського царя Зорсіна, О. В. Симоненко, навпаки, вважає його та Інісмієм царями аорсів, в основному, на підставі комплексу багатого поховання поблизу с. Пороги на Вінничині⁸.

Щодо локалізації їх царства, то точки зору знову розділились. За знахідками трьох монет Фарзою у різноманітних місцях і на далеких відстанях одне від одного (Херсонщина — лівий берег Дніпра, р. Прут, с. Бринзени на півночі Молдови) та кількох більш-менш синхронних їм поховань його розміщують на північний захід від Ольвійського полісу; на величезній степовій території від Борисфена, включаючи лівобережжя, до Тіраса або Істра; у Нижньому Подніпров'ї; безпосередньо біля кордонів Нижньої Мезії тощо⁹. При цьому ніхто не бере до уваги, що такі знахідки випадкові, невідомо, де була знайдена основна кількість монет (всього 14), які розкидані зараз по різних музеях світу, належать колекціонерам чи назавжди втрачені. Скажімо, для того, щоб довести, що царство Фарзою було розташоване саме на захід від Ольвії, П. Й. Каришковський вважав за потрібне не приділяти значення монеті Фарзою, знайденій «в Херсонській губернії на лівому боці Дніпра», а також монеті Інісмієм з Левки, надаючи перевагу монетам, знахідки яких ще більш випадкові і точно не задокументовані, а відомо про них лише зі слів колекціонерів¹⁰. Адже при цьому зовсім не виключено, що деякі з цих монет могли бути знайдені на території Ольвії, Неаполя Скіфського, інших городищах Таврики та Нижнього Дніпра.

Стосовно взаємовідносин Ольвії з царством Фарзою, золоті монети з ім'ям і портретами якого карбувались в Ольвії у третій чверті I ст. н. е., теж висловлені різноманітні припущення і думки. Внаслідок такої розбіжності поглядів виникає потреба розглянути визначені тут питання, — до деякої міри з альтернативних позицій, — та у зв'язку з синхронними подіями у Північному Причорномор'ї.

Перш за все, слід звернутись до відомих фактів, викладених ще Тацитом (Ann. XIII. 15—21). Згідно з ними зараз вважається загальноновизнаним, що римсько-боспорська війна 45—49 рр. стала одним з переламних моментів в історії Боспору та пов'язаних з ним сарматських племен. У цей час на Боспор були послані римські війська для розправи з нащадком Митридата VI Євпатора, сином Аспурга, боспорським царем Митридатом III (VIII), який не бажав підкорятись Риму, про що доніс туди його брат Котіс, прагнучи сам захопити престол. У цю каральну війну були втягнуті і сусідні сарматські племена — аорси та сираки. На боці Митридата воював його союзник (а, можливо, і родич) сиракський цар Зорсін; Котіс, навпаки, зумів заручитись підтримкою бойовничих і численніших аорсів. Ще незадовго до цього обидва племена жили в мирі і були вірними союзниками Фарнака (Strabo. XI. 492, 506).

Після цієї війни археологічні пам'ятки сираків на Північному Кавказі зникають¹¹. Локалізація їх племені у другій половині I—II ст., тобто до того часу, коли вони знову були розбиті боспорським царем Савроматом II в 193 р. (КБН. 1237), точно не визначена. Дослідники найчастіше ігнорують дані Плінія Старшого (NH. IV. 83), що у другій половині I ст. н. е. це плем'я перебувало вже біля Ахіллового Дрому; лише в деяких випадках просто відзначають цей факт, не надаючи йому особливого значення, а то й вважаючи його помилковим. Останнім часом лише А. С. Русяєва, О. Є. Пуздровський та Ю. Г. Виноградов відносять це свідчення до вірогідних і реальних¹².

Дійсно, будучи активним учасником політичного життя Риму і входячи до кола так званих друзів імператора Веспасіана, Пліній Старший (23/24—79 рр.) не лише використовував джерела про провінції і васальні території Римської імперії, але до цього особисто був знайомий з Митридатом VIII, який перебував тут у засланні, а також намісниками Нижньої Мезії — Тітом Флавієм Сабіном і Тіберієм Плавтієм Сільваном¹³. Отже, інформація про військові події і розселення племен надходила до нього, як то кажуть, з перших рук, а тому заслуговує особливої довіри. Крім того, він постійно вносив до своєї праці, яку закінчив незадовго до смерті в 77 р., ті чи інші поправки.

Так, Пліній, подаючи в певній послідовності опис народів уздовж узбережжя Північного Понту з заходу на схід (від Тіраса до Гіпаніса), називає спочатку тірагетів, аксіаків, кроббігів (NH. IV. 82). На південний схід від Ольвії весь простір біля Ахіллового Дрому, довжина якого, за даними Агріппи, сягала 80 миль, займали скіфи-сарди і сираки (NH. IV. 83). До деякої міри таку локалізацію сарматів у другій половині V ст. н. е. підтверджує свідчення Діона Хрисостома, який побував в Ольвії наприкінці I ст. і відзначив, що «ріки (Борисфен і Гіпаніс — *A. P.*) впадають в море поблизу укріплення Алектор (ΦΡΟΥΡΙΟΝ ΑΛΕΚΤΟΡΟΣ), яке належало, як кажуть, дружині царя савроматів» (Orat. XXXVI). Це укріплення, ймовірно, містилось на північно-західному краї Кінбурна або на високому березі Дніпро-Бузького лиману і було видно на шляху до цього міста.

Якими ж уявляли сираків античні автори на їх первинному місці проживання? Згідно Страбона, першу частину Азії «населяють деякі скіфи, які кочують і живуть в кибитках; ближче до них — сармати, теж скіфське плем'я; аорси і сираки, які спускаються на південь до Кавказьких гір; одні з них кочують, інші живуть в шатрах і займаються землеробством» (Strabo. XI. V. D). Дуже важливим для розуміння культури сираків є свідчення про землеробський характер їх господарювання. Саме про цю рису їх побуту і життя не можна забувати при їх розгляді і на новій території. Той же Страбон навів кількісну різницю між аорсами і сираками для I ст. до н. е.: «Абеак, цар сираків, у той час, коли Фарнак володів Боспором, виставив 20000 вершників, Спадін же, цар аорсів, навіть 200000, а верхні аорси і більше того» (XI, V, 8). Якщо навіть цифри перебільшені, вони всеодно показують чисельну перевагу останніх і свідчать про існування тут двох царств аорсів. З розповіді Таціта про боспоро-римську війну 45—49 рр. відомо, що сираки на своєму попередньому місці проживання в Прикубанні, поблизу кордонів Азіатського Боспору мали не лише укріплення, але й міста: «Звідсіля (аорси — *A. P.*) йдуть далі на сираків і, перейшовши річку Панду, оточують місто Успу, розташоване на узвишші і укріплене стінами і ровами; втім, його стіни побудо-

вані не з каменю, а з плоту і пруту з насипаною між ними землею, становили слабкий захист проти нападів» (Апп. XII, 16). У місті жили вільні і раби, за його збереження і свою свободу сираки обіцяли віддати 10000 рабів (Тас. Апп. XII, 17). Виходячи з цього, немає нічого дивного, що укріплення Алектор в Нижньому Побужжі належало не лише сарматам, а не виключено, що й сиракам¹⁴.

Цілком узгоджується з Плінієвою локалізацією цього племені і інформація з танаїського напису 193 р. н. е. про завоювання Савроматом 11 сираків, скіфів та присднання Таврики за угодою (КБН, 1237). Поєднання в одному повідомленні обох етносів і топоніму, причому в тій послідовності, як проходив процес завоювання, може вказувати, що вони сусідили або мешкали на одній території. Якщо це так, то сираки спочатку могли займати якусь територію в Нижньому Подніпров'ї від Кінбурна до Таврики чи кордонів Кримської Скіфії, можливо, навіть на тій самій землі, де дещо раніше оселились скіфи-сарди. Обидва етноси вперше названі в цьому районі Плінієм. При цьому, певно, що приставка «скіфи», як і в етнічному визначенні «тавро-скіфи» вказувала на географічне місцезоналення. А раз так, то сарди теж могли належати до якоїсь невеликої групи сарматських племен. Таке близьке суцільство призводило, зрозуміло, до значної асиміляції, запозичення різних побутових і культурних елементів. Крім того, як ті, так і інші, перебуваючи в тісному контакті з еллінами протягом тривалого часу, зазнали впливу еллінської культури. Оскільки Пліній не вказує, хто займав нижньодніпровські городища, то цілком можливо, частина їх у другій половині I ст. належала сардам, а потім і сиракам.

Навряд чи можна зараз щось конкретне сказати про чисельність сираків і чи одночасно вони переселились до району Тендри, а також в якій ролі вони спочатку тут виступали: завойовників чи біженців. Поки що з розрізнених джерел можна констатувати, що у цей час простежуються значні зміни в етнічному складі населення Таврії і Нижнього Подніпров'я¹⁵. Аналіз поховального обряду на території Кримської Скіфії О. Є. Пуздровським дав можливість дійти до загального висновку, що тут у другій половині I ст. н. е. з'явилося чимало сарматів, які могли належати до сираків¹⁶. Відзначається також збільшення населення в Неаполі та деяких городищах. Водночас, значно були укріплені нижньодніпровські городища. На жаль, О. В. Симоненко, підтримуючи О. Є. Пуздровського відносно другого етапу сарматизації Неаполя Скіфського у другій половині I ст. н. е. зовсім ігнорує як свідчення Плінія про нову географічну локалізацію сираків і скіфів-сардів в районі Ахіллодрому, так і археологічні спостереження кримського дослідника про те, що ця значна міграційна хвиля найбільш узгоджується за своїм етнокультурним характером з прикубанськими сарматами, а не з кочовими аорсами, до яких він під знаком питання відносить поховання цього часу¹⁷. З'ясувати конкретну назву племені дійсно досить важко, якщо спиратись лише на археологічні пам'ятки. Адже всі ці племена тому і зараховувались до одного сарматського етносу, бо мали в своїй культурі багато спільного. Під впливом греків і скіфів у їх побуті і поховальному обряді весь час з'являлись якісь новації і відхилення. Особливо це було характерно для військової еліти сираків, які ще з IV ст. до н. е. перебували у тісних взаємовідносинах з боспорськими царями, і набагато швидше сприймали еллінські досягнення ніж рядові кочовики.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що уцілілі в боспоро-римській війні сираки першими за своїх ворогів аорсів, які розорили і пограбували їх, змушені були залишити місця свого проживання, можливо, навіть силою були витіснені з тієї території, яку вони так довго займали. Це підтверджується як писемними, так і археологічними джерелами¹⁸, чого так бракує для аорсів. Крім того, така міграція могла бути прискорена також і наступом аланів. Логічно думати, що оскільки боспорський трон посів союзник аорсів Котіс, їм були надані значні привілеї у взаєминах з його царством, а можливо, і римлянами. У них не було ніяких причин одразу ж по закінченні війни вирухати задля грабіжницьких набігів на інші народи або у пошуках нової землі для проживання, що змушені були зробити сираки чи частина з них та

ті боспорці, що були прихильниками Митридата, вивезеного до Риму. Аорси контролювали найвигідніші торгові шляхи з Індії, Вавілонії через Мідію та Арменію до Танаїсу, що дало їм величезні прибутки і внаслідок чого вони вважались дуже багатим плем'ям¹⁹.

Якщо для сираків другої половини I ст. н. е. ми маємо дуже короткі, але конкретні свідчення про їх нове місцепроживання біля споконвічної території Ольвійського полісу, то стосовно аорсів збереглися дещо інші дані. Конкретна область проживання нижніх і верхніх (два царства!) аорсів на території між рікою Танаїс і Північним Прикаспієм засвідчена Страбоном (XI. 5. 7—8). Вони тут мешкали і в період боспоро-римської війни. Але потім, як відзначає ще М. І. Ростовцев, «аорси не згадуються в жодному з достовірних історичних чи географічних джерел»²⁰.

Намагання сучасних дослідників ототожнити з цим великим плем'ям амаксобіїв-аорсів лише призводить до плутанини. Амаксобіїв без приставки «аорси» вперше згадує Помпоній Мела (II, 2), локалізуючи їх поряд з агафірсами і явно переплутавши географічне місцеположення, оскільки останніх завжди розміщували на захід від Дністра²¹. Певно, у межах I ст. до н. е. — першої третини I ст. н. е. певна частина аорських кочівників пройшла степами і осіла на нових землях, бо Пліній вже для третьої чверті I ст. дає близьку до цієї їх локалізацію: «В цілому, на північ від Істра всі племена скіфські, однак місця, які прилягають до узбережжя, зайняли різні народи; в одних знаходяться гети, яких римляни називають даками, в інших — сармати, по-еллінськи савромати (в їх числі амаксобії чи аорси), в третіх — скіфи, що виродились і походили від рабів, або троглодіти і потім алани і роксолани» (NH. IV. 80). Проте ці свідчення Плінія інколи трактуються досить довільно, вважається навіть, що тут йдеться взагалі про всіх аорсів, що насправді цей відомий римський автор мав на увазі не на «північ від Істру», а на північний схід від цієї ріки, і не її узбережжя або близьке до неї — понтійське, а досить значне, хоч конкретно і не визначене, даючи таким чином етнокарту племен від Істру до Танаїсу, оскільки аланів так близько до неї нібито не могло бути²². У такому випадку не можна ігнорувати згадку аланів і Сенекою (Thyest. 629—631). Це був відомий політик, філософ, поет, він виховував Нерона і коли той став правити, користувався повною довірою імператора і, звичайно, був добре обізнаний про всі події, які відбувалися в Римській імперії та на її кордонах²³. Такою ж мірою це стосується і роксоланів. Так, зокрема Тацит навів розповідь про 9 тисяч вершників роксоланів, які цілий рік (67/68) грабували Мезію, але через важкий вантаж не змогли втекти від римських легіонерів, частину їх було перебито, інші — померли в болотах від ран і холоду (Hist. I, 79).

Отже, як видно з відзначеного вище стосовно тірагетів, аксіаків, сираків та інших племен, що мешкали поблизу північно-понтійського узбережжя, аорсів тут не розміщує ніхто з античних авторів. Оскільки амаксобії, відзначені на північ від Істру чи поблизу від нього ще Помпонієм Мелом, і вони ж з приставкою «аорси» згадуються Плінієм в числі інших сарматів, немає поки що жодних підстав для того, щоб вважати це плем'я таким, яке водночас переселилось за Борисфен близько середини I ст. н. е., зайняло величезну степову, в тому числі і понтійсько-прибережну територію (то від Борисфена до Тіраса, то від Гіпаніса до Тіраса чи Істра), створило надзвичайно сильне царство з Фарзоєм на чолі, одразу встановило протекторат над Ольвією, але стало васалом Римської імперії. Не узгоджуються з такою концепцією і археологічні пам'ятки сарматів другої половини I ст. н. е. Вони трапляються тут надзвичайно рідко і спорадично, найчастіше на значних відстанях від Ольвії, хронологічні межі їх визначення не зовсім точні, здебільшого вони належать вже до післяфарзоевого часу і можуть бути пов'язані з військовими набігами як на місто, так і на нижньомезійські кордони. За даними римських авторів це були різні за етнічною приналежністю сармати, найбільш войовничі серед них — алани і роксолани (Seneca. Thyest. 629—631; Tac. Hist. I, 79; IV, 4, 54; Flav. Ios. Bell. Jud. VII, 89—91; VIII, 92—95; Suet. Dom. 6. 1). Проте ні сираки, ні аорси не згадуються серед тих сарматів, які нападали на Мезію.

Швидше за все, аорси як основна частина цього племені, залишалась і після боспоро-римської війни на своїй давно освоєній території (Plin. NH, VI, 39), але невдовзі, як визнається деякими дослідниками, була підкорена аланами, з якими поступово асимілювалась (аланоорси згідно з Клавдієм Птоломеем — VI. 14, 9—10, 13). Інша справа, що вони теж робили, певно, спорадичні грабіжницькі набіги. Безумовно, що за тривалий час пересування сарматів на захід через ріки і степи було створено добре перевірений і випробуваний шлях (свого роду коридор), який надавав їм змогу без особливих перешкод долати великі відстані. Оскільки алани швидко поширювали виробу «бірюзово-золотого» стилю, які сприймали всі інші сармати, конкретне етнічне визначення пам'яток останніх навряд чи можливе при відсутності більш певних і конкретних етновизначальних елементів.

Зокрема, це стосується ідентифікації багатого сарматського поховання поблизу с. Пороги на Вінничині, в якому знайдено чимало речей цього стилю, а поховальний обряд не дає ніяких підстав відносити його виключно до аорського²⁴. Відсутні тут також і вірогідні дані, які б дали змогу упевнено ідентифікувати похованого тут саме з Їнісеєм, та ще й як царем аорсів. У непограбованому похованні сарматського царя повинні були б міститись його царські регалії, хоча б діадема, в якій його, як і Фарзоя, зображували на монетах, та інші знаки влади. Поховальні речі мають різні, а не одну царські тамги, деякі з них лише трохи схожі за схемою, а не повністю ідентичні з Їнісеєвою на монетах. Остання, до речі, як і Фарзоева, мала дуже прості обриси. В ній особливо помітна схожість з кадуцеєм Гермеса, символіка якого була добре відома цим царям.

Слід також підкреслити, що загалом семантика тамгоподібних знаків настільки заплутана, загадкова і по суті не розроблена, що робити на підставі тамг з поховання поблизу Порогів однозначний висновок, що тут поховано Їнісея — царя аорсів, більш ніж ризиковано²⁵. Адже чимало близьких за схемою, але різночасових і не ідентичних тамг знайдено на територіях від Монголії і Поволжя до Криму, Нижнього Побужжя і Подунав'я²⁶. Похований біля Порогів у багатому обладунку воїн дійсно належав до високого соціального рангу, але його конкретна етнічна, а тим більше царська приналежність через несинхронність і різноманітність речей з різними тамгами, як би не намагались підвести їх під один родовий символ Фарзоя—Їнісея, не може вирішуватись так довільно. Такого типу речі могли потрапити до нього і в разі шлюбних чи посольських дарунків, якщо, наприклад, він виконував роль скептуха, грабіжницьких дій, перемоги в якійсь військовій сутичці тощо. Адже аналогічний меч з такими ж тамгами, як на порозькому, знайдено в похованні Рошава Драгана на території Болгарії²⁷. Імовірно, саме в районі Порогів розміщувалась зручна переправа через Дністер, а похований біля неї міг бути ватажком одного з загонів, які здійснювали напади на римлян та інші народи з метою захоплення зброї та коштовних речей. Навряд чи такі набіги очолювались самими царями, тим більше Їнісеєм, який після тривалого царювання Фарзоя прийшов до влади вже далеко немолодим чоловіком.

Такою ж мірою ризиковано пов'язувати з царством Фарзоя фрагмент почесного декрету, знайденого під час розкопок ранньосередньовічної базиліки біля підніжжя Мангупа в Криму²⁸. На підставі цього документу Ю. Г. Виноградов розвиває далі концепцію О. В. Симоненка про належність степів від Борисфену до Істра кочовим аорсам Фарзоя та Їнісея²⁹. Щоправда, він визнає, що близько середини I ст. н. е. окремі групи сарматських племен — аорсів і сираків відкочували з берегів Танаїсу і Меотиди далеко на захід, в Буго-Дніпровське межиріччя і Нижнє Подніпров'я, де ці племена встановили трибутивний протекторат над пізніми скіфами; потім аорси пішли ще далі, захопивши по суті все Північно-Західнє Причорномор'я і, ставши васалами Риму, водночас встановили протекторат і над Ольвією.

Але чи насправді «мангупський» декрет, який, на жаль, зберігся досить фрагментарно, дає незаперечні і вірогідні факти саме для такої локалізації аорсів в поєднанні їх з царством Фарзоя? З напису можна отримати лише розрізнену інформацію про те, що невідомий по імені та за походженням діяч і евергет (припустимо ольвіополіт) здійснив ряд корисних вчинків, які тра-

диційно перераховані в ньому. В один з голодних років він зумів нібито дістати продовольчі товари, пройшовши якусь ворожу країну; на власні кошти як посол побував, певно, двічі у легатів Нижньої Мезії, можливо, навіть у Т. Плавтія Сільвана Еліана; потім знову займався постачанням продовольчих товарів; під час якоїсь війни він ще раз, виконуючи посольську місію, але невідомо в якому місці зробив все те, що йому доручалось, в результаті чого «...заповнив нашу місцевість допоміжним загоном,— що дало змогу відновити ... мужність на батьківщині і прагнення діяльності». Потім в останньому уривку йдеться про те, що цей діяч «здійснив також і посольство до Умабія (...) найвеличніших царів Аорсії». Саме це повідомлення, з точки зору Ю. Г. Виноградова, дає аргумент, який не підлягає сумніву, що країну аорсів треба шукати поблизу від Дунаю і провінції Мезія, куди також робив подорож вшанований декретом евергет, а оскільки напис буцімто синхронний карбуванню монет Фарзоя, то вочевидь, що це могло бути лише царство Умабія, Фарзоя та Інісмея³⁰.

Проте, інформацію про Аорсію та її царів можна тлумачити і зовсім інакше. У даному написі посольська місія якогось діяча, якщо він навіть дійсно був ольвіюполітом, до царів Аорсії стоїть окремо і зовсім не обов'язково її пов'язувати та синхронізувати з його іншими поїздками, в тому числі і до Нижньої Мезії. Почесні декрети найчастіше встановлювались після смерті вшанованих громадян і в них відбивалась їх діяльність протягом усього життя. Крім того, для ольвіюполітів, як і взагалі для еллінів, топонім,— чи то місто, поліс або країна,— це те, що більш-менш усталено має власні кордони і назву. У декреті вживано географічний термін Аорсія, що, безумовно, вказує на ту країну чи землю між Танаїсом і Прикаспієм, яку тривалий час населяли аорси, де вони займались не лише кочівництвом, але й землеробством, мали свої укріплення, контролювали відомі торгові шляхи, мали тісні зв'язки з Боспором тощо.

У згаданому уривку відсутні імена Фарзоя та Інісмея, на першому місці поставлено Умабія, але ж золоті монети Фарзоя карбувались в Ольвії близько 30 років від імені одного царя з його легендою (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΑΡΖΟΙΟΥ) і його портретами³¹. Те ж саме можна сказати про срібні монети його наступника Інісмея, хоч карбування їх було нетривалим. Судячи з цього, обидва царі правили одноосібно, змінивши один одного на троні. Згадка найвеличніших царів Аорсії може бути пояснена тим, що за даними античної традиції, існували нижні і верхні аорси, імовірно, як два царства. Посольську місію амонімного діяча до Аорсії цілком можливо і не так суперечливо можна пояснювати саме тим, що саме сираки, об'єднавшись з пізніми скіфами, почали притісняти ольвіюполітів, або намагались силою взяти їх місто, як скіфи Херсонес, чи вимагали данину. В Ольвії не могли не знати про хід боспороримської війни, яка тяглась кілька років і спричинила появу сираків біля південно-східних кордонів Ольвійської держави, а, вірогідно, і на її землях. Окрім того, зовсім не ясно, чому Фарзой та Інісмей карбували свої монети в Ольвії, якщо їх царство знаходилося на далекій відстані від неї і набагато ближчими до нього були інші античні міста, які також могли їх випускати з дозволу Риму для його васала.

Отже, навіть за наявності нових і досить цікавих джерел ще не можна упевнено стверджувати, що Фарзой та Інісмей насправді правили царством (Аорсією), де б її не локалізували: на безмежних просторах без конкретно визначених кордонів від лівого берега Борисфена до Тіраса — Істра чи тільки на кордонах з Нижньою Мезією. Не зрозуміло також, чому залежні від Риму аорси не охороняли її кордони від нападів інших сарматів. І якщо все ж існував такий незвичний альянс між ними, то чому не знайшов жодної згадки у синхронних йому нарративних джерелах.

Відштовхуючись від цих міркувань, не можна обійти і таке питання, як прямий континуїтет між Фарзоем та Інісмеєм. Вже стало звичним вважати їх батьком і сином, хоч конкретно, наскільки відомо, ніхто цим питанням не займався³². А між тим воно дійсно потребує окремого дослідження, оскільки при знайомстві з їх монетами виникає ціла низка нових питань: зокрема, яке значення вони мали в торгівлі Ольвії, чи існував грошовий обіг в царстві

Фарзоя—Інісмея, як могли використовувати їх самі царі, особливо Фарзой свою золоту монету; чому ж так одразу ця монета батька була замінена на срібну монету сина, чому така різюча відмінність у їх монетній символіці, якій вони надавали великого значення на своїх грошових знаках; чим пояснити, що Фарзой надавав перевагу символу Гермеса — кадуцею, а не власному символу, а син, навпаки, взяв його за основу для іменної тамги; чому на монетах Фарзоя ставилося скорочення ОΛ (назва міста чи етнікон?), тоді як на синхронних йому ольвійських монетах і монетах Інісміея повне написання етнікону ΟΛΒΙΟΠΟΛΕΙΤΕΩΝ; чому на монетах Фарзоя зображувались дві різні тамги і чи це дійсно тамги; чому портретні зображення царів мають різний етнічний вигляд і ознаки влади; чи справді монети Фарзоя і Інісміея асинхронні; чи не могли вони належати двом різним царям, які випускали монети через певний проміжок часу, а не одразу ж монета Інісміея була випущена на другий рік після останнього випуску монет Фарзоя; чи вказує складна символіка на монетах на еллінізацію царів і шанування ними культів грецьких божеств — Зевса і Гермеса Фарзоєм, Гермеса, Аполлона, Тіхе Інісміеєм і т. д.? Адже зовсім не виключено, що золота монета Фарзоя окрім всього могла слугувати як один з цінних предметів для царських нагород і дарунків з метою пропаганди його сили і впливу, його імені і авторитету, належності грецького міста до його володінь при збереженні його політичної автономії, нарешті, його обізнаності в сфері еллініської культури, релігійних культів і їх символіки, предоставлених на монетах з портретними зображеннями цього царя. Навіть побіжний порівняльний аналіз монет обох царів показує, що це були не просто дикі варвари, а досить еллінізовані царі, які крім того залишались вірними своїм етнічним традиціям. За наявності великої кількості розбіжностей, які впливають навіть з поставлених вище питань, не так легко знайти між ними пряму лінію спадковості. Але оскільки це питання ще потребує вивчення, будемо вважати їх, як і всі інші дослідники, царями одного царства.

Разом з цим перейдемо до останнього, окресленого тут питання: про так зване підкорення Ольвії Фарзоєм та Інісміеєм. П. Й. Карішківський визнавав верховну владу Фарзоя над містом³³. На думку М. Б. Щукіна, він навряд чи безпосередньо захопив Ольвію, тут, швидше за все, «складався добровільний і взаємовигідний симбіоз античного полісу і кочівників», при якому місто все ж таки перебувало під його контролем³⁴. Карбування всіх монет різними царями варварів в античних містах мало економічне або просто символічне значення, але було відтворенням певної форми залежності еллінів від цих царів, що найбільшою мірою відповідає протекторату, вважає Ю. Г. Виноградов³⁵. В. О. Анохін, навпаки, доводить, що появу імені царя на золотих монетах можна розглядати як чисто номінальне визнання його влади, чому, однак, заважає абсолютна суверенний вигляд міського карбування, або як вказівку на емітента цього золота, але не в розумінні прямої залежності, що неодмінно призвело б до грабежів і руйнувань³⁶. Торкаючись залежності Ольвії від сарматів, В. В. Крапівіна то визнавала їх протекторат, то зовсім відхиляла будь-які тісні стосунки, за винятком використання монетного двору Ольвії³⁷.

Дійсно, прямої політичної залежності чи повного підкорення міста не було. Але, як відомо з «Борисфенітської промови» Діона Хрисостома не було тут і економічного розквіту. Карбуючи золоті монети Фарзоя, Ольвія залишалась надзвичайно бідним полісом. Можливо, що залежно від різних ситуацій протягом досить тривалого часу карбування цих монет Фарзой, як в минулі часи Сайтафарн, міг збирати з ольвіополітів данину, як у свій час Скілур контролювати торгові шляхи, допомагати місту у випадках, коли йому загрожували нападом інші варвари, мати при собі радників і помічників з Ольвії, поширювати змішані шлюби тощо.

У декреті з-під Мангуна, ймовірно, справді йдеться про нижньомезійських легатів, до яких в скрутних ситуаціях Ольвія посилала одного з своїх громадян по допомогу. Але якщо звідти і надходила поміч, то вона була короткочасна і епізодична протягом другої половини I ст. н. е. і не внесла в життя ольвіополітів якихось суттєвих і помітних змін³⁸. Розгромлене гетами місто,

ще досить незначне за кількістю мешканців і територією, збідніле і не спроможне швидко піднятися в економічному плані до рівня інших грецьких міст, до того ж, розташоване на певній відстані від основного морського шляху, що мав стратегічне значення для римлян, мало цікавило їх порівняно з Тірою, Херсонесом і Пантикапеєм. Однак те, що синхронно з Фарзоевою золотою монетою Ольвія випускала традиційні полісні мідні монети з власною символікою та посилала посольські місії до різних місць, все-таки свідчить про її політичну незалежність, але не означає, що економічно вона теж залишалась вільною. Саме цим пояснюється надзвичайно повільне відновлення міста. Навіть наприкінці I ст. н. е. наш єдиний свідок про Ольвію післяфарзоевого часу відомий ритор Діон Хрисостом відзначав все ще дуже поганій вигляд будівель і невеликий простір міста, щільно забудований домівками і обнесений низенькою і неміцною стіною; у храмах і на некрополі все ще стояли пошкоджені гетами статуї (Orat. XXXVI). Отже, за півтора століття від початку їх нападу ольвіополіти не мали змоги покращити економічне становище свого міста. Випуск золотої монети Фарзоя якоюсь мірою сприяв розвитку торгівлі як всередині полісу, так і з оточуючим світом, але не став панацеєю для значного поліпшення його економічного і культурного становища.

Ситуація в Ольвії і оточуючому її регіоні певним чином змінюється після походу Плавтія Сільвана до Херсонесу в 63/64 р., який у сучасних дослідників викликав численну кількість гіпотез і версій³⁹. Цікаво, що під час облоги Херсонеса скіфами боспорський цар Котіс не прийшов йому на допомогу. Не відомо, як саме було знято цю облогу нижньомезійським легатом, але варто уваги те, що після цього римські загони були залишені для охорони в Херсонесі і Хараксі⁴⁰. Кримська Скіфія і весь Дніпро-Березанський басейн залишився в цей час без таких опорно-військових пунктів римлян.

Проте, коли «царя скіфів було відігнано від взятого ним в облогу Херсонеса» (CIL, XIV. № 3608), в даному регіоні встановилось перемир'я. У будь-якому разі жодне з писемних чи епіграфічних джерел не вказує на те, що протягом 64—70-х років тут відбувалися якісь воєнні сутички. Заслуга в цьому могла належати як Плавтію Сільвану, який продемонстрував римську воєнну силу, так і Фарзоя, який або залишався осторонь від облоги Херсонеса, або навпаки, був тим царем, якого відігнали від цього міста⁴¹, але він зумів зрозуміти переваги римлян, заключивши з ними мир, аби остаточно не втратити свій пріоритет на території, яка перебувала під його владою. І в тому, і в іншому випадку, певно, було встановлено (з долученням багатих дарунків) своєрідну угоду про сфери впливу, у результаті якої Ольвії було надано право карбувати золоті ауреуси Фарзоя вже за римською монетною системою, бо до 64 р. це були золоті статери традиційної в Ольвії елліністично-аттичної системи⁴². Основні стратегічні пункти на Північному Понті (Боспор, Херсонес, Тіра) перебували значною мірою під впливом, а то й у певній залежності від Риму, Ольвія ж залишалась як і раніше під опікою Фарзоя.

Що ж наштовхує на припущення, що Фарзой захопив владу в Неаполі Скіфському або ж вона перейшла до нього законним шляхом? Перш за все, варто знову згадати, що батьком Митридата VIII, через захист якого так постраждали сираки, змушені залишити свою розорену батьківщину, був сармат Аспург, на що вказує тамга на його монетах, але щодо його конкретного етнічного походження висловлюються різні точки зору⁴³. Враховуючи те, що ще за Митридата VI Євпатора та Скілура численні династичні шлюби привели до поріднення багатьох племен з Боспором, Неаполем Скіфським, а, можливо, й аристократичною елітою Ольвії, а також той факт, що Митридат VIII сховався в укріпленні сираків і на його боці виступала особиста військова дружина Аспурга⁴³, цілком припустимо, що і батька, і сина поєднували з ними якісь родинні стосунки. Відомо, що боспорські царі були пов'язані з сираками ще за часів Євмела, який спирався у своїй політиці на них, а не на пізніх скіфів. Аспург побрався з фракійською царівною Гепіпірією, а своїх синів він міг одружити з царівнами двох найсильніших сусідніх племен — аорсів і сираків, що призвело їх до жорстокої війни. Під час свого

тридцятирічного правління Аспурга приділяв значну увагу сиракам з Прикубання. М. І. Ростовцев навіть припускав, що якась частина сираків (аспургіани) оселилась в долині Кубані⁴⁵. Можливо, ще до зайняття престолу, Аспургу, як співправителю, спочатку було виділено азіатську частину Боспорського царства, населення якої за іменем царя почали називати аспургіанами (КБН. 36, 1246, 1248).

Особливо слід підкреслити, що під протекторатом Аспурга перебував і Неаполь Скіфський, який з часів Скілура і ольвійського Посідея найтіснішими узами був пов'язаний саме з Ольвією⁴⁶. Немає ще однієї, такої віддаленої від цього міста території, яка б так довго в багатьох відношеннях була поєднана з ним. Є чимало різних даних, щоб вважати, що Неаполь було засновано ольвіополітами разом зі скіфами і назву він отримав саме від них. Припущення Діона Хрисостома, що відродження Ольвії після гетського нападу якоюсь мірою залежало від бажання скіфів, цілком слушне і закономірне, бо торгівля з нею для Неаполя і кримських та нижньодніпровських городищ завжди відігравала основну роль в їх економічному розвитку.

У своїй кампанії проти пізніх скіфів Аспурга використав сарматів, а після перемоги посадив на троні Скіфського царства свого сарматського ставленика, можливо, свого родича, що, природньо, супроводжувалось переселенням якогось числа сарматів до Кримської Скіфії⁴⁷. Вони займались скотарством і землеробством, певною мірою були еллінізовані, в них вбачають то метотів, — але ж до них входило і населення Прикубання, тобто, сираки, — то інших сарматів, які сприйняли деякі еллінські звичаї вдення господарства і торгівлі⁴⁸.

Традиція ставити іменну тамгу на монетах боспорських царів сарматського походження починається з Аспурга⁴⁹. У тамгах Аспурга і Фарзоя, якщо брати до уваги загальну схему і окремі елементи, теж можна знайти спільні риси. Згідно П. Й. Каришковського тамга останнього не була усталеною і справа, певно, не в тому, вдало чи не досить точно зображували її ольвійські карбувальники (з незамкненим трикутником чи півкільцем на кінцях прямої лінії), а в її більшій складності. У жодному випадку немає її однакового зображення.

Якщо царі сарматського походження правили на Боспорі, то чому в Неаполі Скіфському, який у другій половині I ст. н. е. вже зазнав відчутної сарматизації, не міг царювати Фарзой, будучи вихідцем з сарматів? Хто царював в Неаполі після боспоро-римської війни і в період переселення сираків, невідомо. У будь-якому випадку при тому, що сираки зайняли землі біля кордонів Кримської Скіфії, а то й на її території, цілком припустимо, що тут склалась ситуація, внаслідок якої Фарзой став тут верховним правителем, або як спадкоємець сарматського за походженням царя Кримської Скіфії, пов'язаного шлюбними династичними узами з сираками і Аспургом і тому вони без перешкоди заселили нову територію біля Ахільлодрому, або ж захопивши Неаполь силою, що менш вірогідно. Тільки правителі такого царства, яке мало всі компоненти і традиції царської влади, найтісніші і давні зв'язки з Ольвією і Боспорським царством, добре знали еллінську культуру, могли випускати золоті монети зі своїми портретами і складною еллінською і сарматською символікою, а не якоїсь частини кочових аорсів, для локалізації країни яких між Дніпром і Дунаєм немає ні столиці, ні укріплень, ні могильників.

Отже, на підставі розгляду різних джерел і точок зору не можна однозначно стверджувати, що всі питання стосовно царювання Фарзоя та Інісмія вирішені, що не потребують подальшого вивчення розселення сираків та інших сарматів в Нижньому Подніпров'ї і в Тавриці, значення Неаполя Скіфського у врегулюванні міграційних процесів і його взаємовідносин з Ольвією і Боспором. Географічна близькість, політичні і економічні контакти Ольвії, нижньодніпровських і кримських городищ, внутрішня колонізаційна політика ольвіополітів, постійна обопільна зацікавленість у розвитку торгівлі зробили Ольвію основним центром для всіх уже досить еллінізованих варварів цього регіону. Від Скілура тягнеться золота нитка культурно-політичного і економічного зв'язку Неаполя з Ольвією. Недаремно, мабуть, така велика кількість дослідників вбачала і вбачає різочу послідовність між його моне-

тами і монетами Фарзоя та Інісмея. Цілком можливо, враховуючи значну інфільтрацію сарматів на територію Таврії у другій половині I ст. та інші політичні і етнічні зміни, усі племена, що тут мешкали, певний час були підпорядковані їх верховній владі, у результаті чого утворилось сильне скіфо-сарматське царство, яке невдовзі зазнало нападу войовничих сарматів, можливо, аланів, які разом з іншими варварами вже в 80-90-і роки I ст. н. е. здійснювали грабіжницькі набіги і на Ольвію.

Примітки

¹ На XX Республіканській конференції Інституту археології НАНУ (Одеса) в 1989 р. мною була зроблена доповідь, яка значною мірою стосувалась цієї теми і викликала відповідний інтерес, на що вказує як її обговорення, так і порівняно значна кількість посилань на її тези (Русаєва А. С. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп.— Одеса, 1989.— С. 192, 193). Однак деякі дослідники невідомо з яких причин невірно тлумачать мої міркування і гіпотези, що спонукало мене знову звернутись до цієї теми. У даній статті розглядаються окремі питання ольвійсько-сарматських відносин за часів Фарзоя та Інісмея. Подальший розвиток цих контактів буде проаналізовано в статті «Борисфенітська промова» Діона Хрисостома як критерій для з'ясування деяких питань історії Ольвії». Одразу зазначу, що в цих працях не стільки вирішується складна проблема ольвійсько-сарматських зв'язків, скільки ставиться ряд питань, які варто ще дослідити під дещо іншим кутом зору, ніж це робилося до цього часу.

² Різні трактування цих ранніх контактів Ольвії з сарматами див.: Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднестровье // АСГЭ.— 1971.— 13.— С. 42 сл.; Карышковский П. И. Царські сармати у Страбона // Іноземна філологія.— 1973.— № 32.— С. 88 сл.; Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 67 сл.; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 181 сл., 204; Симоненко А. В. Ольвия и сарматы // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ.— Парутино, 1985.— С. 74; Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991; Симоненко О. В. Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї // Археологія.— 1994.— № 1.— С. 32 сл.; Полин С. В. От Скифии к Сарматии.— К., 1992.— С. 88, 89.

³ Симоненко А. В. Ольвия и сарматы.— С. 74, 75.

⁴ Бібл. див.: Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 115—120; Розанова Н. П. Монеты царя Фарзоя // МИА.— 1956.— 50.— С. 197—208; Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— 1982.— С. 66—82. Продовжують їх вважати скіфськими царями: Висотська Т. М. До питання про соціально-політичну структуру північноскіфської держави // Археологія.— 1992.— № 2.— С. 142 та Ольховський В. С. Про дискусійні питання соціально-політичної історії північноскіфського царства // Там же.— С. 138.

⁵ Карышковский П. О. Сарматские тамги на античных монетах Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья и варварский мир.— Тез. докл., 1973.— С. 15, 16.

⁶ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1983.— С. 108, 115.

⁷ Шелов Д. Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад.— М., 1975.— С. 127; Щукин М. Б. Царство Фарзоя. Эпизод из истории Северного Причерноморья // СЭ.— 1982.— 47.— С. 35—38; Щукин М. Б. На западных границах Сарматии (некоторые проблемы и задачи исследования) // Кочевники евразийских степей и античный мир.— Новочеркасск, 1989.— С. 43—45; Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.; Симоненко А. В. Фарзой и Инисмей — аорсы или аланы? // ВДИ.— 1992.— № 3.— С. 158—161; Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ.— 1994.— № 2.— С. 168 и др.; Зубарь В. М. Ольвия, сарматы и Рим во второй половине I в. // ВДИ.— 1994.— № 3.— С. 218 сл.

⁸ Пор.: Русаєва А. С. Вказ. праця.— С. 192, 193; Симоненко А. В. Фарзой, Инисмей и аорсы // История и археология Нижнего Подунавья.— Тез. докл.: Рени, 1989.— С. 77, 78; Симоненко А. В. Фарзой и Инисмей — аорсы или аланы? — С. 158—161.

⁹ Пор.: Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 115; Щукин М. Б. На западных границах Сарматии.— С. 43; Костенко В. И. Сарматы в низовьях Днепра в первые века н. э. // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея Древностей). Тез. докл.— Херсон, 1990.— С. 29—31; Симоненко А. В. Фарзой и Инисмей...— С. 160, 161; Виноградов Ю. Г. Очерк...— С. 168, 169.

¹⁰ Розанова Н. П. Указ. соч.— С. 197—208; Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя.—

С. 76, 77. Наприклад, «монета із зібрання Берлінського музею була доставлена своєму першому власнику з Нижнього Балкана, тобто була, вірогідно, знайдена на горбистих передгір'ях північно-східної частини Балканського хребта» (С. 77).

¹¹ *Лимберис Н. Ю., Марченко И. И.* Сиракский союз племен и Боспор // Скифия и Боспор.— СПб., 1989.— С. 125.

¹² *Русяева А. С.* Вказ. праця.— С. 192; *Пуздровський О. Є.* Кримська Скфія в кінці II ст. до н. е.— першій половині III ст. н. е. // Археологія.— 1992.— № 2.— С. 130; *Виноградов Ю. Г.* Очерк...— С. 165.

¹³ *Скржинская М. В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего.— К., 1977.— С. 8—11, 44.

¹⁴ *Досить* доволіно трактує це свідчення Діона Христорема *Яценко С. А.* Аланы в Восточной Европе в середине I — середине IV вв. н. э. (локализация и политическая история) // Петербургский археологический вестник.— 1993.— № 6.— С. 86. Належність Алектора анонімній дружині сарматського царя для нього ідентичне тому, що мешканці Алектора платять данину дружині царя савроматів-аорсів.

¹⁵ *Раевский Д. С.* Скифы и сарматы в Неаполе // Проблемы скифской археологии.— 1971.— С. 149, 150; *Пуздровський О. Є.* Кримська Скфія...— С. 130—132; *Пуздровський О. Є.* Сармати в Неаполі Скфіському // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 36; *Симоненко А. В.* Сарматские памятники Таврики // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 26; *Симоненко А. В.* Сарматы Таврии.— К., 1993.— С. 116, 117.

¹⁶ *Пуздровський О. Є.* Кримська Скфія...— С. 130—132.

¹⁷ *Симоненко А. В.* Сарматы Таврии.— С. 116, 117.

¹⁸ *Ждановский А. М.* Некоторые аспекты социально-политической истории племен Прикубанья в I—III вв. н. э. // Археология и вопросы социальной истории Северного Кавказа.— Грозный, 1984.— С. 49; *Ждановский А. М.* Новые погребения кочевников сарматского круга из Закубанья // Древние памятники Кубани.— Материалы семинара.— Краснодар, 1990.— С. 102—116; *Шевченко И. И.* Сарматы в Восточном Приазовье (I в. до н. э.— II в. н. э.) // Кочевники евразийских степей и античный мир.— Новочеркасск, 1989.— С. 143. Певно, епітафія Хрестона, сина Асіатіка, з Пантікапея, яка повідомляє про його смерть на «землі сираків», належить до часу боспоро-римської війни 45—49 рр. (КБН. 142).

¹⁹ *Ростовцев М. И.* Эллинизм и иранство на юге России.— Пг., 1918.— С. 130.

²⁰ *Ростовцев М. И.* Сарматы // ЗКУΘΙΚΑ.— СПб., 1993.— С. 92. Він, певно, не надавав особливого значення повідомленням Плінія (NH. IV, 83; VI, 39).

²¹ *Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 346, 347. Узгоджуються з цією локалізацією і пізніші писемні дані (Певтінгерові таблиці та «Хроніка» Іпполіта Римського).

²² *Симоненко А. В.* Фарзой и Инисмей...— С. 159—161.

²³ В одній з останніх трагедій («Фіест») Сенека часто звертається до сучасників і крізь призму давнини відтворює свій час. Тому звістка про аланів на Істрі за правління Нерона чимось вразила поета, що він «впілв» її саме у уста вісника.

²⁴ *Симоненко А. В.* Фарзой и Инисмей...— С. 150 сл.

²⁵ Так, В. В. Крапівіна вже сприймає це як незаперечну істину: *Крапівіна В. В.* Про етнічний склад населення Ольвії в перші століття нової ери // Археологія.— 1994.— № 2.— С. 127.

²⁶ *Драчук В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья.— К., 1975.— С. 53—62; *Яценко С. А.* Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // Петербургский археологический вестник.— 1993.— № 3.— С. 63, 64; *Яценко С. А.* Аланы...— С. 84—86.

²⁷ *Буюклиев Х.* Тракийский могилен некропол при Чаталка Старозагорский окръг // Розкопки и проучвания.— София, 1986.— Кн. 10.— С. 43—45.

²⁸ *Сидоренко В. А.* Фрагмент декрета раннеримского времени из раскопок под Мангулом // Тез. докл. Крымской науч. конф. «Проблемы античной культуры».— Симферополь, 1988.— Ч. I.— С. 86, 87.

²⁹ *Виноградов Ю. Г.* Очерк...— С. 166—169. Розгляд декрету дається за перекладом Ю. Г. Виноградова. На жаль, його до цього часу належним чином не опубліковано.

³⁰ *Виноградов Ю. Г.* Очерк...— С. 167, 168.

³¹ *Розанова Н. П.* Указ. соч.; *Карышковский П. О.* О монетах царя Фарзоя; *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии.— С. 108—415; *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 64—70.

³² Пор.: *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии.— С. 119; *Анохин В. А.* Указ. соч.— С. 70.

³³ *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии.— С. 108, 115.

³⁴ *Щукин М. Б.* На западных границах...— С. 44, 45.

³⁵ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 230 сл.

³⁶ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 66.

³⁷ Крапивина В. В. К проблеме этнического состава населения Ольвии в первые века нашей эры // Украина — Греция: история та сучасність. Тези конф.— К., 1993.— С. 73; Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.— К., 1993.— С. 145 сл.; Крапивина В. В. Про етнічний склад...— С. 126.

³⁸ Безумовно, продовжувались торговельні зв'язки з деякими містами, в тому числі і тими, що входили до Римської імперії, але постійної бази римлян тут не було. Поодинокі знахідки можна трактувати по-різному, але аж ніяк однозначно (пор.: Герцигер Д. С. «Монетное» зеркало из Ольвии // Античная торговля.— Л., 1986.— С. 123—127; Трейстер М. Ю. Римляне в Пантикапее // ВДИ.— 1993.— № 2.— С. 52 сл.).

³⁹ Див. літ.: Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 20—22; Зубар В. М. Про похід Сильвана в Крим // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 19—27; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя.— К., 1994.— С. 26—29.

⁴⁰ Зубар В. М. Про похід Сильвана...— С. 23. Цей автор припускає, «що під час експедиції Плавтія Сильвана римськими військами було розпочато ряд сухопутних операцій, в яких основні сили скифів, сарматів та їх союзників були розгромлені».

⁴¹ Левно, А. М. Зограф небезпідставно припускав, що царем, який наступав на Херсонес міг бути Фарзой (Зограф А. М. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 138).

⁴² Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 112—115.

⁴³ Сапрыкин С. Ю. Аспургиане // СА.— 1985.— № 2.— Виноградов Ю. Г. Очерк...

⁴⁴ Онайко Н. А., Дмитриев А. В. Укрепленное здание в античном поселении у с. Владимирское близ Новороссийска // КСИИ АН СССР.— 1981.— Вып. 168.— С. 99; Толстиков В. П. Фанталівський укріплений район в історії Боспорського царства // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 58.

⁴⁵ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 92.

⁴⁶ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 230 сл.; Виноградов Ю. Г. Очерк...— С. 154, 155.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Очерк...— С. 154, 155.

⁴⁸ Раевский Д. С. Скифы и сарматы.— С. 149, 150; Пуэдровский О. Е. Сарматы...— С. 36, 37.

⁴⁹ Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 150.

А. С. Русяева

ОЛЬВИЙСКО-САРМАТСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ I в. н. э.

Весьма важными и требующими еще дальнейшего изучения являются вопросы взаимоотношений античных городов Северного Причерноморья с сарматами в отдельные периоды их истории. В наибольшей степени это касается Ольвии. До настоящего времени ольвийско-сарматские контакты с III в. до н. э. по III в. н. э., так и не стали предметом специального исследования. В данной статье затрагивается лишь часть конкретных вопросов этой сложной проблемы: этнокультурная атрибуция царя Фарзой, золотые монеты которого чеканились в Ольвии, локализация его царства, возможное этническое и культурное родство с Инесимеем (Инисмеем), их отношения с Ольвией. Отсутствие надежных и достоверных источников не дает пока уверенности в их полном решении. Однако, комплексное рассмотрение письменных и археологических материалов, а также различных точек зрения других авторов показывает, что царство Фарзой необходимо искать в регионе оседлых скифо-сарматских племен. Не исключено, что царь сарматского происхождения Фарзой создал сильное царство с центром в Неаполе Скифском, куда входили непродолжительное время нижнеднепровские городища, земли сираков и Крымская Скифия. Географическая близость, политические и экономические контакты Ольвии, нижнеднепровских и крымских городищ, внутренняя колонизационная политика ольвиополитов, постоянная обоюдная заинтересованность в развитии торговли сделали Ольвию основным центром притяжения для всех уже достаточно эллинизированных варваров этого региона.

CERTAIN ASPECTS OF OLBIAN-SARMATIAN INTERRELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 1ST CENT. A. D.

Problems of interrelations between antique towns of the Northern Black Sea territories and Sarmatians in definite periods of their history are very important and require further study: It concerns Olbia most of all. Till the present the Olbian-Sarmatian contacts in the period between the 3d cent. B. C. and 3d cent. A. D. were not subject of particular study. This paper treats only some aspects of this problem: ethnocultural attributes of tsar Farsoi whose golden coins were minted in Olbia, location of his kingdom, possible ethnic and cultural affinity with Yiensimeï (Yinesmeï), their relations with Olbia. Absence of reliable sources gives us no grounds to be sure in decision of the problems mentioned. But complex analysis of written and archaeological findings as well as of different views of other authors shows that Farsoi's kingdom should be searched for in the region of settled Scythian-Sarmatian tribes. It is quite possible that Farsoi, tsar of the Sarmatian origin, created the mighty kingdom with a centre in Naples Scythian. That kingdom embraced Lower-Dnieper sites, Sirakian lands and Crimean Scythia. The geographical similarity, political and economic contacts between Olbia, Lower-Dnieper and Crimean sites, home colonizational policy of olbiopolites, constant mutual interest in development of trade relations made Olbia a basic centre of attraction for all already sufficiently hellinized Barbarians of that region.

Одержано 25.01.95

ПРО СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Е. О. СИМОНОВИЧ

На підставі відмінностей поховального обряду робиться спроба реконструювати соціальну структуру черняхівського суспільства.

При розробці проблем, пов'язаних з черняхівською культурою звертали увагу частіше на етнічну належність її населення, хронологічний поділ, тоді як в соціальному плані виділяли на могильниках лише «багаті» та «бідні» поховання. Нові розкопки кладовищ дають можливість накреслити дрібнішу соціальну диференціацію черняхівського суспільства. Пропонується виділити: 1) поховання заможної знаті, умовно «княжі»; 2) «жрецькі» і пов'язані з особливим культом; 3) поховання «дружинників» та інших озброєних людей; 4) поховання ремісників та інших спеціалістів.

Ще перший дослідник культури полів поховань В. В. Хвойка, при розкопках в с. Черняхіві під м. Києвом, виділив три могили. Дві з них були зруйновані та пограбовані в давнину (№ 146, 147), і, мабуть, належали похованням з північною орієнтацією, які були покладені в спеціально влаштовані могильні камери¹. Непотривоженим та досить багатим інвентарем для звичайно бідних поховань з західною орієнтацією виявилось, за даними В. В. Хвойки, поховання № 160, яке супроводжувалося монетами, зокрема й золотом, яка була варварським наслідуванням ауреусу імператора Гордіана III (238—233 р.)². Необхідно додати зауваження В. П. Петрова, який детально проаналізував черняхівський могильник, що «поховання в дерев'яних склепах (№ 146, 147) і № 160 знаходились в центральній частині пам'ятки»³. Поховання в так званих склепах з цього могильника являли собою дерев'яні камери, стіни яких укріплювались стовпами, що є типовим для жител посе-

© Е. О. СИМОНОВИЧ, 1995

лень того часу. Розміщувались вони дещо відокремлено від інших поховань з трупопокладеннями, якщо не брати до уваги могилу № 145, про яку лише відомо, що вона «з інвентарем, орієнтована на північ-північ-захід»⁴. Час усіх вказаних «князівських» поховань на підставі знахідок скла і фібул — IV ст.

Особливу увагу за влаштуванням могили, кількістю і особливостями поховального інвентаря привертає поховання № 1 Кантемирівського могильника, яке досліджувалось М. Я. Рудинським в 1924 р. Це була підбійна, зруйнована в давнину могила під курганом. Похованим був чоловік 40 років, покладений під західну стіну підбоя і повернутий головою на північ (в сидячому положенні?). Посуд для приготування їжі і столова лощена кераміка розміщувались групами поблизу скелета. Ще виявлено: дві великі і дві малі бронзові пряжки (з незвичайно довгими витягнутими трикутними обіймами), прикраси для ремня у вигляді напівмісяця, срібна дужка з кільцем, золота обручка з незапаяними кінцями, бурштинова намистина, залишки дерев'яної скриньки (?) з бляшками з низькопробного срібла, кістяний багатошлатівчастий гребінь, кубик для гри і скляні лічильно-гральні жетони. Як жертвна їжа, судячи за кістками, були покладені півень і курка⁵. Очевидно, конічна і рифлена нижня частина амфори «інкерманського типу» теж належала цьому багатому похованню. Є. В. Махно вважала, що кургани знаходились на території звичайного для черняхівської культури ґрунтового некрополя⁶. Під курганний обряд поховань, підбоя-катакомби, наявність предметів кінського спорядження дали підстави І. І. Ляпушкіну та іншим дослідникам вбачати тут сарматські риси і навіть шукати на Лівобережжі якусь особливу групу черняхівських пам'яток⁷.

У Надпоріжжі теж виявлені поховання черняхівського типу під курганами з багатим інвентарем в селах Башмачці, Військовому⁸. Отже, підкурганні поховання з Кантемирівки не ізольоване явище і вимагають спеціального дослідження.

З довоєнних знахідок до числа «князівських» належить своєрідне відокремлене поховання в с. Рудка на Волині. Тут в 1936 р. виявлено чоловіче трупопокладення. Скелет, орієнтований головою на північний захід, лежав випростаним. Череп померлого покривала ліпна миска, а поверх неї бронзова посудина. Усього в могилі виявлено 11 глиняних кружальних посудин, два бронзові і скляний кубки. На особливе становище похованого, очевидно, представника знаті, вказують також знахідки срібних фібул, ножа та шпор, скляних жетонів для гри, і, як залишки жертвної їжі — кістки свині. Крім того, в заповненні ями виявлено кістки інших тварин, вуглинка та розбитий посуд. Датування поховання IV ст. безсумнівне. Робились спроби приписати цей комплекс знатному готу чи гепіду, але, як вважає М. О. Тиханова, «вірніше буде поставити питання про змішаність того населення, яке складало знать гото-гепідських загонів, один із представників якої, очевидно, був похований в Рудці»⁹. Ю. В. Кухаренко, без будь-яких підстав, намагався відокремити знахідку від черняхівської культури і віднести її до пам'яток типу Дитиничі-Брест-Тришин¹⁰. Але для території, де поширена черняхівська культура, М. Ю. Брайчевський, що пов'язує її зі слов'янами-антами, до числа «князівських» зараховує лише описане вище поховання в Рудці¹¹.

Нечисленні знахідки «князівських» поховань та бідність матеріалу не давала можливості для узагальнень. А в західно-європейській літературі проблемам синхронних поховань вищої місцевої знаті приділяється все більше і більше уваги¹².

На нинішньому рівні досліджень черняхівських старожитностей, коли з'явилися широко або повністю розкопані могильники, з'ясувалось, що далеко не всі давні кладовища дають специфічні за обрядом і особливостями поховального інвентаря поховання, які б безсумнівно можна було вважати «князівськими», хоча завжди наявні багатші і бідніші могили.

Цей висновок є важливим для розуміння соціального устрою, а можливо і системи управління в черняхівському суспільстві з певних племінних центрів. Приклад такого «управлінського центру» і, очевидно, місця зосередження знаті, А. Т. Сміленко безбідіставно вбачає в укріпленому, надпорізькому черняхівському городищі Башмачка¹³. Це припущення відповідає спостереженням Н. М. Кравченко про нерівноцінність у ряді випадків сусідніх посе-

лень черняхівського типу на півдні. Дослідниця звернула увагу на існування пам'яток, «умовно позначених як поселення «сільського» та «міського» типів, що в період, який розглядається, могло бути результатом відомої диференціації економічного життя»¹⁴.

Уяву про поховання вищої черняхівської знаті поповнюють причорноморські могильники в Коблеві та Фурманівці. На Тілігульському лимані в с. Коблево є всі підстави зарахувати до «князівських» два порушених в давнину поховання № 19, 25. Вони були розташовані в центрі могильника, відокремленого від інших рядових поховань, так що навколо них був простір радіусом 5—7 м (рис. 1, 1). Перше з них знаходилося у величезній, порівняно з іншими, могильній ямі, з уступами по боках (3,30×2,00 м) при глибині понад 2 м. Збереглися залишки кісток дорослого чоловіка, якого поклали в спеціальне заглиблення, викопане в дні широкої ями, обкладене деревом і перекрите вапняковими плитами. Каміні закладу були підтесані, що є нехарактерним для разових могил. Від супровідного інвентаря збереглися лише черняхівські кружальні черепки і уламки стінок рифленої амфори (рис. 1).

Неподалік, в ямі орієнтованій захід—схід і побудованій, як і попередня, на дні, підмазаному зеленуватою глиною, збереглися: фрагменти посуду чер-

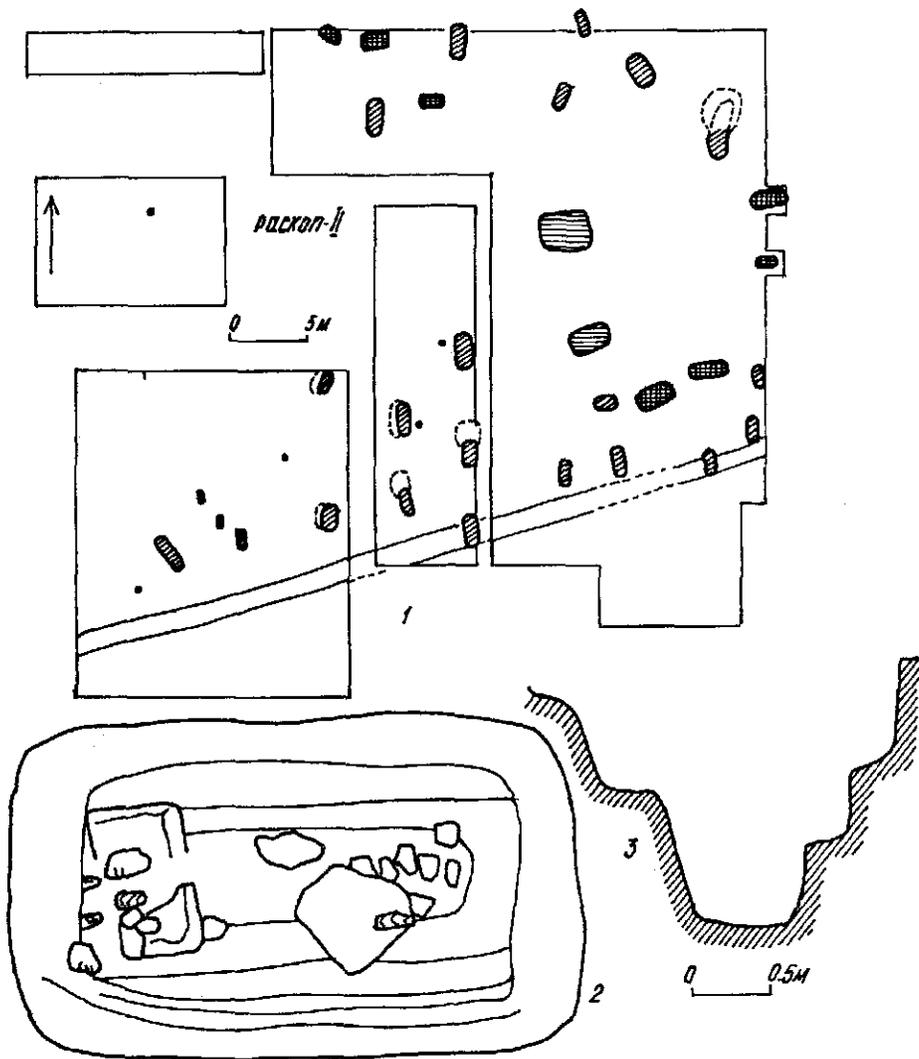

Рис. 1. Коблево. 1 — ділянка плану могильника з осібно розташованими «князівськими» похованнями № 19 і 25; 2, 3 — план з розрізом поховання № 19.

няхівського типу, єдина на всьому могильнику (на 58 поховань) монета — срібний динарій імператора Траяна (98—117) і уламок країв скляного кубка жовтувато-зеленуватого кольору, оздобленого шліфованими овалами. Таким чином, необхідно визнати монету такою, що затрималася в обігу, і датувати обидві могили за знахідкою скла і фрагментами амфор середніми десятиріччями IV ст.¹⁵.

Необхідно відзначити, що найбагатшими похованнями Коблівського могильника і зруйнованими в давнину були рідкісні для черняхівської культури індивідуальні земляні склепи чи катакомби. Останні досить точно відтворюють типові для пізніх скіфів Нижнього Дніпра і Криму аналогічні могильні споруди¹⁶.

Придунайський могильник Фурманівка на заході Одеської області, дав ще одне поховання № 8, яке відрізняється від рядових. Воно знаходилось у великій камері (2,00×1,50 м), викопаній до глибини 2,60 м. Орієнтована вона на північ-схід-захід, а в південній стінці влаштована глибока ніша-камера, розмірами 1,00×0,80 м. Збереглися залишки деревного гліну, очевидно, від переkritтя та облицювання могильної ями дошками чи жердинами. На земляній підлозі, підмазаній зеленуватою глиною, лежав скелет чоловіка 40–45 років повернутий головою на північ, випростаний. Основний супровідний інвентар було зосереджено в ніші та при вході до неї. До нього належали 9 глиняних посудин, виготовлених на гончарному крузі та унікальний скляний зеленуватий кубок, весь вкритий вертикальним рифленням. Серед глиняного посуду виділяється великий бурій, пізньоантичного виготовлення полів'яний глечик. Крім посуду, померлому було покладено багато м'яса дрібної рогатої худоби, близько десятка курячих яєць, залізний ніж, кістяний багатоплатівчастий гребінь біля голови, масивна бронзова фібула праворуч на грудях, поясна пряжка і кістяна трубочка-гольник із залишками залізного шильця чи голки (рис. 2). Аналогії скляному кубку дають підстави датувати поховання другою половиною IV — першою половиною V ст.¹⁷.

Серед інших, поки нечисленних причорноморських могильників черняхівської культури, немає таких, які б з достовірністю можна було віднести до «князівських», тобто вважати їх такими, що належать верхівці місцевого суспільства. У Вікторівці багатим було поховання з трупопокладенням, яке супроводжувалось, крім звичайної побутової кераміки, амфорою «інкерманського типу» (№ 5). Поблизу с. Осетрівка на тому ж Сасицько-Березанському лимані найбагатші і оригінальні за інвентарем поховання представлені трупоспаленнями (№ 1, 5). В них, крім місцевих матеріалів, виявлено довізні античні і західного походження посудини¹⁸.

На сусідніх з Північним Причорномор'ям землях Молдавії, які знаходяться на межі з розвинутими культурами заходу і пізньоантичного світу, майже відсутні черняхівські поховання, які б вражали своєрідними звичаями чи багатством. Незважаючи на розкриття великих площ таких могильників, як Будештський (362 пох.), в Балцатах II (39 пох.), Баравичанах (110 пох.), Малаштах (39 пох.), Данченах (334 пох.) і т. д.¹⁹ Лише знахідки на останньому дають можливість припустити «князівські» поховання. В Данченах було виявлено золоті і срібні речі. В 1967 р. там за попереднім повідомленням, було виявлено «князівське» поховання. У величезній могильній ямі (3,00×3,00 м) на глибині близько 3 м простежувались 6 стовпів, які підтримували покрівлю дерев'яної камери й облицювання стін, тобто, очевидно, картина повністю відповідна знахідкам із с. Черняхова. Над зруйнованим кістяком виявлено рештки двох зайців. Судячи за їх виявленням в ямі ритуального характеру на Ранжевському поселенні, ці тварини відігравали певну роль в релігійних уявленнях черняхівців²⁰. Хоча детальний перелік інвентаря, що супроводжував данченське поховання не подається, але відомо, що цей молдавський могильник функціонував ще і в IV—V ст. (лунниці, браслет з кінцями, що розширюються, пальчаста фібула)²¹. Інший, сусідній з Данченським, Будештський могильник дав лише два порівняно небагатих поховання, недостатньо виразних, щоб їх можна було віднести до «еліти» місцевого суспільства. Е. А. Рікман відзначав, що «найбагатші поховання» № 228, 243 — трупопокладення з північною орієнтацією — знаходились в

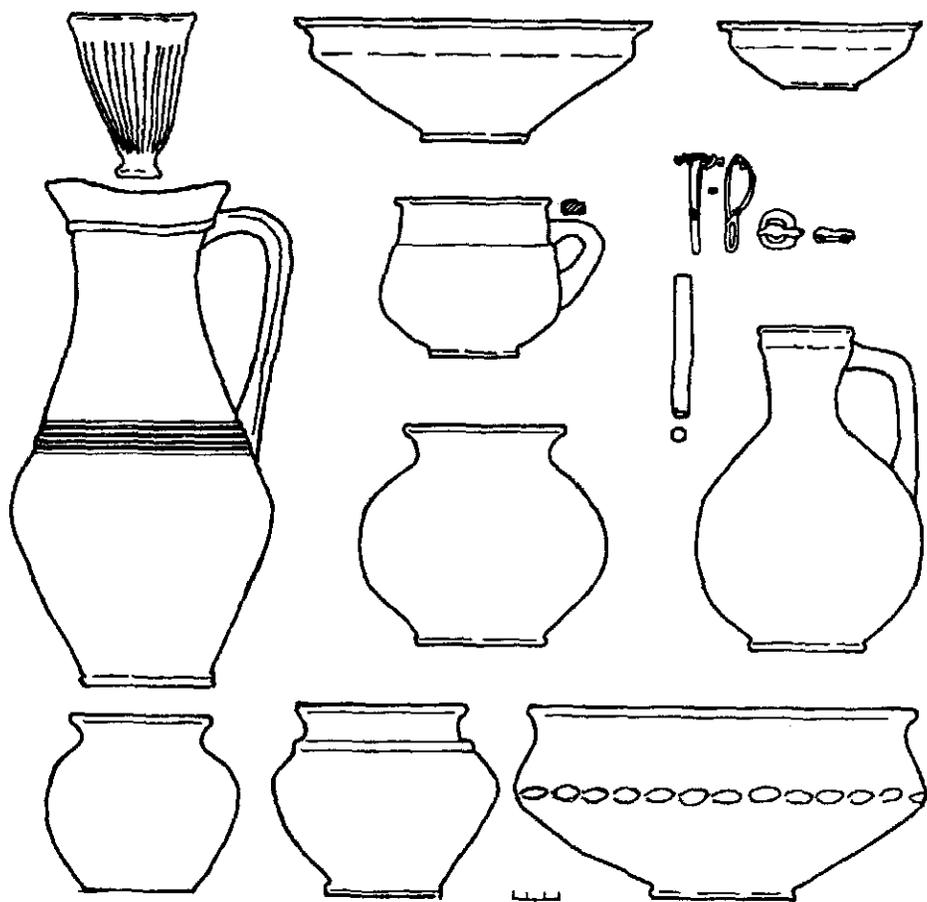

Рис. 2. Фурманівка. Глиняний посуд, скляний кубок, пражка і фібула з бронзи, кістяна трубочка-гольник з поховання з нішею № 8.

центрі могильника, відрізняючись «від поховань відповідного обрядового вигляду лише кількістю інвентаря, наявністю колодчастої камери», характерної для могили № 243²². Багаті і бідніші поховання є і в Балцатах і Малаештах. Е. А. Рікман мав рацію, коли вказував на відсутність в цих районах «чітко виражених ознак майнової диференціації». За його підрахунками, лише 10 могил можна віднести до заможного черняхівського населення. Його висновок для молдавських полів поховань такий: «На підставі аналізу обряду неможливо з достовірністю судити ні про глибокі майнові відмінності, ні про поширення цього соціального явища, тим більше, що бідні і багаті поховання, поховання різних соціальних груп розмішені, як правило, упереміш»²³.

Незважаючи на наявність у Молдавії монетних скарбів, таких як Оргієвський чи Кириленський, які свідчать про політичні події і життя в цих областях на рубежі IV—V ст.²⁴, досюгдні немає в сусідніх з Дакією («Готією») територіях виразних знахідок унікальних скарбів чи поховань. Разом з тим, на сусідніх землях Румунії наявні одні й другі, представлені такими відомими скарбами як Петроса (Пьстроаса), датованими від кінця IV до середини V ст., чи похованням в дерев'яній домовині в Концешті, що було покладене в кам'яний склеп і супроводжувалось дорогоцінними виробами IV—V ст.²⁵.

Теж нечисленними є поховання верхівки черняхівського суспільства і в північніших областях Лісостепу. Дещо виділяються за специфікою обряду поховання й багатством інвентаря поховання № 71, 87 Маслівського могильника, №9, 13, 15 в Косанові, № 11 в Ружичанці, № 4 в Раковці та інші окремі

поховання на більш чи менш широко розкопаних черняхівських некрополях. Але серед них заслуговують на увагу лише ті, що не відповідають звичному черняхівському поховальному обряду чи відрізняються специфічним інвентарем.

Нечисленними є і поховання пов'язані з особливим культом, умовно названі «жрецькими». Для їх виділення в особливу групу важливим було виявлення непотривоженого поховання № 5 на могильнику поблизу вівчарні радгоспу «Придніпровського» на Нижньому Дніпрі. Воно не було схожим на жодне з 96 поховань цього могильника. У великій східчато заглибленій ямі, в камері, обкладеній і, очевидно, колись перекритій деревом, знаходився скелет молодого чоловіка. Він був покладений на підставлені під його ноги і тулуб 11 посудин. Крім глиняних кружальних і ліпних посудин в найбільшій місці лежав масивний зеленуватий скляний кубок, прикрашений шліфованими ромбічними площинами. Серед лошених посудин виділялись багату орнаментациєю глечик і миска. Померлого супроводжувала щедра їжа, від якої лишились кістки дрібної рогатої худоби, риби, півня і курей, та шкаралупа яєць. Серед кісток тварин лежав залізний ніж, праворуч на грудях виявлено винятково рідкісну велику бронзову арбалетну фібулу з січчастою орнаментациєю широкої спинки, тут була і кістяна трубочка-гольник та вуглинка. Від одягу та взуття збереглися чотири пряжки з білого металу. Ліворуч біля плеча, очевидно, була поставлена дерев'яна скринька, від якої збереглися дві платівчасті обойми. Біля правого плеча лежав кістяний багатолатівчастий гребінь з тонким пунктирним орнаментом космічного характеру, який зображує зірки і переплетіння смуг (рис. 3). Кубок з могили належить до найпізніших, які датуються кінцем IV ст., можливо першою половиною V ст.²⁶.

Такий незвичайний обряд вважався випадковим аж до виявлення при розкопках середньодніпровського могильника Журавка Ольшанська серед групи поховань з північною орієнтацією майже аналогічного нижньодніпровському поховання № 43. Це єдине на 124 трупопокладення такого типу поховання. Його виявлено, як і інші поховання з північною орієнтацією, на невеликій глибині, в прямокутній з заокругленими кутами ямі. Похована була жінка 40—45 років. Скелет лежав випростано на спині на підставлених під нього 12 кружальних посудинах. Під спину підкладено частину туші барана. Крім решток поясної пряжки, намиста і кістяного багатолатівчастого гребеня, на плечах померлої були дві срібні щиткові фібули з верхньою напівокруглою частиною, оздобленою фестонами і з ромбічною ніжкою. Біля правого стегна скелета лежали два предмети, певно пов'язаних з магією — кістяна, трошки зігнута пірамідальна підвіска з нанесеними на неї циркульними кружками (так звана «палиця Геракла») і велика морська черепашка з просвердленим отвором для підвішування. Час могили, судячи за фібулами, розвинуте IV ст.

Можливо дещо подібним було і наполовину зруйноване поховання № 5 того ж Журавкинського могильника. Виявлене неподалік від попереднього, воно належало чоловіку 25—30 років, верхня частина зруйнована первинним перекопом, а потім канавою, яка пролягала через середину тулуба. Непотривоженими були лише кістки ніг до колін, укладені на підставлені під них 16 посудин. Серед них — 15 кружальних різного призначення і досить рідкісний тонкостінний скляний прозорий кубок, оздоблений синіми і білими напаяними у вигляді зигзагів нитками. Кістки дрібної рогатої худоби, залізний ніж, уламки кістяного багатолатівчастого гребеня, срібна пряжка, вуглинка в заповненні могильної ями доповнюють уявлення про це поховання. Посуд, зокрема і скляний кубок, показують, що поховання було здійснено не раніше другої половини III ст.

Серед багатих поховань, пов'язаних з якимись магічними обрядовими діями черняхівців, слід назвати могилу № 15 раковецького могильника в басейні р. Горині Тернопільської області. У «дуже великій, порівняно з виявленими раніше, прямокутній ямі» довжиною близько 2,50 м, на глибині 2,07 м трапилось зруйноване в давнину поховання дорослої жінки. Померла була орієнтована головою на північ. Крім дерев'яної скриньки чи скриньки з залізними платівками-оббивками, намиста і чорнолощеного пряслиця в могилі збереглися фрагменти 7 кружальних посудин (в тому числі рідкісна три-

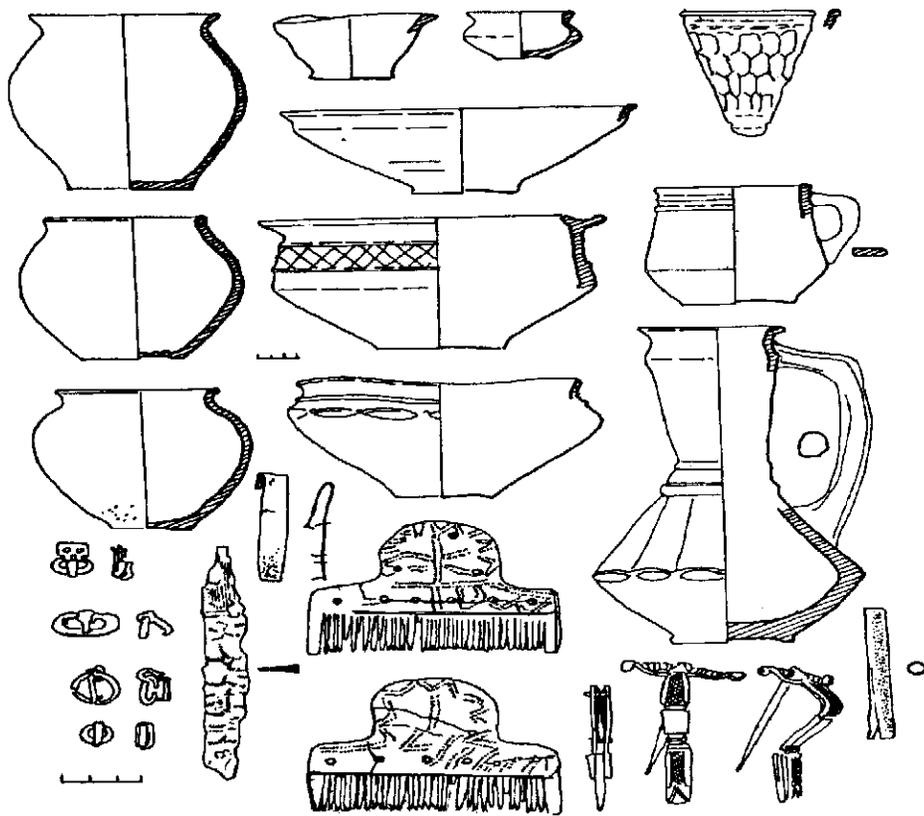

Рис. 3. Інвентар з поховання № 5 могильника біля вівчарні радгоспу Придніпровський.

ручна миска-ваза). У південній частині ями виявлено фалічну статую довжиною 0,90 м. На своєрідний характер поховання вказують також візерунки у вигляді «зірчастих знаків, з променями, що розходяться», нанесені на глиняний кубок, виявлений в могилі. За кістяним багатоплатівчастим гробом з фігурною орнаментованою ручкою та іншими речами могила датується кінцем III—IV ст.²⁷

На могильнику поблизу с. Ранжеве на Тілігульському лимані відкрито неpotrивожене поховання жінки (?) 20—25 років, яке лише умовно можна віднести до описуваної групи. У великій прямокутній ямі, з вузьким заглибленням на дні, на глибині 3,00 м знаходився скелет, орієнтований головою на захід. Його поклали випростано на дно, що має сліди підмазування зеленуватою глиною, і перекрили заглиблення плитчастим кам'яним закладом. Праворуч біля черепа стояв масивний конічний скляний кубок темновишнього кольору з грецьким написом. Між стегнами збереглися дві срібні обойми від оббивки дерев'яної скриньки, всередині якої лежали прості причорноморські черепашки, що, очевидно, входили до набору для гадання. На грудях і плечах виявлено дві великі платівчасті срібні фібули, оздоблені фестонами і пунктирними лініями, а нижче на тулубі — масивну, також срібну, поясну пряжку (рис. 4). Дорогоцінні речі і предмети, пов'язані з магією, дозволяють припустити особливий стан померлої в місцевому суспільстві. Час поховання добре визначається кінцем IV — першою половиною V ст.²⁸

У населення черняхівської культури не був поширений звичай класти зброю в могилу. Але поступове накопичення матеріалів дозволило виділити окремі поховання, які супроводжувались предметами озброєння. Це багаті поховання зі шпорами в Рудках і Переяславі-Хмельницькому, де виявлено ще і наконечник стріли (рис. 5, 16, 22); Кантемирівське підкурганне поховання вершника № 3, що супроводжувалося вудилами (рис. 5, 5); ро-

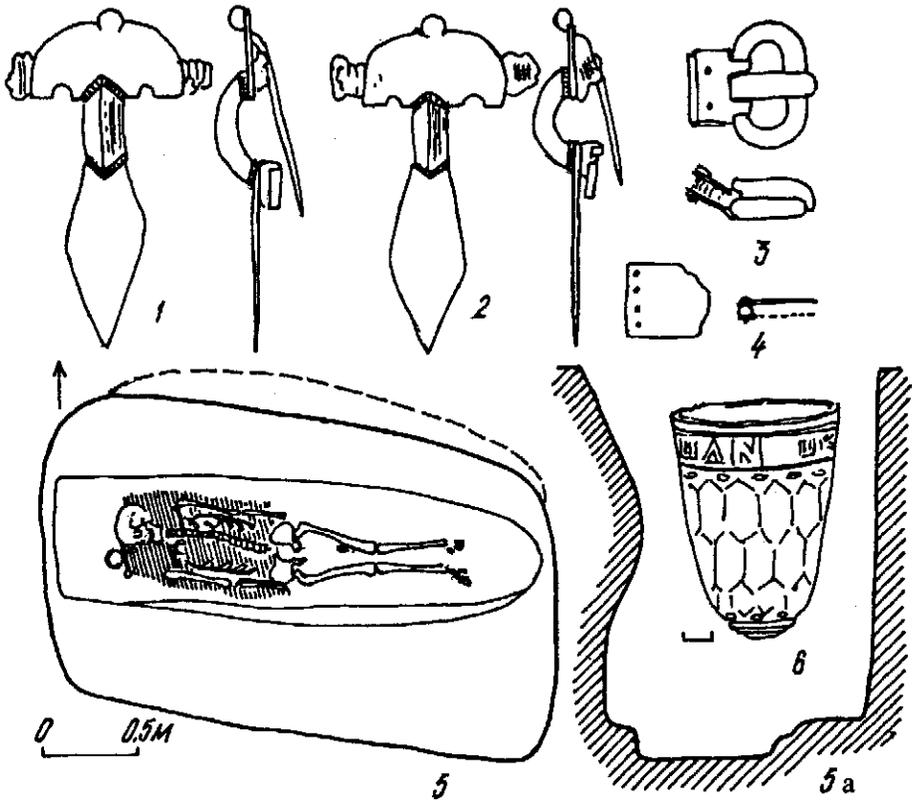

Рис. 4. Ранжеве. План та розріз (5—5а) поховання № 14 та знахідки з нього: скляний кубок з написом і срібні речі (1—4, 6).

машківська знахідка наконечника дротика в кургані № 2 (рис. 5, 9); два умбони щитів і руків'я щита із могильника в Малаєштах в похованнях № 3 і 20 (трупопокладення і трупоспалення) (рис. 5, 1, 3); чи ромбічний наконечник списа із поховання в Балцатах (рис. 5, 8); листоподібні наконечники втулчастих стріл з трупоспалення в Завадівці (рис. 5, 17)²⁹. Крім того, стали відомими чудові комплекти зброї, що супроводжували поховання в Компанійцях³⁰. В похованні № 96 трапились три залізні вудила і наконечник списа (рис. 5, 10, 21). Особливу увагу привертає трупоспалення № 86 з явно пшеворськими рисами (спеціально ритуально зігнута зброя), де виявлено винятковий набір озброєння. Поховання кальцинованих кісток в ліпній глиняній з навмисно опершавленою поверхнею урні-горщику було накрите фрагментованим умбоном від щита і супроводжувалось його руків'ям, бойовою сокирою, зігнутим в кільце мечем, ножем-кинджалом, наконечниками дротика і списа, а також частинами залізного окуття дерев'яного відра (рис. 5, 4, 6, 7, 11—13, 15, 18—20). Комплекс точно датується бронзовою двоцифровою фібулою IV — початком V ст.

Хоча перелічені знахідки не вичерпують всієї сукупності предметів озброєння, які часто виявляють і на поселеннях, в культурному шарі, але навіть наведені матеріали із закритих поховальних комплексів дають підстави впевненіше виділяти окремий соціальний прошарок черняхівського суспільства. При цьому отриманий асортимент зброї безсумнівно вказує, що не заняття мисливством, а війна була справою похованих зі зброєю людей.

До категорії черняхівського населення різних спеціальностей і фахівців-ремісників немає потреби зараховувати всі жіночі поховання швачок і ткаць, які супроводжувалися голками з вушками і пряслицями або чоловічі поховання з ножами і шилами. Вони є звичайними для могильників культури

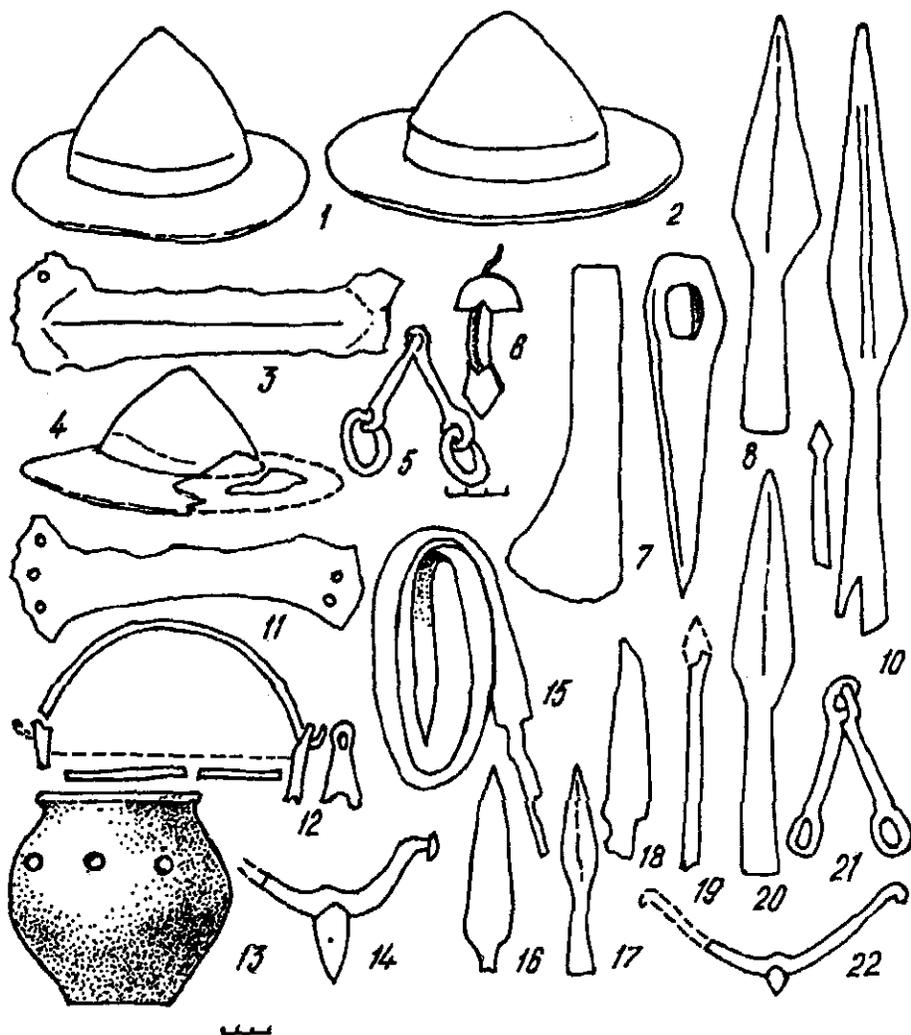

Рис. 5. Зброя з черняхівських поховань: Малаєшти, поховання № 3 (1) і № 20 (2, 3); Компанійці, поховання № 86 (4, 6, 7, 11–13, 15, 18, 20); поховання № 196 (10, 21); Кантемирівка, поховання № 3 (5); Балцяти (8); Ромашки, курган № 2 (9); Терехівля (14); Переяслав-Хмельницький, поховання № 5 (16, 22); Завадівка (17).

полів поховань і досить численними. Наведемо лише окремі приклади, що характеризують соціальну структуру суспільства.

Природним є те, що сільськогосподарський побут черняхівського населення не міг не відбитися на деяких похованнях. Наприклад, серія із 9 серпів і 4 кіс в одній із могил Чернелива-Руського³¹. Очевидно, тут було здійснено поховання фахівця металурга, що виробляв цю продукцію. А в Оселівці в похованні з трупоспаленням знайдено уламок серпа³², в шарі Шмирівського могильника виявлено типовий черняхівський наральник³³.

Лише похованням рибалки чи моряка могло бути поховання № 12 Ранжєвського могильника, накритего, разом з іншими плитами, двома кам'яними якорями, з проробленими в них, як і потрібно, наскрізними отворами³⁴. На пам'ятках черняхівського типу вперше знайдено якір в с. Кисельові під Одесою³⁵.

Безсумнівно гончару-реміснику належить поховання № 21 Косанівського могильника. Обсипане численними черепками спалення вмщувало ще крем'яні відпрацьовані керамічні лошила³⁶. Виявлення подібних речей в гон-

чарній майстерні в Журавці Ольшанській не викликає сумнівів у призначенні і використанні такого типу речей³⁷.

І нарешті, є всі підстави вважати існування в черняхівській культурі поховань медиків-знахарів. Докази цього нами наведені і базувались: 1) на матеріалах з трупоспаленням № 11 Коблівського могильника. Там поряд зі звичайним побутовим залізним ножом, серед кальцинованих кісток трупоспалення, виявлено бронзовий ніж спеціального призначення, очевидно, для хірургічних операцій. Робоча частина мала ланцетоподібну форму, гостре вістря, перевиту стрижневу ручку з кільцем для підвішування; 2) на знахідці жіночого поховання з трупопокладенням № 256 Черняхівського могильника. В області тазу похованої лежали кістки немовляти та особливий зігнутий залізний ніж; 3) на Ружичанському могильнику виявлено великий медичний пінцет, який має безпосередні аналогії в пізньоантичних хірургічних старожитностях. Все це та випадки заживлення пошкоджених кісток, зокрема переломів, свідчать про певні навички хірургічного лікування в черняхівському середовищі³⁸. І хоча М. О. Тиханова заперечувала ці факти³⁹, ступінь розвитку пізньоантичної медицини не міг не вплинути на пов'язані з провінційноримськими областями суспільства. Отже, можна зробити деякі висновки, що інколи мають попередній характер:

1. Особливо виразні поховання вищої черняхівської знаті і, мабуть, жрецтва, хоча і нечисленні, але траплялись по всій території черняхівської культури, як в Лісостепу, так і в Степу. Припущення про наявність вищих жрецьких поховань базується на виявленні скелетів на посудинах в Подніпров'ї, знахідці в Раковці в могилі кам'яної фалічної скульптури та інвентаря, пов'язаного з гаданням і магією, такого, як наприклад, черепашки в скриньці багатого поховання поблизу с. Ранжевого.

2. Поховання, умовно названі «князівськими», часто характеризуються специфічними особливостями влаштування могил, їх розміщенням в центральних частинах могильника і відокремленням від рядових поховань, деякими специфічними деталями обряду, багатством супровідного інвентаря і своєрідним розміщенням його в могилі. Але обрядові норми, властиві, наприклад, трупопокладенням з північним і західним орієнтуванням, переважно дотримуються. І навіть особливі, серед останніх, позбавлені великої кількості супровідних посудин тощо.

3. В похованнях, що належать до «князівських» немає тієї єдності більшості рис поховального обряду, яка неодноразово відзначалась для масових могил черняхівської культури⁴⁰. Знатних померлих ховали і в підбійні підкурғанні могили (Кантемирівка), в камери, обкладені і перекриті деревом (Фурманівка), в ями з заглибленнями в дні, перекриті деревом і камінням (Коблеве), або в земляних склепах-катакомбах і ґрунтових ямах з нішами. Для маси черняхівських поховань є нетиповим закривання обличчя померлого посудинами (Рудка), а тим більше покладення похованого на представлені під нього посудини (вівчарня радгоспу «Придніпровського», Журавка Ольшанська). Спостерігаються великі коливання в асортименті і складі супровідного інвентаря. Враховуючи походження деяких особливостей, як підбійно-підкурғанний обряд від сарматів, наявність та панування у пізніх скіфів Подніпров'я і Криму могил у вигляді склепів-катакомб, як в Коблеві чи Фурманівці і т. д., є підстави припускати в складі черняхівської знаті різноетнічні елементи⁴¹.

4. Комплексу ознак властивих «князівським» похованням східних германських вождів в черняхівській культурі немає. Окремі риси, такі як північна орієнтація похованих, властива в пізньоримський час різним народам, а не лише германським похованням; застосування в обряді каменю, зокрема закривання на черняхівському півдні померлих плитами чи поховання в склепах-катакомбах відомі у сарматів і пізніх скіфів, а кургани з каміння чи кам'яні кола навколо поховань, що використовуються північними скандинавськими народами, в черняхівській культурі відсутні. Нечисленні і знахідки зброї в похованнях культури полів поховань, які є характерними для могил знаті давньої Скандинавії відповідного періоду⁴².

5. Поховання племенних вождів і воєначальників, наявні лише на деяких

могильниках черняхівської культури, мабуть належали особам, що мали значення не тільки для одного конкретного поселення, але і для всієї округи. Поряд з ними є просто заможні люди і рядові общинники, а також окремі представники дружинників, що супроводжувались зброєю, поховання спеціалістів ремісників, рибалок-моряків з кам'яними якорями, лікарів-знахарів та інше.

6. Вивчення відмінних в соціальному відношенні осіб і поховань в культурі полів поховань дають додаткові матеріали для характеристики культурно-торговельних зв'язків з південнішими народами: іраномовними пізньоскіфськими і сарматськими племенами, пізньоантичними містами Північного Причорномор'я і іншими областями Римської імперії. З різних місць надходили імпортований посуд та інші предмети, які потрапляли до черняхівських поховань.

7. Датування показують, що всі «князівські» поховання та інші поховання вищого жрецтва не можна відносити до часу раніше кінця чи другої половини III ст., і в більшості випадків до IV — першої половини V ст. Тут важливою є нижня дата, яка фіксує виникнення особливого прошарку знаті, яка протистояла рядовому населенню. Час «князівських» могил досить точно фіксується художніми виробами ремесла та довізними предметами античного чи західного походження. Датування цими похованнями всієї культури було б помилкою. Попередній період розвитку культури, наведені поховання знаті, мабуть не відбивають. Саме такі знахідки приводять деяких вчених до невіправданого хронологічного звуження культури полів поховань черняхівського типу.

Примітки

¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье. // ЗРАО.— 1901.— Новая серия.— Т. XII.— Вып. 1—2.— С. 178.

² Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 181; Кропоткин В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э.— М., 1967.— С. 34; Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України.— К., 1959.— С. 64.

³ Петров В. П. Черняховский могильник // МИА, 1964.— № 116.— С. 69.

⁴ Там же.— С. 79.

⁵ Рудинський М. Я. Кантемирівські могили римської доби // Записки ВУАК.— К., 1931.— Т. 1.— С. 135, 136, 153.

⁶ Махно Є. В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // АП УРСР.— К., 1952.— Т. III.— С. 231—241.

⁷ Лянушкин И. И. Памятники культуры «полей погребений» днепровского Левобережья // СА.— 1950.— Вып. 13.— С. 15.

⁸ Смиленко А. Т., Сухобоков О. В., Шукин М. Б. Работы в Надпорожье // АИУ 1967.— К., 1968.— С. 181—185; Бодянский А. В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье.— Там же.— С. 172—176.

⁹ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 192.— Прим. 2.

¹⁰ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— С. 83—86.

¹¹ Брайчевський М. Ю. Біла джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен).— К., 1964.— С. 296—299.

¹² Ondrouch V. Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku.— Bratislava, 1957; Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim.— Warszawa, 1960.

¹³ Смиленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї II—XIII ст.— К., 1972.— С. 37.

¹⁴ Кравченко Н. М. К изучению памятников черняховского типа в степях северо-западного Причерноморья // МАСП, 1971.— Вып. 7.— С. 64.

- ¹⁵ *Rau G.* Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichselraum. Acta praehistorica et archaeologica.— Berlin, 1972.— S. 167.— Fig. 52.
- ¹⁶ *Сымонович Э. А.* Культура поздних скифов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // ПСА.— М., 1971.— С. 63—75.
- ¹⁷ *Скалон К. М.* Об одной находке в Абхазии // АСТЭ, 1978.— Вып. 19.— С. 69.— Рис. 2.
- ¹⁸ *Магомедов Б. В.* Кабарга IV // Черняховские могильники.— М., 1979.— С. 24—37.
- ¹⁹ *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1976.— С. 256; *Рикман Э. А.* Памятники сарматов и племен черняховской культуры.— Кишинев, 1975.— С. 6.
- ²⁰ *Сымонович Э. А.* Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА, 1967.— № 139.— С. 224.
- ²¹ *Рафалович И. А., Лапушняк В. Л., Бейлекчи В. В., Дергачев В. С.* Исследования Данченского могильника // АО, 1976.— М., 1977.— С. 49.
- ²² *Рикман Э. А.* Памятник эпохи великого переселения народов.— Кишинев, 1967.— С. 60, 61, 65; *Рикман Э. А.* Погребальные обряды Будештского могильника // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР.— Кишинев, 1964.— С. 108.
- ²³ *Рикман Э. А.* Этническая история населения...— С. 256.
- ²⁴ *Нудельман А. А., Рикман Э. А.* Два клада и находки отдельных монет римского и ранне-византийского времени из Молдавии // ИМФ АН СССР.— Кишинев, 1956.— № 4.— С. 143—154.
- ²⁵ *Федоров Г. Б.* Археология Румынии.— М., 1973.— С. 274—277; *Harchoiu R.* The Fifth-Century A. D. Treasure from Pietroasa, Romania, in light of recent research. Oxford. В Dictionear de istorie vechea Romaniei sub comdoucega D.M. Pippidi.— Bucuresti, 1976.— С. 182, 467; *Сымонович Э. А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // СА, 1955.— Вып. 24.— С. 99.— Рис. 97.
- ²⁶ *Сымонович Э. А.* Памятники черняховской культуры...— С. 296—304.
- ²⁷ *Винокур И. С., Островский М. И.* Раковецкий могильник // МИА, 1967.— № 139.— Рис. 13, 14.— С. 149—156; *Винокур И. С.* История та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972.— С. 81, 82.
- ²⁸ *Сымонович Э. А.* Стекланный кубок с надписью из-под Одессы // ВДИ, 1966.— № 1.— С. 105—109.
- ²⁹ *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської...— С. 306—309.
- ³⁰ *Махно Є. В.* Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вып. 1.— С. 87—495.
- ³¹ *Герета И. П.* Новые исследования в Чернеливе-Русском // АО, 1977.— М., 1978.— С. 311.
- ³² *Никитина Г. Ф.* Работы Средне-Днестровской экспедиции // АО, 1973.— М., 1974.— С. 318.
- ³³ *Дяпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА, 1961.— № 104.— С. 175.
- ³⁴ *Сымонович Э. А.* Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— Рис. 25, 2; 26, VI.— С. 103, 104.
- ³⁵ *Раевский К. А.* Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э. // СА, 1955.— № 23.— Рис. 1, 9.— С. 251.
- ³⁶ *Кравченко Н. М.* Косановский могильник // МИА, 1967.— № 139.— Рис. 10.— С. 91, 92.
- ³⁷ *Сымонович Э. А.* Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке // КСИА АН СССР.— 1966.— Вып. 107.— Рис. 48, 1, 2, 4, 5, 8.— С. 120; *Бобринский А. А., Гусаков М. Г.* Реконструкция гончарной мастерской III—IV вв. н. э. // СА, 1973.— № 1.— С. 150—162.
- ³⁸ *Сымонович Э. О.* Хірургія в черняхівську епоху // Середні віки на Україні.— К., 1971.— С. 83—87.
- ³⁹ *Тиханова М. А.* Жилище ремесленника-древотка на поселении у с. Лука-Врублевская // КСИА АН СССР, 1976.— Вып. 148.— С. 73, 74.
- ⁴⁰ *Сымонович Э. А.* О единстве и различиях памятников черняховской культуры // СА, 1959.— № 29, 30.— С. 84—107.
- ⁴¹ *Сымонович Э. А.* К вопросу о скифской принадлежности черняховской культуры // СА, 1962.— № 2.— С. 39—49; *Седов В. В.* Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978.— С. 99—107.
- ⁴² *Могильников В. А.* Погребальный обряд культур III в. до н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен северной и средней Европы в I тыс. до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1974.— С. 206; *Могильников В. А.* Сравнительный анализ погребального обряда племен черняховской культуры и населения Готланды // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 161, 162; *Stjernquist B. Simris.* On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age.— Bonn-Lund, 1955.

О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ЧЕРНЯХОВСКОГО ОБЩЕСТВА ПО МАТЕРИАЛАМ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА

На некоторых черняховских могильниках встречены погребения, отличающиеся от массовых рядовых захоронений не только богатством инвентаря, но также другими особенностями: величиной и устройством могилы или ее центральным положением на древнем кладбище и спецификой обряда погребения или расположением и характером сопровождающего инвентаря (Черняхов, Кантемировка, Рудка, овчарня совхоза Приднепровского, Раковец, Коблево, Ранжевое, Фурмановка и др.). Они очевидно принадлежали представителям знати, а возможно, в некоторых случаях и высшему жречеству. Имеются погребения воинов и разного рода «специалистов». Хотя основные обрядовые нормы, присущие погребениям с труположениями с северной и западной ориентировками, а равно погребениям с сожжениями во многих погребениях такого рода соблюдены, но отклонения в отдельных специфических чертах настолько сильны, что заставляют подозревать вхождение в состав высшей черняховской знати разноэтничных элементов. Так по особенностям устройства могил (подбой, склепы-катакомбы и пр.) можно предполагать в ее составе лиц сарматского и скифского происхождения. В то же время характерных особенностей комплексов германских «княжеских» захоронений, известных по западноевропейским находкам, в черняховских погребениях почти не прослеживается. Погребения высшей знати часто содержат импортные вещи позднеантичного периода. Судя по этим находкам, погребения условно называемые «княжескими», появляются не ранее второй половины III—IV вв. и продолжают существовать на всем остальном протяжении культуры. Они являются доказательством определенных социальных сдвигов в черняховском обществе. Однако это не дает еще права переносить присущие им датировки на время существования всей культуры и сводить ее к узкой дате конца III—IV вв. Для социальной характеристики черняховского общества интересны наблюдения о существовании не только представителей знати, жречества и рядового населения, но также среднего слоя зажиточных людей — дружинников (погребения с оружием), ремесленников и других мастеров своего дела, как например, врачей-знахарей, рыбаков-мореходов и т. д.

E. A. Symonovich

SOCIAL STRUCTURE OF THE CHERNYAKHOV SOCIETY TRACED BY FINDINGS OF THE BURIAL CEREMONY

Some Chernyakhovian burial grounds include burial places which differ from ordinary graves not only in richness but also in other features: size and structure of the grave, its central position at the ancient cemetery and specificity of the burial ceremony, arrangement and type of the accompanying stock (Chernyakhov, Kantemirovka, Rudka, Ovcharyna of the Pridneprovsky farm, Rakovets, Koblevo, Ranzhevoe, Furmanovka and so on). The buried persons belonged probably to nobility, sometimes may be to higher priests; there are also graves of warriors and of various «specialists». Though main burial ceremonies typical of graves with body positions of the northern and western orientations are observed, deviations in some properties are so impressive that make us thinking about the effect of different ethnic elements on the Chernyakhovian nobility structure. Some features of graves' construction (their lines, vaults and so on) permit supposing persons either of the Scythian or of the Sarmatian origin. At the same time almost no features typical of the German «prince» burial places known from the West European findings are traced in the Chernyakhovian burial mounds. Graves of nobility often have import things of the late antique period. These findings permit stating that the graves treated conventionally as «prince» ones appeared not earlier than the second half of the 3d and 4th cent. A. D. and continue their existence during the rest way of this culture. Such graves testify to definite social shifts in the Chernyakhovian society, but it still gives no rights to ascribe their datings to the period of existence of the culture as a whole and to reduce it to a narrow-range date of the late 3d and 4th cent. A. D. To apprehend social characteristics of the Chernyakhovian society it is interesting to study graves not only of nobility and of ordinary population but also of the mid layer of prosperous people: men-at-arms (graves with arms), artisans and other «specialists» (quack-doctors, fishermen, seafarers).

Одержано 12.02.84

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СКАРБІВ ВОЛИНІ РУБЕЖУ IV—V ст.

Д. Н. Козак

У статті розглядаються скарби великої майнової вартості рубежу IV—V ст., розташовані на території Волині. Автор висловлює власний погляд на культурну та етнічну належність цих пам'яток, подас їх історичну інтерпретацію.

Серед пам'яток Правобережної України пізньоримського часу привертають увагу скарби великої майнової вартості. Вони включали значну кількість срібних римських монет, кінську упряж, жіночі прикраси. Більшість скарбів містили також великі золоті медальйони. Останні заслуговують особливої уваги, оскільки карбовані за часів правління того чи іншого римського імператора, мають його портрет, а значить добре датуються і разом з монетами визначають своє походження. Йдеться про пам'ятки, виявлені випадково в різний час, від початку XVII ст. до 20-х рр. нашого століття, в Ласках, Борочичах, Бранах, Верхівні, Качині та ін. У літературі всі ці знахідки детально описані та продатовані відомими вченими: Є. І. де Вітте, В. О. Шугаєвським, М. Ю. Брайчевським, М. О. Тихановою, Ю. В. Кухаренком та О. К. Амброзом¹. Римські предмети з цих скарбів і самі скарби включені до широко відомих каталогів М. Ю. Брайчевського та В. В. Кропоткіна². Невідомий раніше золотий медальйон з с. Верхівні Житомирської області опублікував нещодавно науковий співробітник Музею історичних коштовностей Б. Б. Гарбуз³.

У працях дослідників подана певна культурно-історична інтерпретація цих скарбів. М. Ю. Брайчевський вважає, що вони належали місцевому слов'янському населенню і свідчать про наявність жвавих контактів цього населення з римським світом⁴. М. А. Тиханова, публікуючи Борочичський та Ласківський скарби і даючи детальну культурно-археологічну характеристику, розділяє їх, у першу чергу, як свідчення значної соціальної диференціації в суспільстві, що мешкало на території України в пізньоримський час. Одночасно, оцінюючи місцецьку вартість знахідок, техніку виконання, М. О. Тиханова вважала їх етапом культурного розвитку слов'янства, вбачаючи продовження традицій Борочичських коштовних виробів у ювелірному мистецтві ранньосередньовічних слов'ян та населення Київської Русі⁵.

М. Ю. Кухаренко, аналізуючи разом з О. К. Амброзом предмети качинського скарбу, підкреслювали їх тісний культурний зв'язок з територією Середнього Подунав'я. М. Ю. Кухаренко натякнув на можливий зв'язок качинського скарбу, як і пам'яток в Ласках та Борочичах, з пам'ятками вельбарської культури, поширених на Волині в пізньоримський час, а також на можливі тісні культурні та економічні контакти їх носіїв з далекими західними областями варварського світу і Риму⁶.

У цілому, до цього часу згадані пам'ятки, які, без сумніву, складають своєрідне і цінне джерело для відтворення історії України пізньоримського часу, розглядалися ізольовано одна від одної з певними розбіжностями в культурно-історичній інтерпретації, яка відповідала рівню знань в час їх публікування. Наукова інформація, закладена в скарбах, не була, на наш погляд, розкрита.

Завданням даної праці є сукупний розгляд відомих на сьогоднішній день пам'яток цього типу через призму найновіших даних про етнокультурний розвиток населення України в пізньоримський час, зокрема їх картографування, встановлення зв'язку з конкретним етносом, зв'язок з соціальним розвитком місцевого населення та політичними подіями цього часу.

Подамо, насамперед, реєстр скарбів, що містять коштовні предмети римського походження:

1. Ласківський скарб (с. Ласки Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.) знайдений випадково селянином при оранці у 1610 р. Складався з 18 золотих та срібних предметів, які до нашого часу не збереглися. Рисунок теж не було зроблено. Відомості про предмети скарбу почерпнуті науковцями (Є. І. де Вітте., В. О. Шугаєвським., М. О. Тихановою., М. Ю. Брайчевським) з кількох описів-реєстрів, складених польською мовою.

На підставі аналізу описів та порівняння їх з відомими на території Угорщини і Румунії знахідками встановлено, що до складу ласківського скарбу входили: 4 золотих медальйони в 9 солідів кожен, 2 золотих медальйони в 6 солідів кожен, 1 золотий медальйон в 3 соліди, дві срібні, позолочені і прикрашені гранатами великі фібули («подібні до раків»), срібні хрестики і 4 позолочені бляхи — частини прикрас до кінської упряжі, срібна чарка.

Аналізуючи предмети скарбу М. О. Тиханова дійшла висновку, що всі 7 золотих медальйонів треба віднести до часу правління наступників імператора Костянтина I — Іовіана (363—364), Валентиніана I (364—373), Валента (364—378), Граціана (375—383) і розглядати в ряді знахідок такого типу, виявлених на території Волині, Південної Польщі та Трансильванії. Найімовірніша дата ласківських медальйонів, на думку М. О. Тиханової, — третя чверть IV ст.⁷

Що стосується пари «ракоподібних» фібул, то, на думку дослідниці, вони були двоциткові з напівокруглою голівкою з трьома виступами та витягнутою ніжкою, оздобленою каменями. На підставі опису цих фібул та кількості каменів, що їх прикрашали, дослідниця знайшла їм аналогії в Угорщині та Нормандії в комплексах третьої чверті IV ст.⁸ (рис. 1).

Срібні та позолочені частини кінської упряжі у вигляді хрестиків і блях — речі звичні у скарбах рубежу IV—V ст.

Отже, найбільш вірогідною датою зариття в землю ласківського скарбу є кінець IV ст.

2. Борочичський скарб (с. Борочиче Горохівського р-ну Волинської обл.). Це один з найбільших скарбів римських монет на території лісостепової частини Східної Європи, виявлений у 1928 р. при будівництві залізниці Львів — Луцьк на території станції Борочиче. Скарб містився у двох срібних посудинах і одному глиняному горщику (рис. 2). Усі три посудини були заповнені срібними римськими монетами — денаріями — майже всіх імператорів від Веспасіана до Септімія Севера. Поряд з посудинами виявлено великий золотий медальйон імператора Іовіана (рис. 3). Портрет імператора оздоблений філігранню, зерню, напівсферичними і мигдалеподібними високими опуклостями. Зверху медальйона припаяно рубчасту трубочку для підвішування¹⁰. Скарб був, в основному, пограбований. Проте, значну частину монет вдалося з часом зібрати. Частина з них (близько 4 кг і дві срібні посудини) були за-

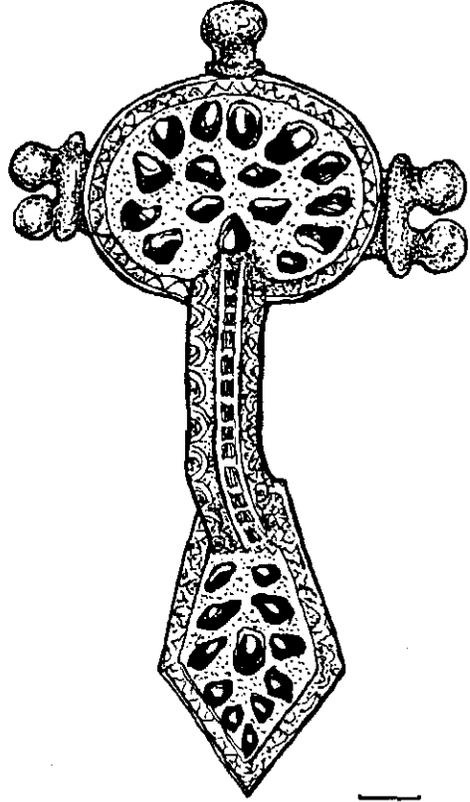

Рис. 1. Фібула зі скарбу у Ласках (за О. Цинкаловським, рис. В. Калімова).

везені у Львівське казначейство, а решта (близько 5 кг, глиняний горщик і золотий медальйон) — в Управління Волинського воєводства у Луцьк. Пізніше посудини з Борочицького скарбу, золотий медальйон і близько 1000 монет були передані до Варшавського археологічного музею, а понад 400 — купили два львівські музеї¹¹. Усі монети належать до кінця I — початку III ст. Вони, на думку А. В. Феніна, накопичувалися шляхом торговельних зв'язків з Римом. Інші речі були військовими трофеями¹².

Срібні посудини, на думку М. О. Тиханової, були виготовлені в майстернях якогось великого ремісничого центру пізньої імперії, можливо, Константинополя і належать до рубежу IV—V або до початку V ст.¹³ Один з них мав амфороподібну форму з роздутим тулубом і вузьким конічним горлом з комірцем. Глек по плічках орнаментований потрійним пояском з листочками аканфу, а по горлу — виноградною лозою і пальметками. Посудину викута з листового срібла, орнамент виконано чеканом. Вага глека 1.205 г.

Друга посудина менша, має яйцеподібну форму і ручку, неорнаментована. Її вага 522 г.¹⁴.

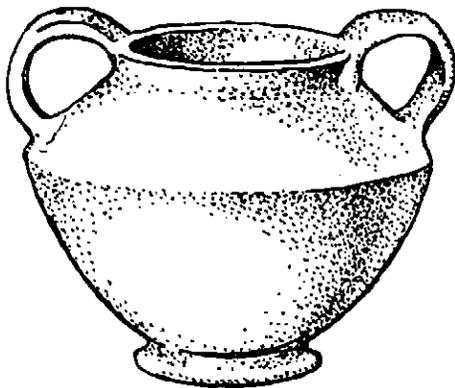

Рис. 2. Глиняний глек з скарбу у Борочичах.

дакійські традиції ранньоримського часу при виготовленні домашньої кераміки. Але найбільш правдоподібно, що ця посудина була виготовлена на Волині людиною дунайського походження, можливо, дружиною чи рабинею військового вождя, яка виліпила її за звичною для культури її народу традицією. Цю думку опосередковано може підтвердити факт, що подібні посудини у дакійців виготовлялися лише на гончарному крузі. У IV ст. на Волині серед місцевого германського населення панував ліпний посуд. Гончарний

ліпний глиняний горщик мав близьку до конічної форму з двома вушками (рис. 2), що виступають над горлом, дно на кільцевій підставці¹⁵. За формою тулуба, способом профілювання плічок, придонної частини, формою і способом кріплення вушок, ця посудина дуже близька до гончарних двовушних ваз липицької культури¹⁶, але зв'язок цієї посудини з липицькою культурою Подністров'я викликає сумнів, у першу чергу, через значний хронологічний інтервал між ними. Вірогідніше, що вона була виготовлена десь у Придунайських римських провінціях на території колишньої Дакії, де серед місцевого населення ще в IV—V ст. могли зберегтися

круг був відсутній, а гончарна кераміка складала імпорт з черняхівського середовища. Тому цілком зрозуміло виготовлення борочицького глека ручним способом як імітацію гончарного аналога.

Борочицький медальйон зображує імператора Ювіана (рис. 3). Лицьова його сторона пишно прикрашена філігранню і зерню, напівсферичними і мигдалеподібними опуклинами. Зверху припаяне видов-

Рис. 3. Золотий медальйон Ювіана зі скарбу у Борочичах (рис. В.Калімова).

жене трубочасте вушко для підвішування. На лицьовій стороні вміщено погруддя імператора вправо. На зворотній — імператор зображений на троні вліво з латором в одній руці і щитом в другій. Біля ніг імператора вміщено жінку на каменях з вінком у руці. На задньому плані — богиня перемоги з вінком у піднятій правій руці. Медальйон карбований на I Константинопольському монетному дворі, про що говорить напис у нижньому обрізі поля зворотньої сторони¹⁷.

Торкаючись семантики орнаменту, прийомів декору, які мають сармато-аланські риси, М. О. Тиханова дійшла висновку, що його виготовив майстер однієї з північнопричорноморських або нижньодунайських майстерень, можливо з Боспора — Керчі¹⁸.

О. В. Фенін, як і раніше В. Антоневиц, К. Маєвський, М. Брайчевський та інші дослідники, вважав, що цей медальйон потрапив на Волинь з Подунав'я. М. О. Тиханова, виходячи з «варварського» почерку майстра — виконавця медальйону, висловила думку, що він був виготовлений на Волині мандрівним майстром за спеціальним замовленням одного з волинських князів як копія у модному серед місцевої знаті рубезу IV—V ст. стилі¹⁹. На наш погляд, така гіпотеза вимагає додаткових аргументів.

3. Бранівський скарб знайдено у 1927 р. при будівництві залізниці Луцьк — Стоянів поблизу с. Брани Горохівського р-ну Волинської обл. Він складався з двох глиняних посудин, наповнених римськими срібними монетами і двома золотими медальйонами Трояна²⁰. Доля скарбу невідома. Судячи за датування монет, М. Ю. Брайчевський вважає, що медальйони, карбовані у II ст., потрапили на Волинь не раніше III, а ймовірно IV ст.²¹

4. Державний Ермітаж. Тут зберігається золотий медальйон Костянтина Великого (306—337) вагою 43,86 г діаметром 48 см. Медальйон знайдено в роки першої світової війни на південно-західному фронті при копанні окопів. На медальйоні зображені імператор і його чотири сини. Медальйон мав вушко для підвішування. Усі дослідники сходяться в думці, що цей медальйон походить з території Волині²².

5. Києво-Печерська лавра. Тут, на хорах Успенського собору серед величезного скарбу, виявленого у 1898 р., знаходилося два золотих медальйони Констанція II (337—361) та Констанса (337—350) (рис. 4)²³.

Медальйон Констанція II, вагою 42 г, зберігається в Ермітажі. Доля другого — невідома.

6. М. Ю. Брайчевський, посылаючись на В. О. Шугаєвського, говорить про золотий медальйон, карбований за часів правління Валентиніана (364—375), який нібито походить із скарбу, знайденого, за повідомленням особи, що продала медальйон, десь на території довосної Польщі, поблизу кордону з СРСР, тобто можливо в межах сучасних Волинської та Рівненської областей.

Медальйон мав вушко для підвішування. До складу скарбу, крім медальйона, входили римські срібні монети I—II ст. та германські золоті брактеати²⁴.

7. Верхівнянський медальйон — с. Верхівня, Ружинського р-ну Рівненської обл. (рис. 5).

Знайдений у 1976 р. на горді. Половина медальйону відтята в наш час, очевидно, автором знахідки. Вага збереженої частини 68 г. Медальйон присвячений імператору Констанцію II і випущений на честь його перемоги у війні з сарматами наприкінці 50-х рр. IV ст.²⁵ З однієї сторони медальйону зображене погруддя імператора праворуч в діадемі і плащі. З другої сторони

Рис. 4. Золотий медальйон Констанса зі скарбу у Києво-Печерській Лаврі.

Рис. 5. Золотий медальйон Констанція II з с. Верхівня (за Б. Б. Гарбузом, рис. В. Калімова).

зображено також імператора на повний зріст у плащі і військовому обладунку праворуч. Постає імператора у русі з повернутою головою назад. Правою рукою він тягне за волосся полоненого варвара із зв'язаними назад руками, а лівою рукою тримає на плечі лабарум із зображенням христогограми. Над лівим плечем імператора зображена Вікторія з пальмовою гілкою, а під ногами — військова зброя та обладунки.

Маса медальйону — 19—20 солідів. Ймовірна дата завезення його на Волинь — між 337—366 рр.²⁶ Медальйон зберігається в Музеї історичних коштовностей (м. Київ).

8. Качинський скарб — с. Качино, Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. (рис. 6).

Скарб знайдено випадково у 1961 р. при копанні силосної ями. Речі лежали на дні неглибокої ями і були накриті перевернутим догори дном уламком ліпного горщика. До складу скарбу входили жіночі прикраси (пара срібних дволатівчастих фібул, велика і важка срібна пряжка з позолотою, намистина з прозорого бурштину) та елементи обладунку коня (залізні вудила із срібними деталями, 12-тилопатева округла бляха і п'ять підвісок, виготовлених з масивних срібних платівок, п'ять шарнірних блях, дві масивні срібні пряжки від кінської упряжі). До скарбу належав також зливков низькопробного срібла неправильної форми вагою 109 г²⁷.

Детальний опис та аналіз усіх цих знахідок зроблено Ю. В. Кухаренком та О. К. Амброзом²⁸. Тому повторимо лише їх висновок про те, що точних аналогій речам з Качинського скарбу знайти не вдалося. Вивчення показало, що кожен предмет з багатих могил та скарбів цієї епохи є індивідуальним за виконанням. Маючи аналогії за формою і елементами орнаменту такий предмет кожного разу є унікальним за їх неповторним поєднанням²⁹.

Зупинимось на хронології окремих речей і скарбу взагалі. Качинські фібули належать, за визначенням О. К. Амброза, до групи гладеньких і інкрустованих великих дволатівчастих фібул з сильно подовженою ромбічною ніжкою, розширеною дещо вище її середини (фібули Унтерзібенбрунна)³¹. На думку О. К. Амброза, качинський екземпляр належить до найбільш ранніх у цій групі і датується 420—430 рр.³⁰

Ширше датується велика позолочена поясна пряжка. Вона аналогічна розкішним виробам, популярним серед варварської знаті Європи, в основному германців, у V ст., які виготовлялися, очевидно, римськими ремісниками в традиціях західного провінційно-римського ремесла³².

Добре датується і мають широкі аналогії предмети кінської упряжі. Вони відомі з багатьох могил Румунії, Угорщини, Польщі. Нам цікаво відзначити, що Я. Тейрал, авторитетний знавець речей подібного типу, вважає, що вони виготовлялися в майстернях Рейну і Північної Італії та поширювалися, в основному, у прикордонних областях Римської імперії. Датуються такі предмети рубезжем IV—V ст. і особливо поширені в перших десятиліттях V ст.³³

Отже, найвірогідніше, що власник дорогоцінної качинської кінської упряжі привіз її на Волинь з південних земель саме в цей час.

У середній частині Подунав'я склався також на початку епохи переселення народів набір жіночих прикрас з пари великих дволатівчастих фібул і великої пряжки широкого поясу.

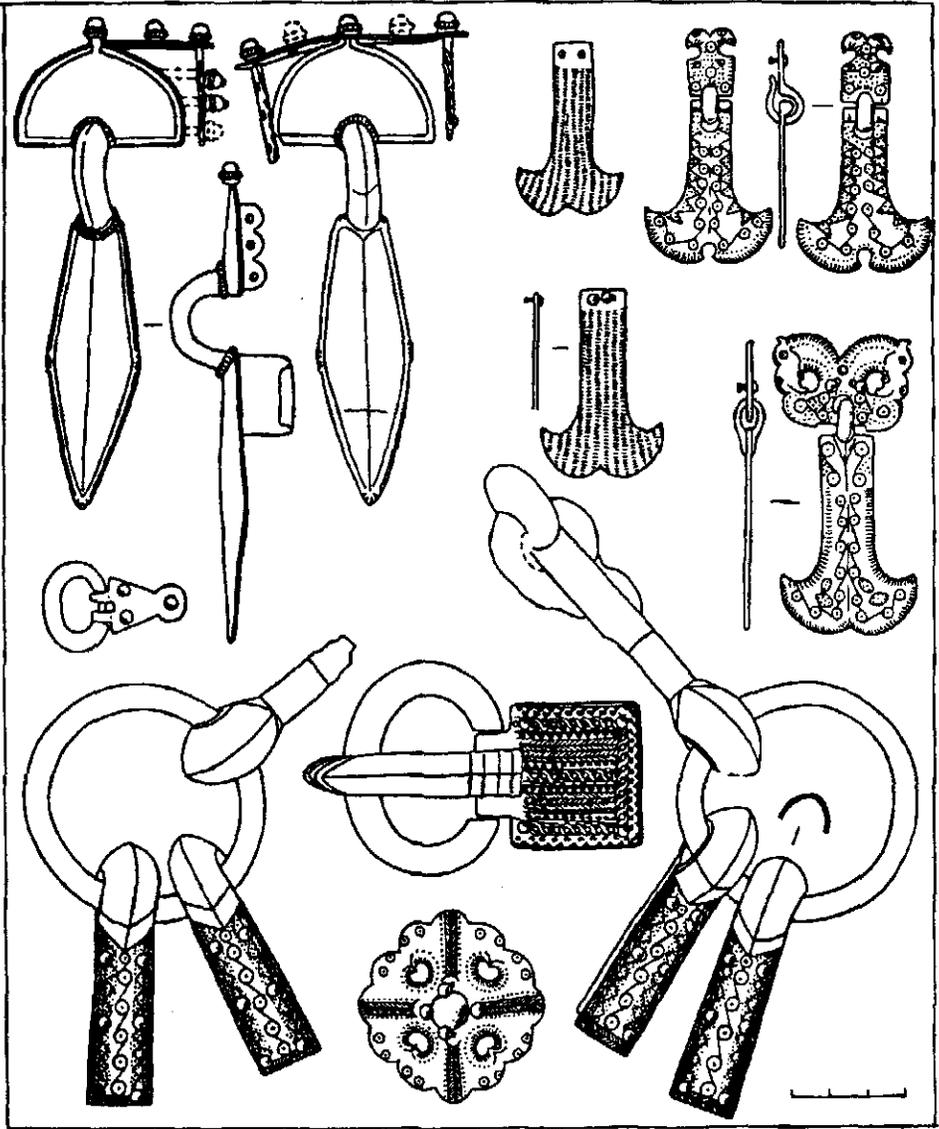

Рис. 6. Речі зі скарбу, знайденого у Качині.

Таким чином, час існування речей з качинського скарбу можна визначити, загалом, першими двома десятиліттями V ст.

9. У с. Сушично Ковельського р-ну Волинської обл. знайдено залізний наконечник списа із срібною інкрустацією у вигляді кількох кіл, кривих, лама-них ліній і з написом готськими рунами. На думку дослідників напис означає готське ім'я — «Fizaridz»³⁴ (рис. 7).

10. У с. Красове Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. знайдено золотий солід імператора Юліана (361—366). Це поки що єдина знахідка римської монети IV ст. на Волині, побутування якої збігається, як зазначає В. А. Шугаєвський, з епохою найінтенсивнішого виготовлення римських зо-лотих масивних медальйонів і свідчить про зв'язки народу Волині з римським світом³⁵.

11. Машівський скарб (с. Машів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.).

У 1869 р. тут знайшли мідну посудину (казанок) з трьома зливками зо-лота та золотою монетою Марка Аврелія. Знахідка належить до

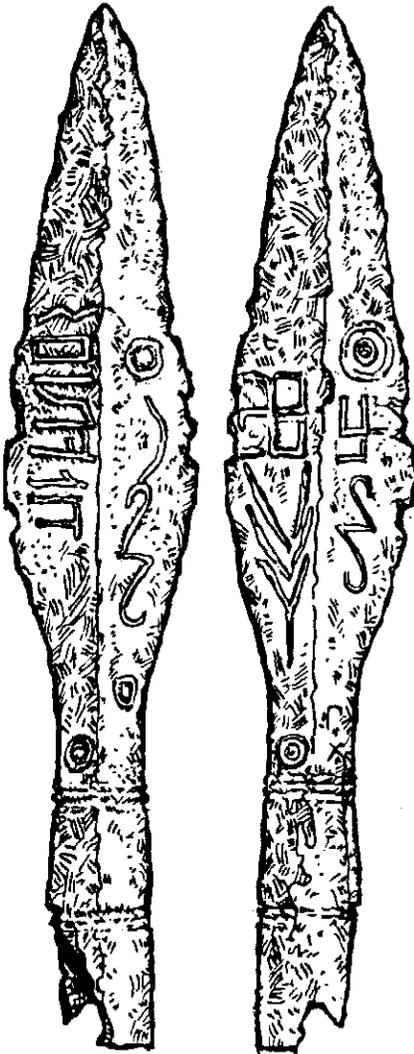

Рис. 7. Наконечник списа з Сушичного.

Цікаву картину демонструє накладання на карту знайдених скарбів і римських монет. Виявилося, що найбільші скарби, такі як Ласківський, Борочицький, Бранівський, Верхівнянський медальйон та інші, знайдені в гущі знахідок римських монет, які, у свою чергу, складають певні територіальні групи³⁹. У межах Волинської області є три скупчення цих знахідок: район навколо м. Володимира-Волинського, район навколо м. Горохова та район м. Луцька. Серед першого скупчення римських монет знайдено ласківський скарб, римська золота монета з ланцюжком для підвіски (Володимир-Волинський), скарб з Машева з трьома золотими зливками та золотою монетою. У другому скупченні розміщений Бранівський та Борочицький скарби, золотий римський солід (Красів), скарб з Жабче з великою кількістю римських срібних монет.

У регіоні м. Луцька виявлено скарб римських монет (Ківерці) та золота римська монета (Вигаданка). Нагадаємо також, що качинський скарб і сушичнівський наконечник списа з рунічними написами розміщені на відстані 6 км один від одного. Серед інтенсивного скупчення римських монет та їх скарбів, які теж складають окрему територіальну групу, виявлено і верхівнянський медальйон.

пізньоримського часу, але речі були закопані, очевидно як і більшість описаних скарбів, наприкінці цього періоду³⁶.

Отже, усі зазначені вище специфічні пам'ятки датуються в межах останньої чверті IV — першої чверті V ст. Зважаючи на те, що всі вони належать до однієї епохи і більш-менш синхронні, а також на те, що більшість з них були свідомо зариті в землю, можна зробити висновок, що до цього спонукала власників скарбів якась неординарна тривожна подія, що сталася в межах означеного часу. В. В. Короткін вважає, що це сталося в часи вторгнення гунів у Східну Європу, близько 375 р. або у наступні роки гунського панування³⁷. Я. Тейрал висловив припущення, що це трапилось в середині 420 р., коли ті ж гунни почали пересуватися на Середній Дунай, зачіпаючи населення тамтешніх земель³⁸. Мабуть треба погодитися з Я. Тейралом у визначенні дати зариття скарбів, оскільки, як показують археологічні дослідження, до кінця IV ст. на Волині існують археологічні пам'ятки готів — поселення та могильники, що свідчить про стабільність у житті їх мешканців. Мотиви ж цих дій готів на початку V ст. мабуть були іншими, про що йтиметься нижче.

Картографія вищеописаних археологічних пам'яток показує, що ті з них, які мають конкретну географічну прив'язку, розміщені на території історичної Волині, у межах сьгоднішніх Волинської, Рівненської та Житомирської областей, або ширше — у північній смузі Лісостепової частини Правобережної України (рис. 8).

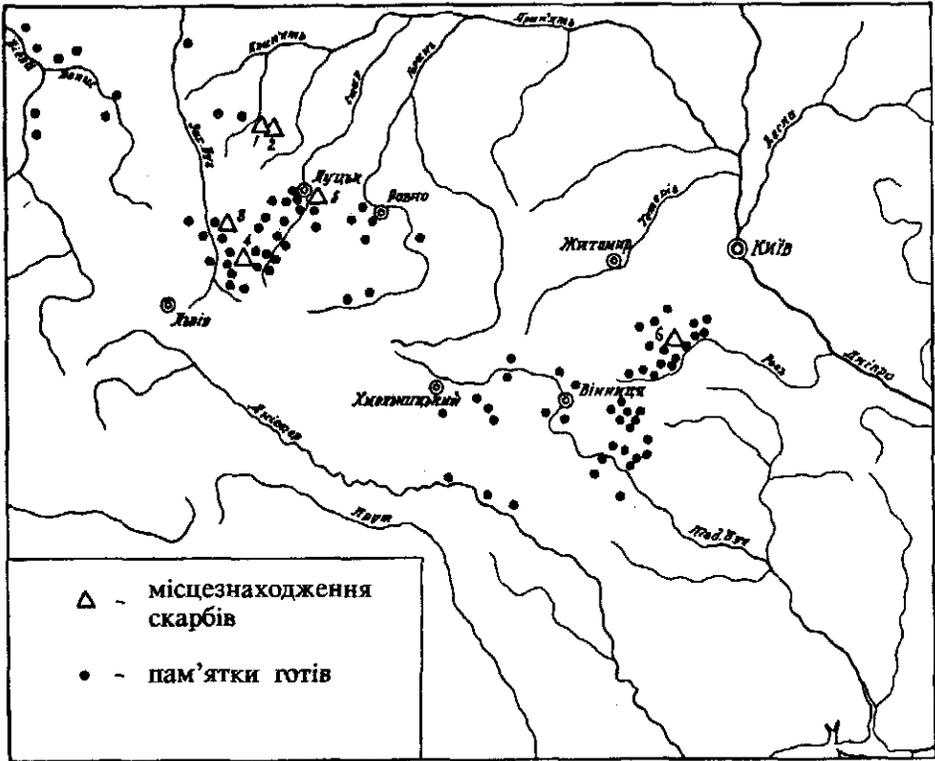

Рис. 8. Картохема скарбів та пам'яток вельбарської культури на Волині: 1 — Качино. 2 — Сушично. 3 — Ласки. 4 — Брани-Борочичі. 5 — Вигаданка. 6 — Верхівня.

Скупчення римських монет та їх скарбів на території Житомирської області зосереджені у верхів'ях Тетерева, Гнилоп'яті (район м. Бердичева — 13 пунктів) та Случі (район м. Новограда-Волинського — 6 пунктів). Що стосується Рівненської області, то римські монети тут розміщені більш-менш рівномірно у південних районах краю — верхів'ях Случі, Горині та Стиру.

На наш погляд, таке територіальне розташування римських монет, великих скарбів IV—V ст. не випадкове. Воно відображає, ймовірно, поселенську структуру людських суспільств, що заселяли Волинь у цей період її історії, фіксує регіони найінтенсивнішого заселення. Можна припустити, що зазначені вище, відділені один від одного райони скупчень римських імпортив, які, в основному, збігаються із скупченнями поселень (рис. 8), відомих на цей час, означають певне соціальне об'єднання людей — можливо плем'я.

Що складає специфіку описаних вище скарбів Волині рубежу IV—V ст.? У першу чергу — наявність великої кількості надзвичайно дорогих і престижних для цього часу предметів з дорогоцінних металів: прикрас, грошей, посуду, кіньської упряжі, виготовлені у Римській імперії чи її провінціях або ж наслідували римські зразки. Найбільш цінними і престижними в цих скарбах були золоті медальйони. Вони призначалися для дарунків як знаки пошани від самого імператора або виготовлялися у зв'язку з визначними подіями в історії Риму, як правило, перемогами над небезпечним ворогом⁴⁰. Медальйони, великі і малі, роздавалися вищим військовим чинам, видатним цивільним особам. Вони вручалися також в особливих випадках окремим вождям варварських племен, які займали суміжні з імперією території, були союзниками імперії і визнавали верховну владу імператора. Такі медальйони визнавалися варварськими королями за своєрідні символи влади, підтверджені самим імператором⁴¹.

Виготовлення золотих медальйонів розпочалося за часів імператора Авгу-

ста. У Римі вони називалися «Multipla». Метою випуску медальйонів було уславлення діянь чи перемог того чи іншого імператора. Найбільша кількість золотих медальйонів відома з часів правління синів Костянтина Великого — Костянтина II, Константа та Констанція II, а один з найпізніших, пов'язаних з Західною Римською імперією, був випущений при імператорі Валентиніані III (425—445)⁴².

Медальйони були тісно пов'язані з грошовим обігом в імперії і своєю масою орієнтувалися на певну кількість одиниць і вагу обігової монети — як правило, золотого соліда. Знайдені на Волині медальйони становлять суму від 3 (Ласки) до 20 (Верхівня) солідів.

Основна кількість медальйонів виявлена на території Волині, Південної Польщі, Румунії та Угорщини. Саме ці землі були плацдармом варварських племен, в основному германських та сарматів, для вторгнення в межі Римської імперії. В умовах наростаючого тиску з боку варварів, Рим, на думку ряду дослідників, вдавався не лише до військової відсічі, а часто і до підкупу окремих вождів, виплати данини, присвоєння почесних титулів, нагороди особливими відзнаками, серед яких були і золоті медальйони.

Практика підкупу чи винагороди залишалася і в пізніші часи у ранньому середньовіччі. З історичних джерел, зокрема, свідчень франкського історика єпископа Григорія Турського (540—594) відомо, що візантійський імператор подарував королю Хільперіку, який правив у 561—584 рр., серед інших речей, великі золоті медальйони⁴².

Що стосується предметів кінської упряжі, які були у ласківському та качинському скарбах, жіночих прикрас, та їх зв'язку з територією Середнього Подунав'я про це ми вже згадували вище.

Набір жіночих прикрас, який складався з пари довгих двоплатівчастих фібул і великої пряжки, як у Качині, склався, на думку О. К. Амброза, у початковому періоді епохи переселення народів і був особливо популярним у V ст. У VI ст. він зберігався у готів Криму, Італії, Іспанії⁴⁴. Дослідниками виділено цілу групу знахідок під назвою «скарби типу Качина — Кошована», в яких співіснують багаті набори жіночих прикрас та кінської упряжі, виготовлені в пунсонній техніці. Їх володарями, на думку Я. Тейрала, були різноплемінні варвари, які розбагатіли на римській військовій службі⁴⁵.

Роль римських золотих та срібних монет, які часто супроводжували в скарбах згадані вище коштовності, як критерію багатства у варварському суспільстві римського часу, загальновідома⁴⁶.

Для визначення етнічного та соціального складу власників багатих скарбів римських монет рубежу IV—V ст., знайдених на Волині, вдаємося до результатів археологічних досліджень цього регіону.

Археологічна карта Волині в римський час, особливо в період III—IV ст., загалом відтворена, на наш погляд, задовільно і в найближчі десятиліття може змінитися хіба що в кількісному, але не в якісному відношенні.

Археологічні дослідження, проведені в другій половині нашого століття, а особливо в 80-ті роки, показали, що територія Волині від Західного Бугу до Горині та Случі, у межах Волинської, Рівненської, північної частини Хмельницької областей, була заселена в цей період носіями пам'яток вельбарської культури⁴⁷ (рис. 8). Ці пам'ятки з'явилися тут у сформованому вигляді і репрезентовані поселеннями та могильниками. До найбільш повно вивчених і відомих пам'яток вельбарської культури належать могильники в Дитиничах, Любомлі, Баєві, поселення в Лепесівці, Боратині, Загаях-II, Линеві, Пражеві та ін.⁴⁸

У даний час у дослідників, як вітчизняних так і зарубіжних, не викликає сумніву зв'язок носіїв вельбарських пам'яток з східногерманськими племенами, основу яких склали готи. Матеріальна культура Волині цих часів має ряд спільних рис з готськими пам'ятками північних та східних регіонів Польщі I—III ст., хоча відзначається і рядом особливостей, викликаних впливом місцевого культурного середовища, іншим напрямком культурних та економічних зв'язків. До таких особливостей належать: відсутність курганних поховань, наявність серед керамічного комплексу гончарної кераміки провінційно-римського типу, дещо інший характер металевих частин одягу,

наявність помітної кількості елементів матеріальної культури пшеворських племен⁴⁹.

Найраніші пам'ятки вельбарської культури датуються на Волині останньою чвертю II ст., а найпізніші — кінцем IV ст. Весь цей час культура проіснувала на даній території практично у незмінному вигляді. Новим елементом, який з'явився у другій половині III ст., була гончарна кераміка черняхівського типу. Її кількість на різних пам'ятках становить від 3 до 60%. Така різниця в кількості цієї кераміки на поряд розташованих пам'ятках пояснюється, очевидно, рівнем розвитку общини, що мешкала на них, контактами з черняхівським середовищем. На території Південної та Східної Волині, у зонах особливо жвавих контактів з носіями черняхівської культури готи мали змішану вельбарсько-черняхівську культуру. Її репрезентують пам'ятки у Лепесівці, Пражеві, Ягнятині, Слобідці, які датуються від середини III до кінця IV ст. В інших регіонах Лісостепу вельбарські пам'ятки розміщені серед черняхівських старожитностей (Велика Слобідка у Середньому Подністров'ї, Глеваха, Циблі у Середньому Подніпров'ї) або входять до них як один з компонентів. Вони теж датуються III—IV ст. З цього можна зробити висновок, що, пройшовши наприкінці II ст. на Віслі у Західний Буг, готи спочатку зайняли Західну Волинь і Південне Побужжя. Після тривалої зупинки, освоївши ці землі, готи просуваються в інші регіони сучасної території України, дійшовши однією групою до Азовського узбережжя через Середнє Подніпров'я, а іншою — через Середнє Подністров'я і Молдавію, — у Подунав'я⁴⁹. Це дає підстави припустити, що саме на Волині відбувся описаний Йорданом розподіл готського народу на дві великі частини — остроготів, ядро яких становило плем'я грейтунгів, очолюваних Амалами, та вестготів, основу яких складало плем'я тервінгів, очолюване Балтами⁵¹.

До появи готів на Волині і Подністров'ї мешкали носії пам'яток зубрицької культури, що належали до західного відгалуження венедського слов'янського масиву. Усі волинські пам'ятки раптово припинили своє існування в останній чверті II ст. і змінилися поселеннями вельбарської культури. Матеріали зубрицької та вельбарської культур, які є в нашому розпорядженні, не свідчать про будь-які контакти між їх носіями. На Волині немає зубрицьких поселень, які б існували довше ніж до II ст. Тут немає також вельбарських старожитностей, які б датувалися раніше останньої чверті II ст.

Отже, археологічні матеріали свідчать про відсутність безпосередніх контактів між слов'янами та германцями в цьому регіоні, повну зміну на Волині слов'янського населення германською людністю. Для прикладу назвемо добре досліджені поселення в Боратині, Загаях-II, Линеві, де культурні відклади слов'ян перекриті культурним шаром поселення вельбарців. Показовою в цьому відношенні є ситуація в одному з найбільших скупчень пам'яток обох культур — Луцькому районі. Тут, вздовж річки Черногузки і на Стиру було близько десяти поселень венедів. Усі вони припинили своє існування наприкінці II ст. Натомість з'явилося понад десяток поселень вельбарської культури, два могильники та одне окреме поховання — очевидно залишки ще одного могильника. Причому, в більшості вельбарські селища розташовані на місцях, де раніше функціонували поселення зубрицької культури.

Добрі кліматичні умови, багаті родючі землі, обширні лісові масиви, наявність великої кількості річок та озер, які разом створювали чудову базу для господарської діяльності, нарешті панівне становище серед оточуючого корінного населення сприяли високому і стабільному зростанню народонаселення, розквіту готських племен, накопиченню племінною верхівкою багатств. Останньому сприяли, мабуть, також численні грабіжницькі війни на кордонах з Римською імперією.

Поселення вельбарської культури розташовані на Волині, як показує картографування, окремими територіальними групами, кожне з яких об'єднувало якусь соціальну одиницю, очевидно, плем'я. Найбільш чіткими і помітними є скупчення селищ на території сьогоднішніх Володимиро-Волинського, Луцького районів, у верхів'ях Стиру та Горині (Горохівщина). найчастіше одна така група займає басейн невеликої річки або озера. Так, останнім часом велика група вельбарських пам'яток, залишених, очевидно, ок-

ремою племінною групою, виявлена в районі Хрінниківського водосховища. Їх особливістю є наявність значної кількості черняхівських елементів.

Поселення були невеликими. Вони нараховували 3—5 садиб з господарськими приміщеннями поряд. Для прикладу наведемо короткий опис одного з повністю досліджених поселень у Луцькому кущі поблизу с. Городок. Довжина поселення складала 130, ширина 30 м. На цій ділянці, яку становила рівна площа тераси, розміщалися три окремі двори-господарства, кожне з яких огорожувалося плотом⁵². Відстань між ними становила 20—30 м. Площа кожного двору — 400—500 м². До його складу входило від 2 до 6 господарських споруд та 3—7 ям-погребів. Причому, чим більша площа двору, тим більша кількість господарських об'єктів.

Аналіз археологічного матеріалу, виявленого в кожній із садиб, показує, що їх мешканці, крім основних занять — землеробства та тваринництва, спеціалізувалися на певних видах ремесел — ткацтві, кісткорізній справі, металообробці та ювелірній справі.

Отже, на поселенні мешкало три окремі сім'ї з власними будівлями, які складали житлово-господарський комплекс. Кожна сім'я вела самостійно господарську діяльність і розпоряджалася її результатами.

Виходячи з величини поселення, кількості житлових будівель, розміщених на ньому, тісних господарських зв'язків між окремими сім'ями, що ілюструє диференціація ремісничої діяльності, можна припустити, що тут жила одна патріархальна родина, яка складалася з кількох окремих і самостійних у господарській діяльності сімей, але вже з помітною майновою диференціацією. Аналогічна структура простежується і на інших вельбарських поселеннях Волині. Так, на пам'ятці Загаї-II, дослідженій повністю, на площі 2 тис. м² виявлено чотири житлово-господарські комплекси, розміщені на рівних терасах схилу на відстані 15—30 м один від одного⁵³. На поселенні у Линеві, також повністю розкопаному, на першій фазі його існування було два двори. Один з них об'єднував чотири житла, а другий складався з одного житла. У другій фазі тут було побудоване велике наземне житло площею 80 м² та напівземлянка. Дві групи жител, що належали двом патріархальним родинам, розділеним значним простором, виявлено на поселенні у Боратині⁵⁴.

На підставі наведених даних можна дійти висновку, що вельбарське населення мешкало на Волині в основному патріархальними родинами, кожна з яких займала окреме навеличке поселення. Іноді на селищі жило дві, а можливо і більше патріархальних родин, які складалися з двох — чотирьох малих сімей повністю самостійних у господарській діяльності. Кожна з таких родин була, мабуть, економічно замкненою одиницею, що вела натуральне господарство.

Враховавши загальноприйнятую вченими для давніх суспільств кількість членів однієї сім'ї (5 чоловік) отримуємо приблизний кількісний склад усієї патріархальної родини. Вона налічувала 12—25 осіб.

Поки що не вдається чітко простежити за археологічними даними наступну за рівнем соціальну одиницю вельбарського суспільства — рід. Можливо, він складався з кількох патріархальних родин, які займали кілька поселень, розташованих поруч. Така картина простежена, наприклад, у Линеві, де на сонячних схилах одного урочища, що тягнеться вздовж річки на кілька кілометрів, на відстані 0,5—1 км виявлено три синхронні поселення вельбарців.

З великою впевненістю можна стверджувати, що простір у межах басейну якоїсь річки або навколо озера займало ширше соціальне об'єднання ніж рід, очевидно, плем'я. Судячи за кількістю поселень, виявлених у басейні р. Черногузки, до складу такого об'єднання входило 18 — 25 патріархальних родин і воно налічувало від кількох сотень до тисячі осіб.

Таким чином, описані вище скарби рубежу IV—V ст. були знайдені на території, яку займали германські племена готів, що мешкали тут з останньої чверті II ст. До часу зариття скарбів вони вважали цю землю вже своєю батьківщиною і не мали наміру її залишати. Інакше, при виникненні

небезпеки, готи воліли б за краще втекти з неї разом з багатством, а не заривати його.

Звідси випливає, що власниками найбільших скарбів Європи — Ласківського, Борочицького, Бранівського, Качинського та інших скупчень коштовностей були готи. Цілком зрозуміло, що зосередити скарб такої великої вартості в одних руках було під силу лише людині з високим соціальним статусом — військовому чи племінному ватажку або іншому представнику пануючої верхівки — людині, яка неодноразово побувала у Подунав'ї. Чи були в готському суспільстві такі люди? Певні висновки про рівень соціального устрою готів, крім археологічних джерел, можна зробити на підставі писемних даних⁵⁵. Їх аналіз показує, що основну масу готів складали вільні общинники (freis), які мешкали у селах (поселеннях — weihhs). Вони брали участь у народних зборах і військових походах. У суспільстві було поширене патріархальне рабство. Раби були важливою часткою майна готів і займали чільне місце у військовій здобичі. Але серед вільних общинників античні джерела відрізняють простий народ і знатних людей. Із числа знаті обиралися королі, керівники військових загонів, послі. Знатні люди були заложниками у переговорах. Проте в окремих прошарок знать ще не виділилася⁵⁶. Існування майнової нерівності в готському суспільстві підтверджується лексичними джерелами. У біблій Вульффілі готськими термінами виражені, як зазначає А. Р. Корсунський, такі поняття, як «найманий робітник», «бідняк», «просити милостиню», «борг-боржник», «відсотки», «заклад», «кредитор». Це значить, що у готів уже були бідні общинники, які позичали гроші, продукти і майно, а також багаті, які їх кредитували під певні проценти, тобто були боржники і кредитори. Відомо з біблій Вульффілі і ряд понять, пов'язаних з розвинутою приватною власністю: «краща», «власність», «злодій».

Майнове благополуччя, добробут були адекватними соціальній значущості гота. Ряд писемних даних свідчить, що незаможники розглядалися як люди, які не можуть відігравати будь-яку важливу роль у громадському житті. Але ще у V ст. рядові вільні готи брали участь у народних зборах, складали основний контингент готського війська, були носіями норм права⁵⁷. Це значить, що майнова диференціація у готів у IV ст. не була значною. Такий стан речей підтверджується і даними археології, про що йшлося вище. Готи мали яскраво виражений племінний устрій. Кожне плем'я мало свої святині і священнослужителів. Писемні джерела часто згадують готських племінних старшин. У готській біблій є слова «король», «вождь», «старійшина»⁵⁸. Очевидно, саме вони очолювали племена. Античні автори називають вождів готських племен королями. Проте, як зауважує А. Р. Корсунський, до однієї особи античні автори застосовують різні терміни, що може свідчити про відсутність чіткого розмежування між різними органами управління у суспільстві. В одних племенах ще могла зберігатися влада старійшин, а в інших уже утвердилася влада короля⁵⁹. На думку ряду істориків, готські королі могли лише радити, а реальна влада у суспільстві належала племінній раді і раді племінного союзу. У походах, у період війни військовий вождь чи король мав, очевидно, більше прав. Античні автори вирізняють серед воїнів народне ополчення і особливі заводи, які входили в особисту охорону королів та вождів, належали до дому вождя, отримували від нього зброю і коня, а також частину військової здобичі⁶⁰.

Саме війна, військові походи були важливим джерелом накопичення багатств вождів та королів. Прагнення до наживи, нагромадження у своїх руках найбільшої кількості коштовностей, які підвищували соціальний статус, штовхало готських ватажків і рядових общинників до війни, грабунків, найманства. римська адміністрація скористалася з цього і вербувала готів у свою армію, підкупом та винагородами легко перетягувала на свій бік цілі заводи на чолі з військовими ватажками та племінними королями⁶¹.

Таким чином, значні скарби, знайдені на Волині, треба розглядати як такі, що належали тим королям чи військовим вождям, які ходили з цих земель на рубежі імперії і вступали у безпосередні військові чи дипломатичні стосунки з Римом. Судячи за наявністю тут порівняно великої кількості золотих

медальйонів, які були найбільшою відзнакою Риму за військову доблесть чи інші заслуги, готи з Волині у другій половині IV — на початку V ст. відігравали важливу роль у військових подіях у Подунав'ї.

З приводу ласківського скарбу, де, крім інших коштовностей, було аж сім золотих медальйонів, М. Ю. Брайчевський зазначає, що його схоронила особа, яка відігравала в той час якусь видатну роль у Дунайських провінціях⁶², мабуть талановитий вождь і воєначальник. Але джерелом нагромадження скарбів була не лише військова платня та відзнака за службу, а в більшості випадків, мабуть, грабунок, військова здобич, захоплена в бойових діях під час походу. Відомо, що кожне римське місто чи укріплення мало державний скарб у вигляді срібних та золотих монет, виробів з дорогоцінних металів тощо. При розгромі таких міст ці речі також у вигляді контрибуції, викупу чи прямого грабунку, могли потрапити до варварських вождів і воїнів.

Судячи за розташуванням золотих медальйонів серед скупчень знахідок римських монет, що збігаються зі скупченнями археологічних пам'яток (поселень, могильників), які всі разом виділяються у певні географічні райони, а також виходячи з того, що такі медальйони, найвірогідніше, належали визначним військовим вождям, можна припустити, що на Волині в IV ст., лише в межах сьогodнішньої Волинської області, було принаймні 3—4 племені чи племінних об'єднань готів, які, на чолі з визначними вождями брали участь у походах на Дунай і поверталися з великою здобиччю. Одне з них займало регіон у межах сьогodнішнього Володимиро-Волинського району (Ласківський скарб) (басейн р. Луги), друге — в межах Горохівського району (Борочицький, Бранівський скарби) (басейн Верхньої течії Стиру та його рівних приток), третє — в басейні р. Турій — між м. Ковелем та Камінь-Каширський (Качинський скарб, Сушичне).

Ще одне територіальне об'єднання готів виділяється в басейні р. Черногузки. Серед скупчення римських монет та поселень, як зазначалося вище, знайдений і Верхівнянський медальйон. Очевидно, верхів'я р. Роставичі теж займало окреме племінне об'єднання готів, що формувало військові загони для походу в Подунав'я.

Порівняно велика кількість скарбів зарита в землю приблизно в один і той же період, на початку V ст. і не підібрана власником, що свідчить про якусь надзвичайно драматичну ситуацію, що склалася для готів Волині в цей час. Хто міг її створити? Ворогами готів з другої половини IV ст. на території України були гуни і слов'яни. Але гуни діяли, в більшості, у степовій частині України і становили загрозу для готів, що займали землі Північного Причорномор'я, можливо, Подніпров'я. Вірогідніше пов'язати події на Волині з війною, що розпочалася між слов'янами та готами в останній чверті IV ст. і знайшла відображення в історії готів, описаній Йорданом в його праці «Готика». Ця війна, яка спочатку, як пише Йордан, проходила з перемінним успіхом, закінчилася поразкою слов'ян. Слов'янського вождя Божа і його соратників було розп'ято, за римським звичаєм, як рабів — на хресті⁶³. Але судячи за подальшим ходом історичного процесу, це не був остаточний результат війни. У V ст. слов'яни заселяють всю територію Правобережної України, а готські поселення зникають. Нам вже доводилося висловити припущення, що організатором цієї війни з боку слов'ян могло бути слов'янське міжплеменне об'єднання, сконцентроване у Подністров'ї, від його верхів'їв до Буковини. Це єдиний на території України регіон, дуже щільно заселений слов'янами, творцями своєрідної групи черняхівської культури, де протягом III—IV ст. не відзначено безпосередніх впливів германців. В умовах і у ході війни це об'єднання могло перерости у військовий політичний, міжплеменний союз, відомий з писемних джерел під назвою дулібського — перше і найбільш раннє політичне, протодержавне об'єднання слов'ян⁶⁴. Воно концентрувалося, на думку дослідників, саме на території Подністров'я та Волині⁶⁵.

Якщо це так, то готи Волині, що межували з Подністровськими слов'янами, на чолі зі своїми військовими ватажками не могли не брати участі у подіях, в результаті яких багатьом воїнам не судилося повернутися до своїх домівок, а решті — назавжди залишити добре обжиті протягом понад двох століть землі, поступившись ними корінному люду — слов'янським дулібам.

Примітки

- ¹ Де Витте Е. И. Археологическая находка в с. Ласков Владимиро-Волынского уезда в 1910 г. // Чтения в обществе Нестора-летописца. — К., 1900. — Вып. 2; Шугаевский В. А. Клад римских золотых медальонов и серебряных бытовых предметов эпохи переселения народов, найденный на Вольны в 1610 г. // НА ІА НАН України. — Ф. 2, № 147; Брайчевський М. Ю. Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. // Археологія. — Т. III. — 1953. — С. 45, 46; Тиханова М. А. Ласковский клад // СА. — 1960. — № 1. — С. 195—204; Тиханова М. А. Борочичский клад // СА. — 1956. — Вып. XXV. — С. 301—317; Кухаренко М. Ю. О качинской находке в V в. // Древности эпохи великого переселения народов V—VI вв. — М., 1982. — С. 234, 244.
- ² Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. — К., 1959; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. — М., 1961.
- ³ Гарбуз Б. Б. Золотый медальон з с. Верхівні (Ружинський район) // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 71—78.
- ⁴ Брайчевський М. Ю. Римська монета... — С. 4, 26, 62—78.
- ⁵ Тиханова М. А. Борочичский клад. — С. 315—317.
- ⁶ Кухаренко Ю. В. О качинской находке... — С. 243.
- ⁷ Тиханова М. А. Ласковский клад. — С. 198—200.
- ⁸ Там же. — С. 200—203.
- ⁹ Там же. — С. 203.
- ¹⁰ Шугаевский В. А. Указ. соч. — С. 53, 54; Брайчевський М. Ю. Римська монета... — С. 78; Тиханова М. А. Борочичский клад. — С. 302—305.
- ¹¹ Тиханова М. А. Борочичский клад. — С. 303, 304.
- ¹² Фенін О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. — 1951. — Т. V. — С. 100.
- ¹³ Тиханова М. А. Борочичский клад. — С. 305.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975. — Рис. 48, 4, 6.
- ¹⁷ Тиханова М. А. Борочичский клад. — С. 307—309.
- ¹⁸ Там же. — С. 310, 311.
- ¹⁹ Там же. — С. 312—314.
- ²⁰ Фенін О. В. Знахідки римських монет...
- ²¹ Брайчевський М. Ю. Римська монета... — С. 52.
- ²² Придик Е. М. Неизданный золотой медальон Константина Великого в Государственном Эрмитаже // Доклады АН СССР. — 1930. — № 1. — С. 11—17; Брайчевський М. Ю. Римська монета... — С. 62; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 59.
- ²³ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 59; Бабич В. М. Уникальный золотой медальон Констанция II и свидетельства Аммиана Марцелина // Нумизматика в Эрмитаже. — Л., 1987. — С. 24—26; Гарбуз Б. Б. Вказ. праця. — С. 76.
- ²⁴ Брайчевський М. Ю. Римська монета... — С. 52.
- ²⁵ Гарбуз Б. Б. Вказ. праця. — С. 72.
- ²⁶ Там же. — С. 76.
- ²⁷ Петров В. П., Калішук А. П. Скарб срібних речей з с. Качин Волинської обл. // ДМАПВ. — 1964. — Вып. 5. — С. 88—93; Кухаренко Ю. В. О качинской находке... — С. 234—243.
- ²⁸ Кухаренко Ю. В. О качинской находке... — С. 234—243.
- ²⁹ Там же. — С. 238.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР II в. до н. э.— IV в. н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1—30. — С. 87. — Рис. 5, 4.
- ³² Кухаренко Ю. В. О качинской находке... — С. 240.
- ³³ Tejral J. Mahren im 5 Jahrhundert. — Praha, 1973. — S. 13, 14, 16—18, Abb. 10.
- ³⁴ Шугаевский В. А. Указ. соч. — С. 44.
- ³⁵ Антоневиц А. Археологическая карта Волынской губернии... — С. 57.

- ³⁶ Там же.— С. 60.
- ³⁷ Крпотикин В. В. Лукашевский клад бронзовых римских монет IV в. // Нумизматика и эпиграфика.— М., 1960.— С. 215.
- ³⁸ Tejral J. Op. cit.— С. 13, 14.
- ³⁹ Брайчевський М. Ю. Римська монета...— Карта 2.— С. 125.
- ⁴⁰ Шугаєвський В. А. Указ. соч.— С. 35—40; Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— М.— Л., 1951.— № 16.— С. 103.
- ⁴¹ Шугаєвський В. А. Указ. соч.— С. 35—40.
- ⁴² Гарбуз Б. Б. Вказ. праця.— С. 73.
- ⁴³ Брайчевський М. Ю. Римська монета...— С. 53.
- ⁴⁴ Кухаренко Ю. В. О качинской находке...— С. 243.
- ⁴⁵ Tejral J. Op. cit.— С. 13, 14.
- ⁴⁶ Брайчевський М. Ю. Римська монета...— С. 72—78.
- ⁴⁷ Смішко М. Ю., Свешиников І. К. Могильник III—IV ст. н. е. с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 83—114; Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришино.— М., 1980.— С. 126; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині — (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.) — К., 1991.— С. 70—174; Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині біля с. Линів // Рятівна археологічна служба.— Київ — Луцьк — Львів, 1994.
- ⁴⁸ Козак Д. Н. Етнокультурна історія...— С. 70—72.
- ⁴⁹ Там же.— С. 101—103.
- ⁵⁰ Козак Д. Н. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 24—34.
- ⁵¹ Там же.— С. 28, 29.
- ⁵² Козак Д. Н., Івановський В. І. Поселення вельбарської культури біля с. Городок на Волині та деякі аспекти соціального устрою готів (в друку).
- ⁵³ Козак Д. Н. Етнокультурна історія...— С. 52.
- ⁵⁴ Там же.— С. 51.
- ⁵⁵ Корсунский А. Р. О социальном строе вестготов в IV в. // ВДИ.— 1965.— 3.— С. 54—71.
- ⁵⁶ Там же.— С. 62, 63.
- ⁵⁷ Там же.— С. 63.
- ⁵⁸ Там же.— С. 64—66.
- ⁵⁹ Там же.— С. 67, 68.
- ⁶⁰ Там же.— С. 67.
- ⁶¹ Там же.— С. 62.
- ⁶² Брайчевський М. Ю. Римська монета...— С. 78; Брайчевський М. Ю. Археологічні свідчення про участь східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. // Археологія.— 1953.— Т. VIII.— С. 54.
- ⁶³ Йордан. О происхождении и деяниях готв.— М., 1960.— С. 247.
- ⁶⁴ Козак Д. Н. Взаємовідносини слов'ян і германців...— С. 30—35.
- ⁶⁵ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972.— С. 130—137; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 90—94.

Д. Н. Козак

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КЛАДОВ ВОЛЫНИ РУБЕЖА IV—V ВВ.

В статье суммируются данные о кладах типа Ласково — Качино, содержащих большое количество римских вещей из драгоценных металлов, золотые медальоны римских императоров и римские монеты. Эти клады датируются в рамках последней четверти IV — первой четверти V вв., а были зарыты, по мнению автора, в начале V в.

Установлено, что все известные клады, содержащие золотые медальоны, найдены в среде скопления находок римских монет и поселений вельбарской культуры. Эти скопления составляют определенные территориальные группы, которые оставили отдельные вельбарские племена.

Как известно, золотыми медальонами награждались высшие военные и граждан-

ские чины за особые заслуги перед Империей, а также отдельные вожди варварских племен, отличившихся на службе Риму. Исходя из археологического изучения Волыни, которое показало, что здесь, с конца II до рубежа IV—V вв. присутствуют лишь памятники вельбарской культуры, автор утверждает, что рассматриваемые клады принадлежали германскому населению — готам. Является очевидным, что сосредоточить клад такой огромной стоимости как Ласковский или Борочницкий было под силу только человеку с высоким социальным статусом — военному племенному вождю, который неоднократно побывал в Подунавье, на границах с империей. По письменным источникам известно, что такие вожди и «короли» были в готском обществе.

Жажда наживы, стремление к нагромождению в своих руках большого количества драгоценностей, поднимающих социальный статус, толкало готских вождей и рядовых общинников к войне, грабежу, наемничеству.

Исходя из наличия на Волыни большого количества золотых медальонов, которые были наивысшим отличием Рима за военную доблесть, можно утверждать, что готы этих земель играли важную роль в военных событиях Подунавья конца IV — начала V вв. не исключено также, что какая-то часть золотых медальонов могла попасть к военным предводителям готов в результате грабежа или контрибуции.

Археологические данные позволяют утверждать, что в границах только сегодняшней Волынской области было 3—4 племени или племенных объединения во главе с выдающимися вождями, потенциальными обладателями кладов, принимавшими участие в походах на Дунай и возвращавшимися с большой военной добычей.

Автор предполагает, что причиной зарытия таких больших сокровищ послужили экстраординарные для готов события — война со славянскими племенами, в первую очередь Поднестрровья, возглавляемых дулебами.

D. N. Kozak

CULTURAL-HISTORIC INTERPRETATION OF BURIED TREASURES IN VOLYN ON THE BORDER-LINE OF THE 4TH-5TH CENT.

The author summarizes data on buried treasures like those from Laskovo-Kachino which contain many Roman things made of noble metals, golden medallions of Roman emperors and Roman coin. Those treasures are dated the last quarter of the 4th cent. and the first quarter of the 5th cent. A. D. In the author's opinion they were hidden at the treasures known which contain golden medallions were found in places of accumulation of Roman coin findings and in settlements of Velbarian culture. The accumulations compose definite territorial groups which were remained by certain Velbarian tribes.

As known, golden medallions were given to higher military and civil officials for their particular merits for the Empire and to certain chiefs of Barbarian tribes who distinguished themselves in actions for Rome. The archaeological studies of Volyn have shown that from the end of the 2nd cent. till the beginning of the 4th-5th cent. Velbarian culture prevailed there, which is confirmed by the relics found. Basing on this fact the author insists that the treasures in question belonged to German population, namely, to the Goths. It is obvious that so highly valuable treasure as that from Laskovo or from Borochitsy might be concentrated in hands of only a high-rank official: a military tribal chief who many times visited the Danube territories on the borders with the Empire. Written sources show that such chiefs and «kings» were in the Gothic society. A thirst for easy money, striving for concentration of high amounts of treasures in their hands, which made their social status higher, impelled Gothic chiefs and common men to war, robbery and pillage.

Taking into account high quantities of golden medallions in Volyn (those medallions were the highest awards for military deeds given in Rome), we may state that the Goths inhabiting those territories played rather important part in military actions at the Danube banks in the late 4th and early 5th cent. It is quite possible that certain part of golden medallions might come to military chiefs of the Goths as a result of robbery or contribution.

Archaeological findings permit affirming that only within the borders of the present-day Volyn Region there were 3—4 tribes or tribal communities headed by eminent chiefs who participated in campaigns to the Danube and came back with rich military spoils and who in future would possess the hidden treasures.

The author supposes that it were extraordinary events for the Goths, namely, the war with the Slavonic tribes, first of all with those who inhabited the Dniester banks, headed by the dulebes, which impelled the Goths to hide such huge treasures.

Одержано 24.10.94

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ОСОБЛИВИЙ ТИП КЕРАМІКИ В ХАРАКТЕРИСТИЦІ ВЗАЄМОВІДНОСИН КАВКАЗЬКИХ І СТЕПОВИХ ПЛЕМЕН

А. Л. Нечитайло,
М. Г. Гаджієв

У статті на новому рівні розглядається проблема взаємовідносин кавказьких і степових племен.

Досі не встановлено походження складу керамічного комплексу, що включав посуд з особливою обробкою поверхні, а саме з так званою обмазкою. За даними І. Г. Наріманова¹ додаткове покриття поверхні лощених посудин рідкою глиною зафіксовано на черепках енеолітичних поселень Гейтепе (Агдамський район), Гаргалартепесі, Кічіктепе, Геойтепе (Карабахський степ). Водночас дослідник вважає, що цей «технічний прийом не характерний для кераміки енеоліту Азербайджану» і вказує ранню наявність його на посуді Долматепе в Ірані (оз. Урмія). Р. М. Мунчасв² дану долматепинську групу зіставляє з грубо обмазаною керамікою з Гінчі й вбачає у цьому можливість вирішити питання про її походження і поширення в культурах бронзи Дагестану. У будь-якому випадку така кераміка з'являється у Дагестані за доби ранньої бронзи на пізньому етапі куро-аракської культури (північно-східний її варіант) десь близько середини III тис. до н. е. З того часу вона стала визначальною для культур Північно-Східного Кавказу доби середньої (гінчинська) і пізньої (каякентсько-хорочоївська) бронзи, продовжуючи існування в епоху раннього заліза до самого албанського часу (I тис. н. е.). В. Г. Котович³ навіть пропонував використати цю ознаку як індикатор культур, а також для етнокультурної області загалом.

Останнім часом М. Г. Гаджієвим встановлено, що кераміка з «обмазкою» характерна для другої пізнішої групи поселень Дагестану доби ранньої бронзи⁴ й трапляється скрізь як у прикаспійській низовині (Велікент, Каякент, Мамай-кутан, Манас, верхній шар), так і в гірських областях: Сігітма, Верхній Гуніб, Черкей. Таке значне поширення знову ж таки відзначено для областей Дагестану, хоч є свідчення щодо наявності кераміки з подібною обробкою поверхні в сусідньому прикаспійському Азербайджані. Ф. М. Мурарова⁵ виявила зразки з грубою обмазкою у матеріалах Гобустану й апшеронських пам'яток другої половини III тис. до н. е. Вони трапилися у господарсько-побутових комплексах і не були виявлені у похованнях. Інша картина спостерігається у Дагестані. Майже в усіх велікентських катакомбах, які хронологічно відповідають переліченим вище поселенням, а також у манаських підкурганних катакомбах вони відомі⁶. Це посудини різних форм і розмірів — великі товстостінні корчаги, невисокі горщики, банки тощо. Від краю вінця до орнаментального поясу поверхня лощена, гладенька, решта — з обмазкою. На посудинах без орнаменталії обмазка від денця сягає плічок. Саме ця не властива українським культурам традиція обробки по-

© А. Л. НЕЧИТАЙЛО, М. Г. ГАДЖІЄВ, 1995

верхні зафіксована на виробач з катакомб Луганської, Донецької та Дніпропетровської областей⁷. Вивчення зразків такої кераміки з катакомб України і порівняння їх з дагестанськими вказали на їх безперечну близькість як у техніці нанесення самої обмазки на посуд, так і розміщенні глини на поверхні та в способах її обробки.

Зовні вона має вигляд характерної навмисне грубої обмазки, коли глиняна маса утворює шорстку поверхню з ущільненнями, рельєфними різноспрямованими слідами (жорсткими та м'якими). Цей особливий принцип обробки, судячи за наявними спостереженнями, міг виконуватися по-різному. В основі покладено використання глиняної маси того ж складу, що й черепок, або додаткового. Проте головним залишався технічний прийом утворення шорсткої (хрупаватої) поверхні. Такий принцип і характер її обробки пов'язується з певним типом виробів. Незважаючи на різноманітність форм, для них є характерним сполучення різного роду поверхонь: верхня частина оброблена ретельно, а нижня — вказаним вище способом. Дно такої посудини, як правило, пласке. В усіх випадках за загальним виглядом та зломом черепка вони добре виділяються. Показовою для цього типу виробів є схожість декору значної частини досліджених зразків, які мають рельєфні валики, за наявності інших варіантів. Такі черепки відзначені у катакомбах різних областей Дагестану, Північної Осетії, у Ставропольському краї, Ростовській, Донецькій та Луганській областях. Зафіксовано поширення посудин з обмазкою у середньодонській катакомбній культурі⁸.

На Україні подібні знахідки серед загальної маси кераміки виділялися дослідниками як «ангобовані» вироби. О. О. Кротова⁹, яка досліджувала кургани поблизу с. Говоруха Слов'янського району Луганської обл., відзначала наявність такого посуду в трьох катакомбах з 58, розкопаних у 10 курганах, а саме: 2/11, 3/8, 3/9. До них можна зарахувати й зразок з кургану 10/5. У першому з них трапилася посудина струнких пропорцій, зі злегка відігнутими вінцями і плавно заокругленими боками. По шийці проходив наліпний зигзагоподібний валик у вигляді змійки. Нижче вінце до половини тулуба поверхня орнаментована зубчастим штампом, який утворює «ялинку». Верхня частина посудини чорного кольору й заглажена. Нижня половина обмазана грубою глиною зі слідами вертикального розгладжування по корпусу, що мають вигляд рельєфних валиків (висота посудини — 26,5, діаметр вінце — 21, дна — 13,5, тулуба — 26,5 см). У тому ж похованні 2/11 виявлено жаровню подібного зразка, виготовлену з дна посудини (діаметром 14,4 см), на стінках її — груба обмазка у вигляді вертикальних рельєфних валиків. Колір додаткової обмазки на жаровні й описаному вище виробі бежевий. Денця пласкі, не обмазані (рис. 1, 1, 2).

Зразок з кургану 3/9 — жаровня, що являє собою дно посудини. Це єдиний випадок, коли обмазка нанесена не лише на стінки, але й на зовнішній бік дна, що має відбиток хрестоподібного знаку по товстому шару додатково намазаної глини. На стінках вона вертикально розглажена, зберігає сліди напливів. Колір поверхні бежевий. В середині жаровні є залишки нагару і вуглин. Діаметр дна — 11,5, товщина стінки — 0,85 см (рис. 1, 3).

Посудина з кургану 10/5 відрізняється від описаних тим, що на її поверхні немає додаткової обмазки, але шорсткість нижньої частини імітувалася під указані зразки*.

Зразки з кургану 9/57 у м. Олександрівську (розкопки С. Н. Братченка)¹⁰, кургану 1/4 та 1/10 поблизу с. Македонове Лутугінського району Луганської обл. (розкопки 1981 р. Сіверсько-Донецької експедиції під керівництвом І. О. Післарія) також використовувалися як жаровні. Вони являють собою пласкі денця з нижньою частиною стінок, вкритих обмазкою, подекуди з виділеними валиками. Придонні частини горщиків з с. Македонове збереглися на висоту від 8 до 11 см, діаметр денця близько 23 см, черепок завтовшки 0,8—1 см. За формою, розмірами, технологією виготовлення вони ідентичні. Поверхня рожевого кольору зовні й чорна зсередини, має сліди сму-

* Автори вдячні О. О. Кротовій за можливість використати матеріали у праці. Колекції оглянуті в Луганському краєзнавчому музеї.

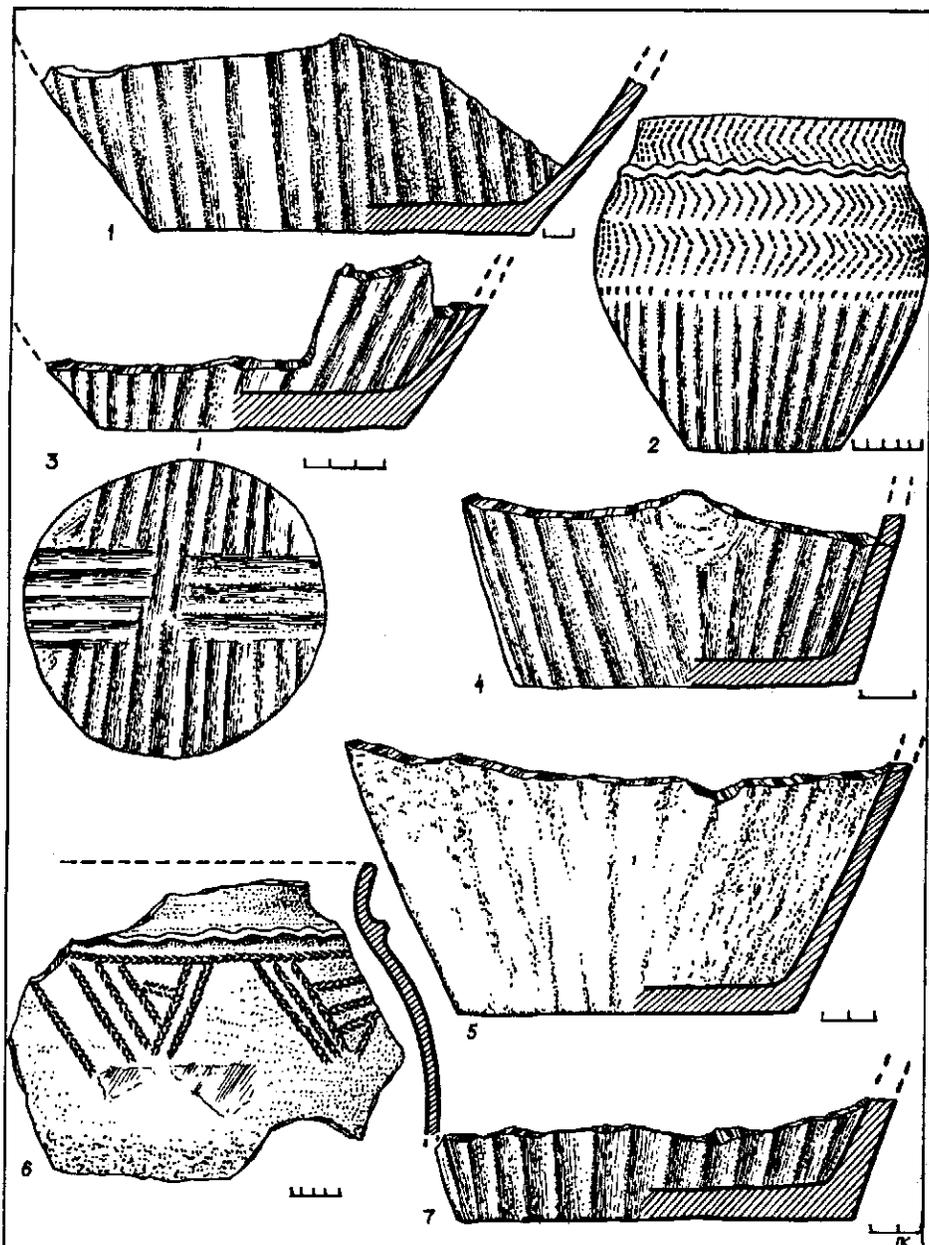

Рис. 1. Кераміка. Україна: 1—2 — Говоруха, курган 2, поховання 11; 3 — Говоруха, курган 3, поховання 9; 4 — Македонове, курган 1, поховання 4; 5 — Македонове, курган 1, поховання 10; 6 — Тельмана, курган 1, поховання 8; 7 — Тельмана, курган 1, поховання 15.

гастого загладжування. Зовнішні поверхні, крім дна, з обмазкою. На фрагменті з кургану 1/4 зберігся грубий шматок засохлої, нерозглаженої глини. Крім того, цей зразок є показовим, оскільки шар обмазки на ньому сягає товщини 0,3—0,4 см, причому він відлущується і під ним простежуються відбитки тканини, використаної при формуванні посудини (рис. 1, 4, 5).

Серед матеріалів Сіверсько-Донецької експедиції 1974 р. (начальник — І. О. Післарій) нами виявлено фрагменти жаровні з кургану 7/2 на території

* Щиро вдячні І. О. Післарію за наданий матеріал.

Луганського СДІ. Це частина від корпусу посудини з наліпним валиком у верхній половині, розсіченим вдавленнями. На відміну від гладенької чорно-бежевої верхньої частини, нижня має сліди обмазки бежевого кольору.

Дослідження зразка з кургану 1/8 селища Тельмана поблизу Луганська (розкопки В. Ю. Виборного в 1988 р.)¹¹ показало, що він є частиною великої посудини з округлими боками і злегка відігнутими вінцями. Використовувана як жаровня, вона була прикрашена по плічках наліпним зигзагоподібним валиком у вигляді змійки, нижче якого йшла кругова смужка дворядної тасьми з прилеглим до неї фризом у вигляді ряду трикутників вершинами донизу, виконаних у тій самій техніці. Поверхня посудини бежевого кольору, підлощена у верхній частині, а в нижній шорстка, обмазана глиною. Черепок на зламі чорно-бежевий, тісто відмулене (рис. 1, б).

Зразок з кургану 1/15 у того ж сел. Тельмана представлений жаровнею з плаского днища посудини з нижньою частиною стінок, вкритих товстим шаром обмазки бежевого кольору, що утворює шорстку поверхню у вигляді рельєфних валиків. Діаметр днища — 15, висота збереженої стінки — 5 см. Всередині дно жаровні чорне, заглажене травою. Черепок на зламі чорно-бежевий (рис. 1, 7).

Зразок з кургану 7/4 поблизу с. Піонерське Станично-Луганського р-ну (розкопки К. І. Красильникова¹², 1987—1988) являє собою верхню частину тулуба і фрагмент нижньої його половини, що використовувалася як жаровня. Це був горщик з вінцями, злегка відігнутими назовні, та виступаючим ребром на місці переходу плічок у тулуб. По ребру він прикрашений гусеничним штампом, що утворює «ялинку», під якою наявний відбиток трирядної тасьми. Вздовж потовщеного краю вінець нанесено ромбоподібні заглиблення, по горизонтальному зрізу — відбитки гусеничного штампю. На внутрішньому боці вінець є смужка вертикальних прямокутних вдавлень видовженої форми. Фрагменти нижньої частини тулуба обмазані глиною (зі слідами смугастого загладження). Зовнішня поверхня рожевого кольору, сильно випалена; внутрішня чорна, із залишками червоної фарби. На зламі черепок чорно-рожевий (товщина — 0,8 см). За даними А. О. Денисової, яка досліджувала цей зразок під бінокляром, вихідною сировиною була малозалізіста глина з штучною домішкою органіки: в глині, використаній для обмазки, є домішка великої кількості піску.

Такі дані отримано й при аналізі виробів з сусідньої Ростовської обл. й Ставропольського краю. На фрагменті з кургану 5/15 поблизу х. Долгий Мартинівського р-ну Ростовської обл. зафіксована обмазка, подібна до тієї, що була на зразку з Піонерського. Наявність обмазки на цій жаровні підтверджено А. О. Денисовою при огляді фрагмента під бінокляром. Можна ще назвати подібні жаровні, виготовлені з донець посудин з обмазкою, що трапилися в інших катакомбних похованнях цієї області, а саме поблизу х. Новий (1983 р.), курган 70/2, 121/106 138/2; х. Красноармійський (Кіровський могильник), курган 3/10 (1981 р.) та ін. Ці матеріали здобуті Л. С. Ілюковим і люб'язно надані нам для роботи.

Велика посудина, поверхня якої суцільно була вкрита додатковою обмазкою, виявлена в катакомбі кургану 26, поховання 14 у Сладковському могильнику Тацінського р-ну Ростовської обл.¹⁴, на р. Бистрій, лівій притоці Сіверського Дінця. Посудина має невисоку, майже пряму шийку, злегка округлий тулуб, плавно зрізаний до дна. Плічка оздоблені орнаментом у вигляді «ялинки», виконаним зубчастим штампом. Уся поверхня, навіть частково й орнамент, обмазана рідкою глиною. Посудина бежево-сірого кольору, добре випалена. Внутрішня поверхня зберегла сліди смугастого загладження. Висота — 25,5, діаметр устя — 22, діаметр тулуба — 27,5, дна — 13 см. Ця посудина знайдена в катакомбі¹⁵, де кістяк лежав у скорченій позі на правому боці, головою на північ і супроводився великою кількістю різноманітних речей. Серед них були жаровня з дна великої посудини, бронзовий ніж, дерев'яний черпак, шкіряний бурдюк, дерев'яний дротик, пофарбований вохрою, кілька шматочків вохри, триколірне вовняне покривало та інший інвентар. Отже, не тільки посудина з особливою обробкою поверхні, але й увесь описаний комплекс за соціальним значенням і великою питомою вагою кав-

казького компонента виділяється з серії подібних, тому й розглянутий докладніше.

Посуд з обмазкою, представлений жаровнями, походить з катакомб Чограя VIII у степовому Ставрополлі¹⁶. Наприклад, у кургані 28/2 трапилася жаровня з денця посудини (діаметром 7,3 см), стінки якої збереглися на висоту до 14 см. «Обмазка», точніше імітація її, за визначенням А. О. Денисової, збережена частково. Поверхня чорна, має сліди загладжування.

Вироби з обмазкою зафіксовані М. П. Абрамовою¹⁷ на Нижньому Джулаті в Кабардино-Балкарії, як у ґрунтових катакомбах, так і в ямах. Існування насипів над ними не встановлено, мабуть, їх і не було. Однак ця частина могильника перекривалася культурним шаром городища XIII—XIV ст., тому стверджувати або заперечувати наявність курганів важко. Одна з виявлених у катакомбі (поховання 76) посудин, за описом дослідниці, мала округлий, дещо присадкуватий тулуб, відділений від плічок уступом, та пряму шийку. Верхня частина його лощена, а нижня — вкрита обмазкою. Дно злегка увігнуте, з відбитками плетінки. Випал нерівномірний, поверхня світло-брунатна, з чорними плямами. М. П. Абрамова припускає, що сліди обмазки в нижній частині тулуба посудин є результатом впливів Північно-Східного Кавказу, і відзначає меншу її грубість, ніж у Дагестані, й навіть частково заглажену поверхню. Ми вважаємо спостереження М. П. Абрамової дуже цінними, бо не лише в обмазці та її характері, але й у певних формах посуду і його орнаменталії вона вбачає близькість до північно-східних кавказьких зразків (вироби з неолітичними ручками, миски).

Кераміка з особливою обробкою поверхні зафіксована в Кабардино-Балкарії ще в кількох похованнях, здійснених у ямах, а саме: поховання 70 того ж Нижньоджулатського могильника, підкурганні поховання поблизу с. Лечінкай (курган 11/3)¹⁸ та Чегем II (курган 3 і 8/2)¹⁹. І. М. Чеченов, підкреслюючи притаманність цієї традиції кераміці Дагестану, разом з тим вказує на значне її поширення в різних культурах світу²⁰.

Можна відзначити наявність посудин з частковою обмазкою поверхні в катакомбах передгірської зони Північної Осетії поблизу Владикавказу, наприклад, біля с. Чикола, курган 19/3; с. Ногір, курган 1/4²¹. Крім того, подібні зразки трапилися в катакомбних похованнях поблизу станиць Комаровської та Павлодольської. Це матеріали розкопок В. Л. Ростунова і А. О. Наглера. Так, за даними В. Л. Ростунова, який люб'язно надав нам матеріал, посудина з шорсткою поверхнею виявлена в катакомбі кургану 2/6 поблизу ст. Павлодольської Моздоцького району Північної Осетії в 1984 р.²² Цей зразок має стрункі пропорції, високу пряму шийку і різкий уступ на переході від плеча до тулуба, позначений валиком. Під зрізом вінець — кругова вдавлена смужка, нижче якої два виступи-наліпи з вертикально нанесеними заглибленнями. Від краю шийки до уступу поверхня гладенька, підлощена, нижче — шорстка, подекуди обмазка заглажена півколами. Колір шорсткої частини бежевий, гладенької — чорно-сірий. Дно плоске, без обмазки. Тісто легке, перепалене, шарувате. Висота посудини — 19, діаметр шийки — 16,5, тулуба — 21, дна — 9 см. Двочастинну форму цього та інших подібних виробів відзначає В. Л. Ростунов. На підставі знахідки в камері бронзового бородавчастого намиста, а також за стратиграфічним положенням він датує поховання часом близько XVI ст. до н. е. Крім описаних речей, у камері поряд з двома скорченими на боці небіжчиками трапилися ще дві посудини з гладенькою поверхнею і курильниці з відділенням, прикрашена шнуровим візерунком, на хрещатій підставці.

Два зразки кераміки з грубою обмазкою виявлено теж у сполученні з курильницею в катакомбі кургану 7/10, відкритій А. О. Наглером²³ 1985 р. поблизу Комарове 1. За формою, орнаменталією та ручками ці посудини близькі до велікентської кераміки.

Крім катакомб, вироби з особливою обробкою поверхні трапилися у похованнях, влаштованих в ямах доби середньої бронзи. Поряд з названими пунктами в Північній Осетії вони були виявлені й в ряді інших (Троїцьке — 1986, Київське — 1987, Дзаурікау — 1976 та ін.).

У сусідній Чечні вони також знайдені в похованнях, що належать до кола

катакомбних старожитностей, переважно влаштованих у ямах. За даними С. Б. Буркова²⁴, посудини з обмазкою нижньої частини тулуба походять з кургану 1/9, гр. II могильника Новосільські Сади, курганів 1/2 та 1/13, гр. III могильника Бамутські Сади та ін. Передбачувана дата вказаних поховань — XXI—XX ст. до н. е.²⁵

За наявними спостереженнями, виконання згаданого прийому і зв'язок його з місцевими традиціями були різними. Диференційований аналіз великентської кераміки, де цей прийом має усталені традиції, пов'язується з відповідними способами виготовлення посудин. У його основі, як показує візуальне спостереження при навскісному освітленні, лежав спосіб такого виконання (зафіксованого і В. Л. Ростуновим на кераміці з Осетії), коли верхня частина — шийка і вінця посудини — виготовлялася інакше, ніж основна частина тулуба. При цьому, можливо, нижня частина його виконувалася не з одного шматка за допомогою різних прийомів. Застосування тканинних мішечків як форм — це стародавня традиція гончарного виробництва в Дагестані, що сягає доби енеоліту (в енеолітичному Гінчі є посудини, виготовлені таким способом). На зовнішній поверхні великентського посуду під напливами глиняної обмазки з рельєфними слідами простежуються, немовби виходячи з-під неї, малопомітні й фіксовані лише при спеціальному освітленні, відбитки тканини (до речі, однотипної для усіх великентських зразків). Ці дані отримано при візуальному огляді зразків Е. В. Сайко. Можливо, нижня частина посудини виготовлялася на якійсь сферичній основі, застеленій тканиною (частинами чи відрізками її). І після деякого підсушення (що, певно, й забезпечувало збереження відбитків тканини) ще на вологій глині робилося обмазування поверхні навмисне грубо. У результаті цього вона мала грубий вигляд зі слідами загладжування рельєфами (неоднорідний характер поверхні зареєстровано). Для інших комплексів найчіткіше простежено збереження цього принципу на зразках з катакомб ст. Павлодольської, х. Долгого, с. Македонове.

У самому Великенті подібні знахідки пов'язані з двома комплексами, з одного боку, вони трапилися в катакомбах (№ 1, 3, 5, 9), з іншого — у синхронному шарі Великентського поселення, зокрема в гончарній печі (рис. 2). Крім того, в останньому зафіксовані вироби з чужорідної глини, що вимагає додаткового вивчення. Можливо, для поховань і кераміки утилітарного призначення використовували різні варіації даного прийому. Для поховальних комплексів посудини виготовлялися ретельніше, але зберігали шорстку поверхню в нижній частині тулуба, що робилося з наміром створити особливий декоративний ефект. Попередній аналіз, проведений А. О. Денисовою на зразках, узятих з катакомб Великента, а також ряду поселень Дагестану, показав, що технологія «обмазки» різна. В одних випадках поверхня обмазувалася складом недостатньо вологої глини, в інших на шорстку поверхню наносився тонкий шар добре відмуленої глини, а є випадки, коли сліди від форми, в якій конструювалася посудина, спеціально залишалися як імітація обмазки (на відміну від першого варіанту). Такі ж дані отримано дослідницею і щодо зразків з Північної Осетії.

Для усіх варіацій згаданих вище зразків, дібраних за способом обробки поверхні, відзначено збереження сталих традицій та основного принципу підходу до обробки посудин. Враховуючи те, що ми маємо найбільш стійке, глибоке і різнопланове виявлення цієї традиції на Північно-Східному Кавказі, можна з великою мірою доведеності вважати, що поява такої кераміки на Україні є наслідком кавказького впливу, причому впливу, зафіксованого на такому матеріалі, як кераміка, що здатна найміцніше зберігати свої риси.

Традиційним культурам України доби середньої бронзи цей технологічний прийом обробки поверхні, як відомо, цілком чужий. Культури боян, гумельниця, кукутені-трипілля, де наявна кераміка з обмазкою, ні хронологічно, ані територіально не стикаються з лівобережними катакомбними пам'ятками, а отже, не можуть бути джерелом запозичення цього прийому.

Безперечно, це явище вимагає вивчення і з'ясування. Механізм передачі даної технології досить складний. Поширення кераміки з «обмазкою», зумовлюється, імовірно, не тільки залозиченням окремих технологічних прийомів,

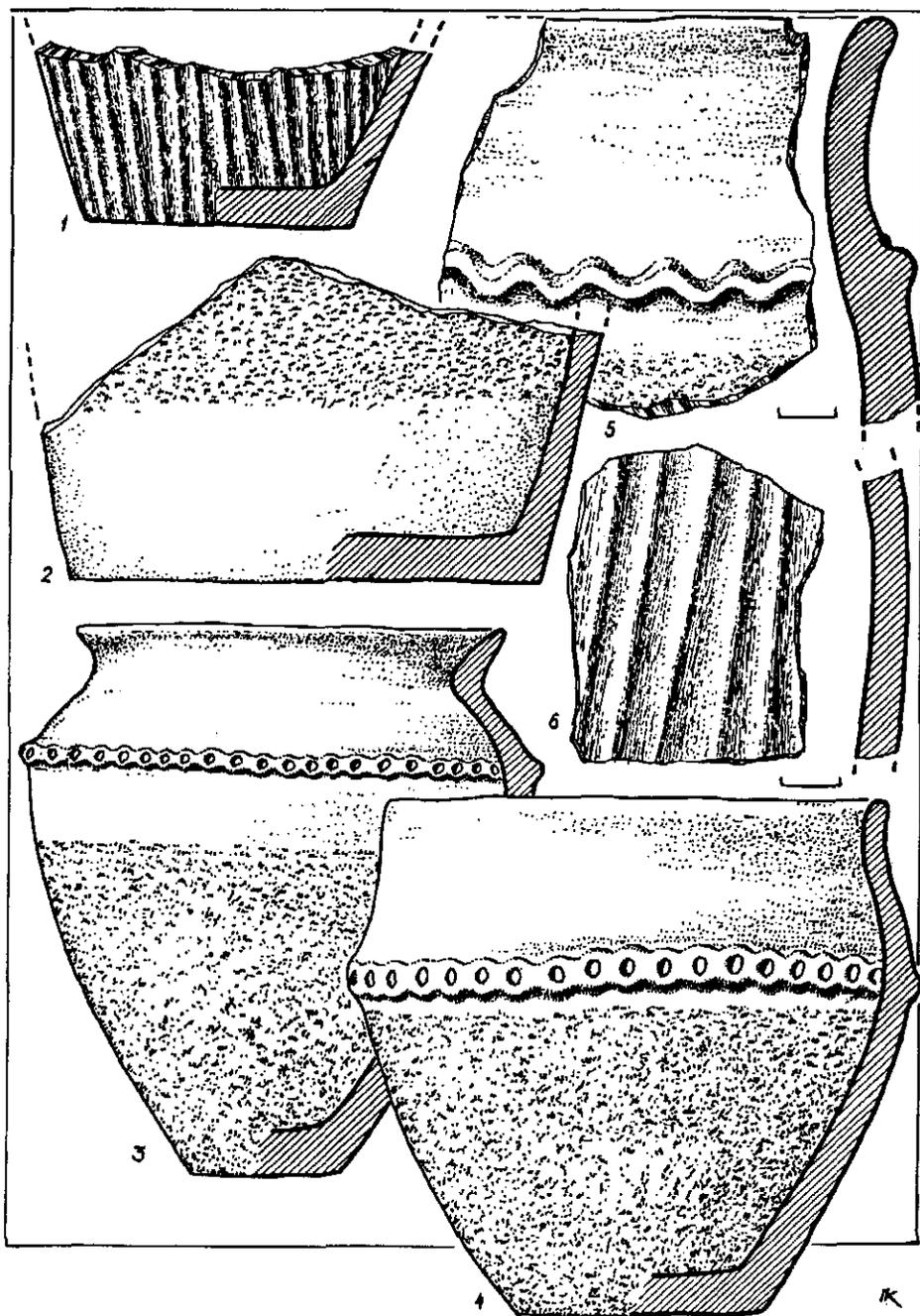

Рис. 2. Кераміка. Дагестан. Великент: 1—2 — катакомба 1; 3—4 — катакомба 2; 5—6 — поселення.

стилів і способів обробки кераміки інокультурним населенням, але й включенням самих носіїв цієї своєрідної традиції у середовище різних племен Передкавказзя, Подоння, Донеччини. Лише безпосередні контакти могли сприяти поширенню і збереженню цієї традиції шляхом прямого доступу до неї. Така можливість знаходить підтвердження у даних антропології. Так, уже в ранньокатакомбний період на Донеччині є свідчення щодо прийшлого компонента, зокрема це стосується знахідок скелетів з штучною деформацією черепів, лінія появи яких на території Південно-Східної Європи бере початок

з Північно-Східного Кавказу (Гінчі — IV тис. до н. е., Гоно — кінець III тис. до н. е., Манас — початок II тис. до н. е.)²⁶. Раніших знахідок з штучною деформацією на території країни поки що не зафіксовано. Е. О.Шепель вважає, що формування фізичного типу групи, де застосовувалася така процедура, в басейні Сіверського Дінця ранньокатакомбного періоду пов'язана з проникненням сюди населення з Доно-Волзького регіону та Північного Кавказу²⁷. За її спостереженнями черепи з поховань поблизу Говорухи і Македонове, де трапилися посудини з обмазкою, відрізняються навмисне кільцевою, високою чоло-погиличною деформацією. Хоч ці поховання належать до бахмуцького типу, проте розвиток традиції подібної деформації у даному випадку є показником укорінених кавказьких впливів і в цьому плані²⁸.

Подальші поглиблені дослідження такого масового матеріалу, як кераміка, тісно пов'язаного з культурними традиціями її створювачів, дасть змогу не лише виявити чужорідні елементи у складі комплексів, сліди взаємодії, але й допомогти конкретному розкриттю взаємовідносин катакомбних племен України та Кавказу й участі останнього у формуванні катакомбних культур Південно-Східної Європи. Принаймні щодо формування східного блоку цих культур кавказька участь уже добре виявляється.

Примітки

¹ Нариманов И. Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. — Баку, 1987. — С. 119.

² Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. — М., 1975. — С. 128.

³ Котович В. Г. Проблемы культурно-исторического и хозяйственного развития населения Дагестана. — М., 1982. — С. 56.

⁴ Гаджиев М. Г. Поселения горного Дагестана эпохи ранней бронзы // Древние и средневековые поселения Дагестана. — Махачкала, 1983. — С. 14; Гаджиев М. Г. Культура раннеземледельческих племен Северо-Восточного Кавказа. — Автореф. дис. ... док. ист. наук. — Ереван. — С. 35.

⁵ Мурадова Ф. М. Гобустан в эпоху бронзы. — Баку, 1979. — С. 106.

⁶ Гаджиев М. Г., Магомедов Р. Г. Великентские катакомбы // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. — Запорожье, 1990. — С. 15.

⁷ Нещитайло А. Л. Распространение керамики с «обмазкой» в культурах Северного Кавказа и Украины // XVI Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. — Тез. докл. — Ставрополь, 1990. — С. 47—49.

⁸ Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона. — Воронеж, 1983. — С. 14. — Рис. 3, 7. — С. 115; Пряхин А. Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья. — Воронеж, 1982. — С. 48; Матвеев Ю. П. Среднедонская катакомбная культура: происхождение, периодизация, дальнейшая судьба // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. — Запорожье, 1990. — С. 48.

⁹ Кротова А. А. Отчет о работе Говорухинского отряда Северско-Донецкой экспедиции в 1975—1976 гг. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. 1976/10.

¹⁰ Братченко С. Н. Звіт Сіверсько-донецької експедиції за 1972 р. (Олександрівськ) // НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1972/33.

¹¹ Горелик А. Ф., Выборный В. Ю., Манько В. А. Отчет об археологических исследованиях Ворошиловградского областного краеведческого музея в 1989 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. 1989/44. — С. 34—38. — Табл. 57.

¹² Красильников К. Н., Гурин Ю. Г. Отчет о проведении спасательных работ в зоне разрушаемого могильника у с. Пионерское Станично Луганского р-на Ворошиловградской обл. в 1987—1988 гг. // НА ИА НАНУ. — Ф. э. 1988/61. — С. 22—24.

¹³ Илькоков Л. С. Отчет об исследованиях археологических памятников в Мартыновском районе Ростовской области в 1981 г. // НА ИА РАН.

¹⁴ Максименко В. Е., Шаталова Т. А. Погребение 14 из кургана 26 Сладковского могильника // Итоги исследований Азово-Донецкой археологической экспедиции в 1982 г. — Азов, 1982. — С. 24, 25.

¹⁵ Максименко В. Е. Отчет о раскопках курганов в Тащинском районе Ростовской обл. в 1982 г. // НА ИА РАН. — р. — 1, 9242 и 9242а. — С. 24—27.

¹⁶ Андреева М. В. Курганы у Чограйского водохранилища (материалы раскопок экспедиции 1979 г.) // Древности Ставрополя. — М., 1989. — С. 52, 112. — Рис. 36, II, 4.

¹⁷ Абрамова М. П. Погребения эпохи бронзы на Нижнем Джуглате в Кабардино-Балкарии // Экспедиции Государственного исторического музея. — М., 1969. — С. 108—112.

- ¹⁸ Батчаев В. М. Погребальные памятники у селений Лечинкай и Былым // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.— Нальчик, 1984.— Т. 1.— С. 145.— Рис. 17, 10.
- ¹⁹ Чеченов И. М. Вторые курганные группы у селений Кишпек и Чегем II // Археологические исследования.— 1984.— Т. 1.— С. 201, 202, 208, 209.— Рис. 33, 7, 10.
- ²⁰ Чеченов И. М. Указ. соч.— С. 240.
- ²¹ Сафронов В. А. Катакомбные памятники предгорной зоны Северной Осетии // Катакомбные культуры Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1981.— С. 64.— Рис. 3, 4; С. 66.— Рис. 5, 2.
- ²² Ростунов В. Л. Отчет об археологических раскопках двух курганов у ст. Павлодольской Моздокского р-на СО АССР в 1984 г. // Архив СОГУ.— С. 71.
- ²³ Наглер А. О. Отчет о раскопках курганов в Моздокском р-не СО АССР // Фонды Северо-Осетинского гос. объединения музея истории, литературы и архитектуры.
- ²⁴ Бурков С. Б. Новые катакомбные комплексы из Чечено-Ингушетии // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности.— Запорожье, 1990.— С. 8.
- ²⁵ Бурков С. Б. Новые погребения конца ранней бронзы из раскопок археологической лаборатории ЧИГУ им. Л. Н. Толстого // Актуальные проблемы дореволюционной Чечено-Ингушетии.— Грозный, 1990.— С. 5.
- ²⁶ Гаджиев А. Г. Древнее население Дагестана.— М., 1975.— С. 10—19.
- ²⁷ Шенель Е. А. Население раннекатакомбного периода бассейна Северского Донца и Приазовья по антропологическим данным // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 107.
- ²⁸ Шенель Е. А. Об обычае искусственной деформации головы в эпоху бронзы на территории Восточной Европы // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности.— Запорожье, 1990.— С. 108—110.

А. Л. Нечитайло, М. И. Гаджиев

ОСОБЫЙ ТИП КЕРАМИКИ В ХАРАКТЕРИСТИКЕ ВЗАИМОТНОШЕНИЙ КАВКАЗСКИХ И СТЕПНЫХ ПЛЕМЕН.

В статье на впервые вводимых в научный оборот материалах керамики особого типа, в погребениях катакомбных культур от Украины до Дагестана, а именно на посуде, поверхность которой дополнительно покрыта жидкой глиной, на новом уровне рассматривается проблема взаимоотношений кавказских и степных племен. Именно этот особый принцип обработки поверхности и был положен в основу выделения образцов керамики на огромной территории от Прикаспийских степей до Северо-Западного Приазовья. Авторы приходят к выводу, что традиция такой обработки поверхности сосудов могла проникнуть в восточный регион Украины не только опосредованно, через Предкавказье, но и непосредственно при участии ее носителей из Прикаспийских областей. В доказательство этого приводятся данные антропологии, свидетельствующие о проникновении пришлого компонента на Донеччине уже в раннекатакомбный период именно из восточных областей Северного Кавказа.

A. L. Nechitailo, M. G. Gadzhiev

A PARTICULAR TYPE OF CERAMICS IN CHARACTERISTICS OF INTERRELATIONS BETWEEN CAUCASIAN AND STEPPE TRIBES

Not only new findings are put into scientific circulation in the paper, but also the problem on interrelations between Caucasian and steppe tribes is considered at the new level. The authors make this for the first time on pottery of a particular type found by them in burial grounds of catacomb cultures from Ukraine to Dagestan, namely, on pottery which surface was complementary covered with liquid clay. It was that particular principle of surface treatment which underlay identification of pottery specimens in the vast territory from the Caspian steppes to the North-Western coast of the Sea of Azov. The authors came to the conclusion that tradition of such treatment of the pottery surface might penetrate to the eastern region of Ukraine not only indirectly, via the Fore Caucasus, but also directly via carriers of that tradition from the Caspian regions. To prove this supposition anthropological data are presented confirming penetration of the alien component in the Donetsk region already at the early catacomb period exactly from the eastern regions of the Northern Caucasus.

Одержано 16.07.92

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ТЮРКО-БОЛГАР КРИМУ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ (на прикладі поховального обряду)

В. В. Майко, О. М. Фарбей

У статті проаналізовані салтово-маяцькі поховання, відомі у Криму, з елементами плитової християнської могили і ґрунтової язичницької. На підставі цього зроблено висновок про багатогранність шляхів проникнення християнства в язичницьке середовище.

Візантинізація салтово-маяцького населення Криму була неминуча завдяки постійним контактам з імперією. Виявилась вона у двох напрямках, культурному й ідеологічному. Поява двокамерних будинків, широке застосування імпоротної столової кераміки, стандартизація поховального посуду, все це вважається ознаками впливу могутнього сусіда¹. Безумовно, зміни не могли не торкнутися і світогляду тюрок. Тут, проте, необхідно відрізнити декілька об'єктивних і суттєвих факторів. По-перше, християнізація була дієвою зброєю візантійської дипломатії у справі підкорення сусідніх племен. По-друге, не можна не враховувати еміграцію малоазійських греків у період іконоборчого руху у Візантії. По-третє, постійні природні контакти, у тому числі і шлюбні, населення, яке мешкало на одній території, сприяли зміні ідеологічних уявлень частини тюрок. І, нарешті, перехід до християнського світосприймання був полегшений тим, що язичницька хозарська релігія в основі своїй була монотеїстичною, з вірою в єдиного бога Тенґрі. Подібна ситуація виникла і на Русі після язичницької реформи Володимира². Усі ці фактори досить яскраво відображені у Візантійських писемних джерелах, більшість з яких становить візантійська церковна документація (списки єпископій і акти Вселенських Соборів) і агіографічна література, що отримала поширення у VIII—IX ст. І перша, і друга мають широку історіографію і бібліографію. Зокрема «Житійні» твори, проаналізовані в працях В. Г. Васильєвського, Хр. Лопарьова, І. А. Баранова та ін., що звільняє нас від необхідності повертатися до цього питання³. Відзначимо лише два джерела, в яких безпосередньо змальовуються події, пов'язані з християнізацією салтово-маяцького населення Таврики. Це «Житие Стефана Сурожского» (коротка і розширена редакції), де оповідається про залучення до християнства місцевого населення, у тому числі і одного з тарханів, який отримав при хрещенні ім'я Юрій⁴. Друге джерело — «Паннонська легенда» (розширена редакція «Житія св. Кирила»), що містить відомості про хозарську місію святого 860/861 рр. і про хрещення народу міста Фулл, де після цього була заснована єпископія Фулл⁵. Відразу після місії Костянтина у Тавриці засновується єпархія Хотцирон, що включала, на думку Е. Арвейлер, хрещене населення Фулл і хозар півострова⁶. Вона ототожнювала єпархію Хотцирон з єпископією Хозарія, яка згадується у листах Миколая Містика та інших візантійських авторів. Саме до цього часу, на думку І. А. Баранова, можна віднести будівництво салтово-маяцьких храмів і появу християнських поховань тюрко-хозарської родової знаті на Баклі і в Судаку⁷.

Безсумнівно, що спроба реконструювати процес християнізації тюркського населення Криму неможливо без залучення археологічних джерел. Їх виділено кілька. По-перше, це невеликі однефні християнські храми, виконані технікою кладки «в ялинку», характерною саме для салтово-маяцького населення півострова, і є їх етнічною ознакою⁸. Як відзначає І. А. Баранов, за своїми конструктивними особливостями ці храми повністю запозичили тип візантійської сільської культової будівлі Таврики⁹. Іншим джерелом є кам'яні

© В. В. МАЙКО, О. М. ФАРБЕЙ, 1995

склепи візантійського типу з коробовим перекриттям і салтово-маяцьким поховальним інвентарем*.

Нами зроблено спробу виділити ще одне важливе джерело, що ілюструє процес християнізації тюрко-болгар Криму. При аналізі їх поховального обряду відзначено існування поховань з так званою комбінованою конструкцією поховальної споруди. Вона містить елементи, властиві як ґрунтовій салтово-маяцькій, так і християнській плитовій могилам. Окремі подібні поховання вже залучались як джерело, що свідчить про незначну християнізацію невеликої частини соціальної верхівки тюркського суспільства Криму¹⁰. Проте, накопичений за останній час матеріал дозволяє провести попереднє типологічне членування поховань з комбінованою конструкцією, уточнити датування і взаємозв'язок типів, їх етнічну атрибуцію. Відзначимо, що більшість поховань з комбінованою конструкцією розташовані на салтово-маяцьких некрополях Таврики та синхронні звичайним ґрунтовим.

Тип I — становлять звичайні ґрунтові салтово-маяцькі поховання різних варіантів, розташовані біля «салтівських» християнських храмів та об'єднані в окремі некрополі (Тепсень¹¹, Повороне¹²). Біля Кордон-Обинського храму подібні поховання з натільними хрестами та іншою християнською символікою в поховальному інвентарі (Тепсень, Судак-VI, окремі поховання склепу № 2 на ділянці куртини XIV Судакської фортеці).

Тип II — ґрунтові поховання з елементами плитової могили.

Варіант А — ґрунтова могила з коробовим дерев'яним перекриттям чи без нього і наявністю великих каменів у головах і ногах похованого (рис.1, 1). Кістяк у випростаному стані на спині, кістки рук — на тазі. Виходячи з розташування ніг, похований, можливо, був загорнений у саван. Поховальний інвентар складається з двох золотих овальних парних сережок з колесиком-пронізкою¹⁴. Вони широко відомі, аналогічні мідні вироби походять з могильників Тепсеня, Кордон-Оби, Судака-VI¹⁵ і датуються традиційно в межах VIII—X ст.

Варіант Б — найчисленніший, становлять ґрунтові поховання з частковою обкладкою стін пісковиковими або сланцевими блоками, плитами, необробленими каменями, сирцевою цеглою (Судак-II м. 238 (рис.1, 3), Судак-VI м. 14, 41 (рис.1, 2; 2, 2), 57, 58, Тепсень м. 15, Ай-Фока м. 3, 6, Кордон-Оба)¹⁶. При цьому могила 238 (Судак-II) та могила 41, (Судак-VI) перекриті поперечними, а могила 14 (Судак-VI) поздовжніми плахами з ялівцю, поверх яких у могилах 238 і 14 розташовані великі кам'яні плити перекриття, типові для плитових могил. У ногах небіжчика у могилі 14 розташовано типово християнський візантійський надгробок з рельєфним хрестом, вписаним у коло, вторинного використання.

Тип III — плитові могили з «язичницькими» елементами.

Варіант А — наявність тюркської родової тамги на каменях обкладки звичайної плитової могили (Судак-VI м. 8, Судак-II м. 46) (рис.1, 4; 2, 4). В обох випадках тамга являє собою двозуб, широко відомий на блоках захисних мурів хозарських городищ, у тому числі і Сугдеї¹⁷. У могилі 8 (Судак-VI) камінь з тамгою в ногах утворює кут з каменем обкладки стіни могили на якому прокреслено хрест.

Варіант Б — плитові могили з перекриттям з великих ялівцевих плах, типових для звичайних салтово-маяцьких поховань Таврики (Судак-II м. 221, Судак-VI м. 56, (рис.2, 1), Ай-Фока м. 1, Тепсень м. 5)¹⁸.

Варіант В — плитова могила (Мангуп гр. 5)¹⁹ і склеп (Судак-II м. 216) з використанням елементів кладки «в ялинку». Завдяки унікальності склепу, зупинимось на його характеристиці детальніше. Основні розміри 2,70×1,00 м при глибині 1,24 м. Верхній ряд південної стіни складений з поставлених на ребро плиток сланцю (техніка кладки «в ялинку»). Внутрішня поверхня склепу потинькована. Головне поховання здійснене у дерев'яній домовині. Кістяк випростаний на спині, кістки рук схрещені на поясі. Поховальний інвентар складається з трьох браслетів, у тому числі одного крученого, виготовлених

* Таких склепів відомо 7: 1 під Баклинським городищем, 4 — на ділянці куртини XIV Судакської фортеці, 2 — на території могильників Судак II і Судак VIa.

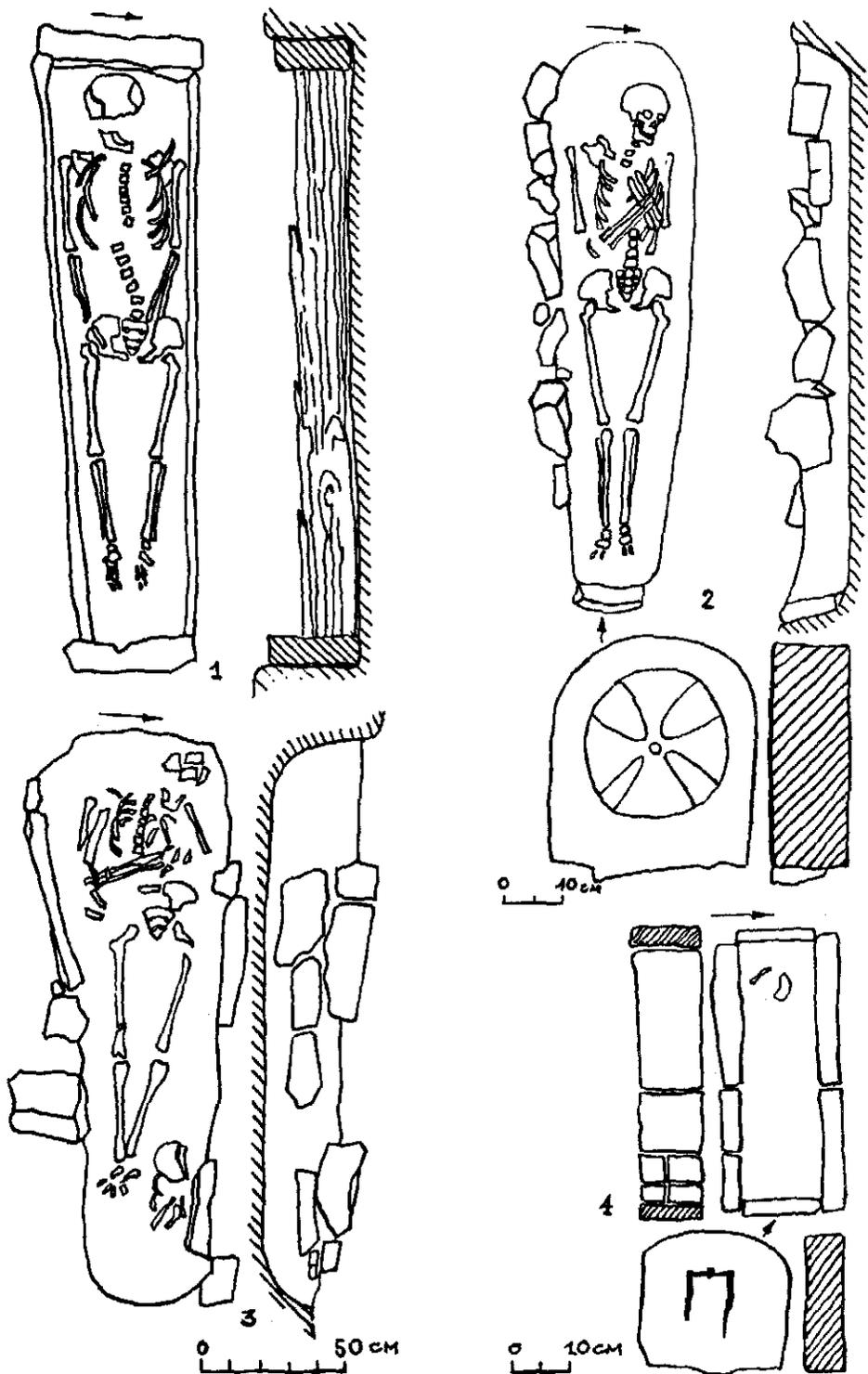

Рис. 1. 1 — могила 5 могильника Ай-Тодор; 2 — могила IV могильника Судак VI; 3 — могила 238 могильника Судак II; 4 — могила 8 могильника Судак VI.

з матового скла. Набір різноманітних скляних і пастових намистин, у тому числі вічкоподібних, типовий для салтово-маяцьких поховань Таврики. До складу намиста входили і дві черепашки каури, а також набір пласких бронзових обручок. Цікаві знахідки двох бронзових парних сережок досить рідкісного типу і бронзового натільного хреста. Практично всі знахідки мають широкі аналогії в синхронних матеріалах Причорномор'я і Східної Європи, в тому числі і кримських салтово-маяцьких могильниках, датованих традиційно в межах VIII—X ст. Проте наявність скляних браслетів дозволяє звизити датування до другої половини IX—X ст.

Варіант В становить єдина парна дитяча могила № 52 (Судак-VI) (рис. 2, 3). У головах похованих, розмішених у звичайній ґрунтовій ямі, орієнтованій по осі З—С, знаходився прямокутний блок пісковика розмірами 0.23×0.31 м з аркоподібним заглибленням 4 см. Конструктивно аналогічні блоки обкладки звичайної плитової могили, орієнтованої, проте, по осі Пн—Пд, відомі при розкопках Михайлівського археологічного комплексу на Керченському півострові²⁰.

Тип IV — плитові могили (Тепсень, Кордон-Оба, Судак-VI) і склеп (Судак—VI скл. 1) без зовнішніх «язичницьких» ознак. Проте відомі вони виключно на салтово-маяцьких ґрунтових некрополях. На могильнику Судак-VI, який є міським некрополем, з 64 вивчених поховань — 8 типові плитові, 1 з аналогічним ґрунтовим поховальним інвентарем. Розташовані вони впереміш і синхронні одна одній*. Кам'яний склеп 1 — прямокутної форми, розмірами 2,00×0,96 м при глибині 0,60 м. Він нічим не відрізняється від типових християнських гробниць. Розташований на площі могильника Судак-VI поряд з типовими салтово-маяцькими похованнями. Стінки камери складені з блоків пісковика і зсередини потиньковані. Заповнення складалось з сипкої глини та великих фрагментів черепиці-кераміди і каліптерів. Можливо, ними був вкритий двосхилий дах об'єкту. Серед завалу черепиці знайдено фрагменти столової і кухонної кераміки VIII—X ст., типової для салтово-маяцької культури Криму, фрагмент залізного ножа і золотий візантійський солід Льва III і Костянтина V (720—741 pp.)**, який вірогідно, не був у вжитку. У цьому ж шарі зачищено кістяк без ознак анатомічного порядку. Поховальний інвентар його складається з трьох бронзових гудзиків-підвісок, фрагменту бронзового персня і пласкої обручки. Головний ярус займає безінвентарне парне поховання. Кістки попередніх поховань (3 черепи) зсунуті до східної стіни камери. Подібна поховальна споруда, типова для християнських некрополів, вперше знайдена на салтово-маяцькому могильнику і чітко датується другою чвертю VIII ст.

Виділення цього типу поховань, у тому числі й склепу, зобов'язує знов повернутися до проблеми виникнення і етнічної атрибуції плитових поховань Криму. Історіографія питання розглянута в працях І. А. Баранова²¹, ним же висунуто припущення про появу цього типу поховань разом з малоазійською іконошанувальницькою еміграцією до Таврики в добу іконоборчого руху у Візантії. Відзначимо, що у Судакській долині, де на 21 некрополі досліджено понад 300 подібних могил, не виявлено жодної, датованої раніше початку іконоборчого руху. Тільки в подальшому, завдяки постійним контактам місцевого населення з переселенцями, активної проповіді християнства останніми, тип плитової могили просяк до місцевого середовища²² і почав використовуватися представниками різних етнічних груп і, навіть, конфесій. Зокрема, поховання у плитових могилах притаманні і тюркам, які перейшли до іудаїзму²³.

Тип V об'єднує два склепи. Один біля підніжжя Баклинського городища²⁴, другий — на площі могильника Судак-II***. За конструкцією вони

* Пам'ятка одношарова, будь-якого матеріалу попереднього часу не виявлено, відсутній він і на сусідній території.

** Визначення В. О. Анохіна.

*** До цього типу ми не зараховуємо повністю аналогічні за будовою склепи на ділянці куртини XIV Судакської фортеці, оскільки за вірним зауваженням І. А. Баранова, це поховання хозарської знаті, що перейшла до іудаїзму. Проте не можна не бачити і безсумнівні християнські риси.

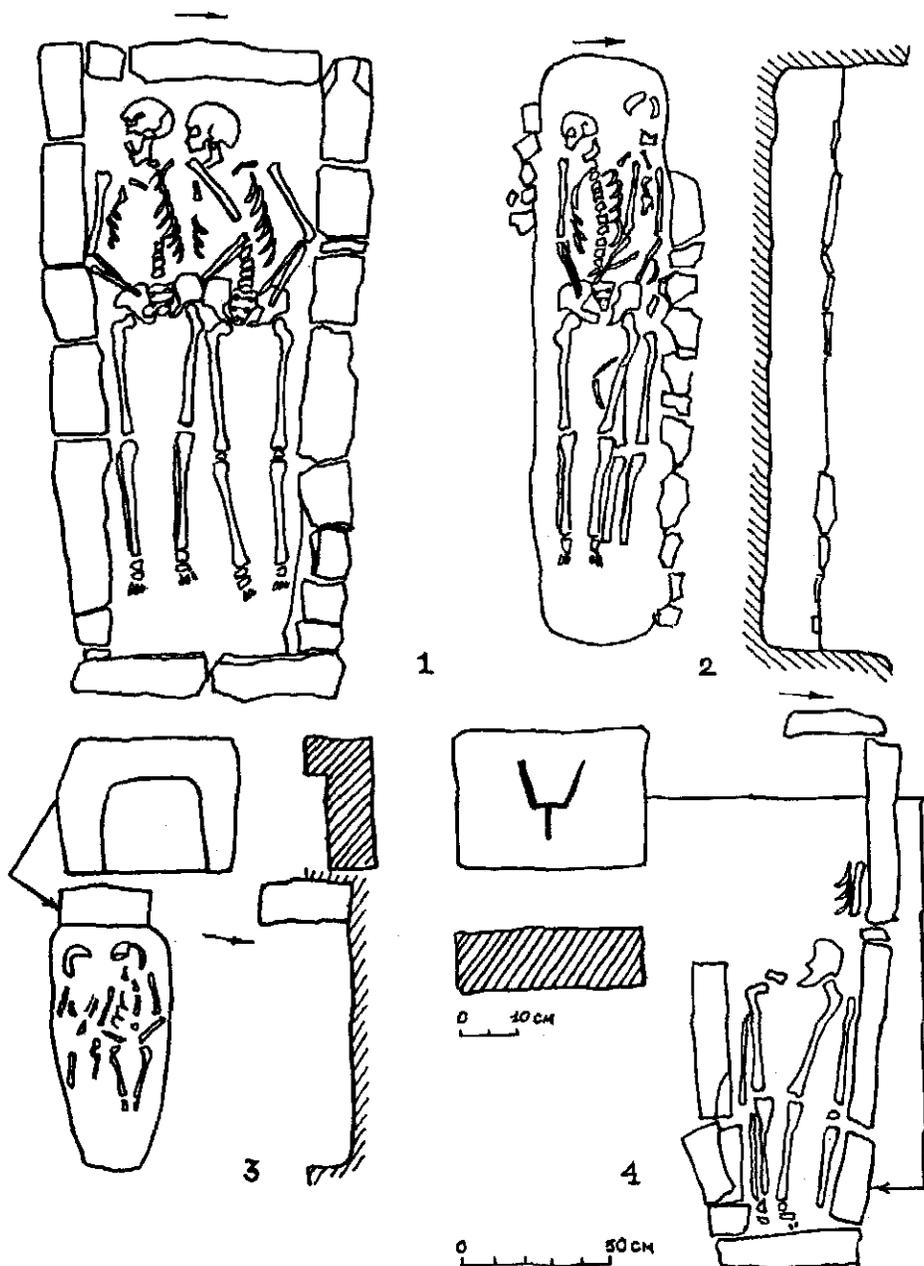

Рис. 2. 1 — могила 56, 2 — могила 41, 3 — могила 32 (всі — могильника Судак VI), 4 — могила 46 могильника Судак II.

практично аналогічні, відрізняються лише основними розмірами і наявністю у Судакському склепі лежанок праворуч і ліворуч від входу²⁵. Оскільки Судакський склеп функціонував тривалий час і був перетворений у кістковище, кількість поховань сягала 80, через що, обряд поховання реконструювати досить важко. Виходячи з польової документації автора розкопок, головне поховання, пограбоване у давнину, містилось в центрі камери. Кістяк у випроханому стані на спині, кисті рук складені на поясі. Поховальний інвентар, що зберігся, складається з двох скляних браслетів з розписом жовтою і червоною фарбами у вигляді спіралей і ліній, типового набору різноманітних скляних і пастових намистин, бронзових гудзиків-підвісок, плоских бронзових обручок, фрагментів залізних пряжки круглої форми і ножа, фрагмента

великого перламутрового гудзика. Аналогії останньому відомі у матеріалах Дмитрівського могильника²⁶. Відзначимо знахідки бронзового і срібного перснів, типових для салтово-маяцьких старожитностей півострова. Треба зупинитися на фрагменті алебастрового диска діаметром 13,6 см з чотирма заглибленнями і чотирма групами отворів (по 4 у кожній) для кріплення. Точні аналогії йому нам невідомі, суперечливе і його походження. У другій половині IX ст. над склепом було споруджено каплицю-меморію. При цьому, стіни і склепіння склепу ввійшли до конструкції храму, що свідчить про практично одночасне спорудження об'єктів. У цей же час до храму була зроблена прибудова, стіни якої здійснені технікою кладки «в ялинку». На площі прибудови розташовано 8 одночасних їй плитових могил, дві з яких з комбінованою конструкцією поховальної споруди. На думку І. А. Баранова, похований у склепі відігравав значну роль у житті православної общини Сугдеї і може бути ідентифікований з хозарським князем Юрієм Тарханом, хрещеним єпископом Стефаном Сурожським у другій половині VIII ст.²⁷.

Таким чином, виділені типи могил ілюструють багатогранність і складність механізму проникнення християнства до тюркського середовища Таврики. Як і скрізь, явище це було розтягнуто у часі, що не виключає і одноактного хрещення. Не будучи частиною державної політики Хозарського каганату, цей процес торкнувся невеликої частини місцевого праболгарського населення. При цьому необхідно враховувати і різний ступінь християнізації в різних частинах Кримської Хозарії. Природно, що у великих містах, особливо там де існували християнські єпископії, воно було сильнішим.

Одночасно з прийняттям християнства існували факти його повного сприймання (ритуально зламані хрести в поховальному інвентарі могильника Кордон-Оба²⁸, хрест в жертвопринесеннях тюркського зольника на ділянці куртини XV Судакської фортеці²⁹), чи своєрідного переосмислення, пов'язаного з кочівницькою ідеологією та ієрархією (хрест у складі поясного набору похованого тюрка у склепі № 1 на ділянці куртини XIV Судакської фортеці).

На закінчення відзначимо, що запропонована типологія поховань з комбінованою конструкцією, що вже розглядалася³⁰, дає змогу конкретніше простежити напрямки проникнення нової ідеології до язичницького середовища. Поширення християнства поряд з намаганнями держави запровадити іудаїзм і сильними язичницькими віруваннями, утворило той неповторний релігійний синкретизм, що відрізняє носіїв кримського варіанту салтово-маяцької культури.

Примітки

¹ Баранов І. А. Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура).— К., 1990.— С. 52, 121; Баранов І. А. Грунтовые могильники второй половины VII—X вв. в Крыму // Проблемы на прабългарската история и култура.— София, 1989.— С. 166; Баранов І. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII—X вв.) // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 78.

² Толочко П. П. Літописна повість про хрещення Русі // Археологія.— № 2.— 1990.— С. 49.

³ Васильевский В. Г. Труды.— СПб., 1912.— Т. 2.— Вып. 2; Васильевский В. Г. Житие Иоанна Готского // ЖМНП.— январь 1878.— С. 86—154; Лопарев Хр. М. Греческие жития VIII—IX вв.— Пг., 1914; Баранов І. А. О восстании Иоанна Готского // Феодальная Таврика.— К., 1974.— С. 151—162; Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Иконоборческая Таврика // Византия и средневековый Крым.— Барнаул, 1992.— С. 180—4190.

⁴ Васильевский В. Г. Житие Стефана Сурожского // ЖМНП.— Ч. ССХІІІ.— СПб., 1889.— С. 438—445.

⁵ Сказание о начале славянской письменности.— М., 1981.— С. 85, 86.

⁶ Ahrweiler H. Les relations entre les Byzantins et les Russes au IXe siècle // Byzance: les pays et les territoires. Bulletin d'Information et Internationale des Etudes.— London, 1976.— P. 44—71.

⁷ Баранов І. А. Таврика в епоху...— С. 153.

⁸ Там же.— С. 133—139.

⁹ Там же.— С. 139.

¹⁰ Баранов І. А. Грунтовые могильники...— С. 164, 168.

¹¹ Баранов І. А. Таврика в епоху...— С. 136.— Рис. 53.

- ¹² Там же.— С. 138.— Рис. 55.
- ¹³ Там же.— С. 137.
- ¹⁴ Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи // Проблемы на прабългарската история и култура.— София, 1991.— С. 148.— Рис. 2, 19, 20.
- ¹⁵ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 120.— Рис. 44, 11, 24.
- ¹⁶ Баранов И. А. Грунтовые могильники...— С. 164.
- ¹⁷ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 57.— Рис: 20.
- ¹⁸ Бабенчиков В. П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // История и археология средневекового Крыма.— М., 1958.— С. 112.— Рис. 12, 5.
- ¹⁹ Мыц В. Л. Крестообразный храм Мангула // СА.— № 1.— 1990.— С. 239.— Рис. 11, 5, 6.
- ²⁰ Ольховский В. С., Петерс Б. Г. Раннесредневековые материалы Михайловского археологического комплекса в Крыму // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 153, 154.
- ²¹ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 107, 108.
- ²² Айбабин А. И. Могильники VIII — начала X вв. в Крыму // МАИЭТ.— Симферополь, 1993.— Вып. III.— С. 129; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеиримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— Симферополь, 1990.— Вып. I.— С. 69.
- ²³ Баранов И. А. Таврика в составе Хазарского каганата.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1994.— С. 20.
- ²⁴ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 129—133.
- ²⁵ Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке // Феодалная Таврика.— К., 1974.— С. 147, 149.
- ²⁶ Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье.— М., 1989.— С. 108.
- ²⁷ Баранов И. А. Таврика в составе...— С. 20.
- ²⁸ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 128.— Рис. 48, 9, 13.
- ²⁹ Баранов И. А., Майко В. В. Отчет об археологических исследованиях в Судакской крепости в 1991 г. // Архив ИА НАН Украины.
- ³⁰ Майко В. В. К вопросу о христианизации тюрко-болгар Крыма // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тез. докл.— Харьков, 1995.— С. 96, 97.

В. В. Майко, А. М. Фарбей

ХРИСТИАНИЗАЦИЯ ТЮРКО-БОЛГАР КРЫМА В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ (на примере погребального обряда)

Византинизация тюрко-болгар Крыма в VIII—X вв., неизбежная благодаря постоянным контактам с империей, проявилась как в области материальной, так и духовной культуры. Проникновение христианской идеологии в местную языческую среду зафиксировано как письменными, так и археологическими источниками. Последние представлены «салтовскими» христианскими храмами и каменными склепами с коробовым перекрытием. В статье предпринята попытка выделить еще один источник. Это так называемые могилы с комбинированной конструкцией, содержащие элементы, характерные для грунтовой салтово-маяцкой и плитовой христианской могил. Выделены пять типов погребений, иллюстрирующих сложность и многообразие механизма проникновения новой идеологии в местную языческую салтово-маяцкую среду Крыма.

V. V. Maiko, A. M. Farbei

CHRISTIANIZATION OF THE CRIMEAN TURKO-BULGARIANS IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES (EXEMPLIFIED BY THE BURIAL CEREMONY)

Byzantinization of the Crimean Turko-Bulgarians in the 8th-10th cent. which was inevitable due to steady contacts with the empire has influenced both the material and intellectual culture. Penetration of the Christian ideology to the local heathen tribes is confirmed both by written and archaeological sources. The last are presented by «Saltovo» Christian temples and stone-made burial vaults. The authors made an attempt to identify one source more: it is the so-called graves of combined structure with elements typical of the ground Saltovo-Mayaki and plate Christian grave. These burial places are subdivided into five types which demonstrate complexity and variability of the mechanism which promoted penetration of new ideology to the local heathen Saltovo-Mayaki culture of the Crimea.

Одержано 03.04.95

КОЛОДЯЗІ НА ДАВНЬОРУСЬКИХ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ

О. М. Веремейчик, І. А. Готун

Робота присвячена характеристиці колодязів, досліджених на поселеннях епохи Київської Русі. Про використання давньоруським населенням цього типу споруд свідчать писемні джерела та етнографічні аналогії. Проте археологічно простежити гідротехнічні споруди вдалося лише при вивченні городищ, або ж стосовно більш пізньої епохи. Щодо селищ X—XIII ст., то вважалось, що забезпечення їх водою відбувалось за рахунок використання відкритих джерел. Проте досліджені протягом останніх польових сезонів колодязі на давньоруських поселеннях Шумлай та Автунічі дозволяють по-іншому відповісти на це питання, базуючись на новому фактологічному матеріалі.

Немає потреби відзначати, що кожне місце проживання людини повинно було мати своє джерело водопостачання. І давньоруські поселення в цьому відношенні не є винятком. Повідомлення початкового літопису про поляни «...Бя-ху же погань, журуще озером, и кладязем и рошениемь, якоже прочии погани»¹; осуд митрополитом Київським Іоанном II (1077—1089) тих, що «жруть бѣсомь і болотомь и кладяземь»²; давня вставка до Бєсїди Григорія Богослова «Про бїду міста» в пам'ятці XI ст.: «Овь трѣбоу сътвори на стоуденьци, дежда иски оть него, забывъ, яко Богъ съ небесе дъждь даеть, ов ріку богиню нарицаеть»³; наявність серед «Сповідних питань» такого: «Не называл ли... за святыни... источники, кладязи і озера, не почетал ли их чудотворными» та інші приклади стали вже хрестоматійними і неодноразово наводились у науковій літературі, зокрема в працях М. І. Костомарова, А. Афанасьєва, П. Н. Полевого, М. С. Грушевського, Н. М. Гальковського, Б. О. Рибаківа, І. І. Огієнка, П. П. Толочка та ін.⁴ Додамо, що поклоніння колодязям збереглося у народних звичаях і обрядах до минулого століття, причому — з деякими рисами антропоморфізації⁵ і локальним варіантом на сіверянській території⁶. Язичницьке обоження колодязів, трансформувавшись, увійшло і до православної обрядовості. Його простежуємо (за митрополитом Іларіоном) у введєнні до Требника трьох чинів: «1. Чину Благословення новаго кладязя; 2. Чину о копанїи кладязя і 3. Молитви над кладязем новим»⁷. На думку Є. В. Аничкова, культу вогню під овином, біля води і священних дерев склали найголовніші риси народної віри наших предків. Ця віра в племен, що жили переважно хліборобством, була сільськогосподарською⁸. Перераховані положєння вказують, що слов'яни були широко знайомі з таким типом споруд, як колодязі. У доповнення до названих випадків варто додати, що за спостереженнями І. І. Срезневського, слово «колодязь» та похідні від нього, не враховуючи термінів «криниця», «студенець», «оубол» в пам'ятках давньоруської писемності вживаються близько 20 раз⁹. Але з контексту повідомлень писемних джерел залишається незрозумілим, чи термін «колодязь» відповідає звичному для нас значєнню цього слова, чи йдеться про «окультурене» джерельце, криничку і т. п.

Більш цінною в зв'язку з цим є легенда про «білгородський кисіль», включєна до літопису під 997 р. В ній розповідається, що коли печеніги взяли в облогу Білгород і настав голод, один старець урятував місто шляхом влаштування колодязів з харчами, щоб перехитрити ворога: «В лѣт(о) 6505... увѣдаша печенѣзѣ, яко кн(я) зя нѣту, и приидоша, и сташа около Бєлагорода, ...и бѣ глад великъ в городе... И сотвориша вещь в Бѣлгород(ѣ), и рѣша: «...дадимъс(я) печенѣгомь...» Бѣ же единъ старець... И реч(е) имъ: «Соберите по горсти овса, или пшеници, или отрубєи»... И повелѣ женамъ сотворити цѣжа, в немже варятъ кисель, и повелѣ ископати колодязь, и нальати цѣжа

© О. М. ВЕРЕМЕЙЧИК, І. А. ГОТУН, 1995

кадь. И повелѣь другиы колодязь ископати и въставити другуую кадь, и повелѣь искати мед(у)... и вольяти в кад(ь) въ друмь колодязи. Утро ж(е) повелѣь послати по печенѣги... Печенѣзи же ради бывше, мняще, яко предатися хотятъ... И приидоша в град, и рекоша имь лод(и)е: «...Имѣемъ бо кормлю от земли; аще не вѣруеть, да узрите своими очима». И привсдоша их ко кладязю... и почерпаша ведромъ... и поч(а)ша ясти сами первое, потом же печенѣзи. И удивишас(я), и рекоша: «Не имуть вѣры наши кн(я)зи, аще ядятъ сами»... И яша кн(я)зи печ(е)нѣжстии, и подивишас(я), ...и от град(а) поидоша въсвоися»¹⁰. Як слушно відзначав з цього приводу А. М. Кирпичников, наївність печенігів викликає сумнів, скоріше вороги просто не в змозі були взяти фортеці¹¹. Але спорудження «фальшивих» колодязів свідчить про те, що слов'яни були знайомі саме з останнім типом споруд.

Дослідження будівель цього призначення розпочалось на початку розвитку вітчизняної археології з розкопок В. В. Хвойки на території давнього Білгорода. Будівлі для забезпечення водою відомі і в ряді інших слов'яно-руських пам'яток: у Києві, Старих Безрадичах, Зсленуо Гаї, Малині, Радичеві, Судовій Вишні, Сутейську, Сніпороді, Новотроїцькому городищі та ін. Причому, споруди для забезпечення водою відомі двох типів: власне колодязі і цистерни для збору дошової і талої води.

Показовий в цьому відношенні колодязь давнього Білгорода з розкопок В. В. Хвойки. До глибини 15 м це — правильний в плані круг діаметром 9 м. З глибини 8 м в ньому фіксувався квадратний (3,1×3,1 м) зруб із товстих дубових брусів. Зверху колодязь був прикритий навісом, на рівні землі мав дерев'яний настил (знайдено обгорілі залишки дерев'яних конструкцій). На відстані 2 м на південь зафіксовано чотирикутний об'єкт (6×5 м), форма якого на глибині 9,6 м переходила в квадратну, з довжиною сторін 3 м; а на глибині 15—23 м розміри становили 2×2 м. На глибині 21 м зафіксовано сліди дощатої обшивки. Заповнення об'єктів з їх безпосереднім функціонуванням не пов'язане, тому немає необхідності зупинятись на його характеристиці. Вкажемо лише, що простір між зрубом колодязя і його земляними стінами заповнювався ґрунтом, який доводилось проходити при подальшому заглибленні. Через погодні умови, в зв'язку з аварійною небезпечкою та через появу удущливих газів дослідження були припинені¹². Додамо, що крім цитованої публікації до нас дійшла і фотокопія малюнка В. В. Хвойки, де зображено досліджуваний об'єкт* (рис. 1).

Прикладом ще однієї споруди для забезпечення населення водою може слугувати яма № 80 з городища Новотроїцького, інтерпретована І. І. Ляпушкіним як водосховище. Округла в плані, діаметром зверху — близько 1,4, внизу — 1,7 м, глибиною близько 2 м. Дослідник відзначає, що її розташування на схилі давало можливість легко збирати до неї дошову воду, у чому можна було переконатись після першого ж дощу. Вода затрималась у ямі до закінчення робіт, протягом кількох днів. Відзначимо, що інших гідротехнічних споруд на повністю дослідженій пам'ятці не зафіксовано.

Але і в першому, і в другому випадках мова йде про місто або укріплене поселення, тобто про такі пункти, котрі повинні були забезпечувати себе ресурсами на випадок тривалої облоги. Щодо відкритих поселень, то відомі матеріали значно пізнішого часу, зокрема з території Молдови. У літературі відзначалось, що в цьому регіоні колодязі неодноразово згадуються в середньовічних грамотах як орієнтири при встановленні хотара села чи як власність, але ніяких подробиць про них грамоти не вміщують. Археологічно простежити колодязь вдалося лише на поселенні Балутати-1. Він мав циліндричну форму; глибиною 2,4 м від давньої денної поверхні; стіни його вертикальні; діаметр — 1,7 м; на дні виявлено шар мулу, потужність якого не встановлено через появу ґрунтових вод¹⁴.

Варто відзначити також і фіксацію колодязя на поселенні Вулка Лясецька (Польща), який датується рубежем II—III ст. н. е. (пшеворська культура). Верхня частина ями об'єкту зверху конічна, унизу — циліндрична, глибиною

* Фотокопія знаходиться в Національному музеї історії України. Щиро вдячні В. В. Павловій за допомогу в пошуках матеріалів.

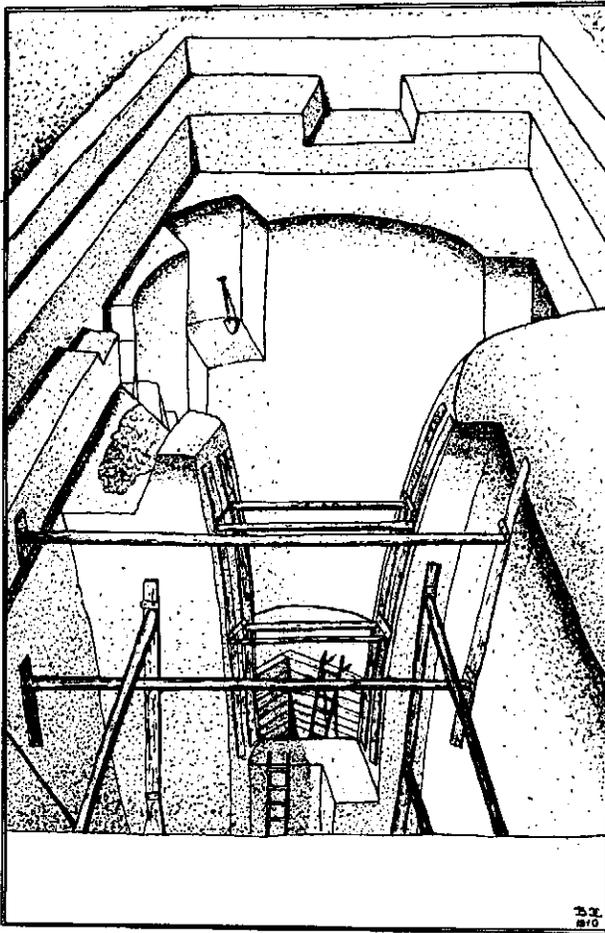

Рис. 1. Дослідження колодязя в давньому Білгороді. Копія з рисунка В. В. Хвойки.

синхронних аналогій на польських та сусідніх землях¹⁵.

Відомі колодязь кінця XIV — початку XV ст. в садибі кричника і ювеліра в Москві та ще один — XV ст. — між двома садибами, споруджений з обаболів, вертикально забитих у землю і інтерпретований автором розкопок як тимчасовий¹⁶.

Незважаючи на те, що останнім часом широко розгорнулись дослідження давньоруських селищ (лише на території Чернігівщини більше ніж на 10 пам'ятках відкрита площа досягла близько 1 тис. м². і більше), гідротехнічних споруд епохи Київської Русі зафіксувати на них не вдалось. Разом з тим, більшість відкритих південноруських селищ має прирічне розташування; а разом з мисовими (розташованими на місці впадіння малих струмків, річок, або на мисах, утворених ярами і річними долинами, вигинами ріки, виступами корінного берега) поселеннями прирічний тип є абсолютно пануючим¹⁷. Вважалось, що в цій ситуації забезпечення сільського населення водними ресурсами відбувалось за рахунок відкритих водоймищ (джерела, струмки і т. д.), оскільки факти для аргументації іншої точки зору були відсутні.

Проте дослідження останніх років дозволили відкорегувати дане положення: в 1991 р. на пос. Шумлай¹⁸ і в 1993—1994 рр. на пос. Автуничі¹⁹ були досліджені давньоруські колодязі. Перше відкриття могло бути випадковим і нехарактерним, але наявність ще однієї аналогічної споруди дозволяє по-

1,9 м. У верхній частині розміри ями становили 3×2,7 м, з глибини 0,95 м — близько 2,2 м в діаметрі. Зруб біля дна зберігся на висоту 72 см (3 вінця). Складений «в обло» з колодих колод за допомогою прямокутних подвійних або одинарних вирубок. Товщина лісоматеріалу — 58 см, довжина — 1,4 м. Нижній вінець — з напівколод діаметром 14 см. Відзначено додаткові кріплення у вигляді кілків біля кутів та посередині південно-східної стіни, а також у вигляді 80-сантиметрових колодок ззовні на рівні 2 вінця біля південно-західної і північно-східної стін. Внутрішні розміри споруди — 90×90 см. Дерев'яні деталі облицьовані необробленим камінням. З колодязем пов'язані стовпові ями біля кутів. Орієнтована споруда кутами за всіма сторін світу. Верхні шари заповнення залягали лійкоподібно (рис. 2). Об'єкт має близько 30

Рис. 2. Колодязь з Вулки Лисецької (за В. Бендером): А — загальний план, Б — вигляд з північного сходу, В, Г — розріз та план на глибині 1,7 м.

периферія. На користь цього говорить і досліджена О. В. Шекуном в 1979 р. на південному схилі підвищення житлова споруда Х ст.²⁰

На рівні материка будова 6 була представлена овальною плямою (4,8×4,4 м) темно-сірого супіску (рис. 4, Д). У ньому при вибірці заповнення котловану зафіксовані три прошарки (товщиною до 0,1 м) чорного супіску з великою кількістю вугликів. Ці прошарки розташовувались один під одним на відстані 0,35—0,4 м. З цієї частини котловану походять уламки кераміки

іншому відповісти на питання про водопостачання давньоруських селищ. Зупинимось на вказаних комплексах детальніше.

Поселення Шумлай біля села Хмільниця розташоване на невисокому узвишші, яке з усіх боків відокремлене руслом нині пересохлого струмка, що впадає у р. Стрижень (рис. 3, А). Дослідження проводилися в охоронній зоні, тому розкоп був витягнутий

вузькою (10—12 м) смугою на 200 м. Таким чином, поселення було повністю перерізане розкопом з північного заходу на південний схід (рис. 3, Б). Майже в центральній частині дослідженої ділянки, на самому високому місці підвищення розташовувалась кругла споруда, інтерпретована як колодязь, що на підставі керамічного і речового матеріалу датується Х — початком ХІ ст. Поряд з колодязем не виявлено залишків жител і господарських споруд цього періоду, тобто на дослідженій ділянці поселення Шумлай в Х—ХІ ст. житлова частина знаходилась на південній і північній

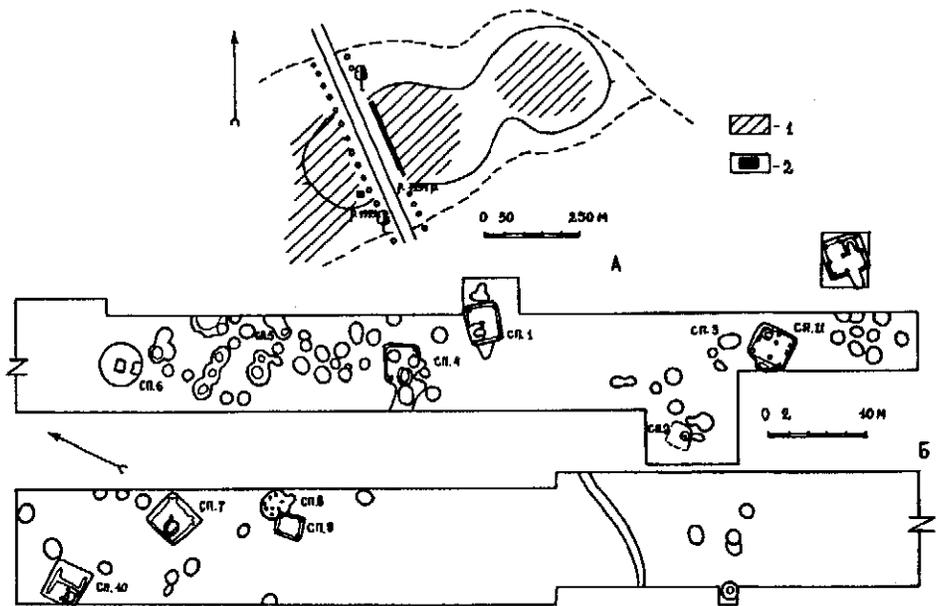

Рис. 3. План поселення Шумлай (А): 1 — площа поширення культурного шару, 2 — досліджені ділянки. План розкопів 1979 і 1991 рр. (Б).

Х — початку XI ст., частина амфори, залізна платівка та втулчастий ланцетоподібний наконечник стріли (тип 78 за О. Ф. Медведєвим, датується IX—X ст.)²¹ (рис. 5, 1—10). Описані вище шари займали центральну частину котловану. Нижче під ними розташовувалися паралельно наступні шари: сірий плямистий супісок (0,3—0,35 м), темно-сірий плямистий супісок (0,4 м), темно-сірий аморфний супісок. Біля стін котловану розміщувались світліші шари — сірі, сіро-жовті, сіро-білі. Таким чином, у стратиграфічному розрізі будови центральну частину (шириною близько 1,2 м) займали темні шари заповнення з горілими прошарками у верхній частині. Вони утворилися при руйнуванні і замиві колодязя. Бокові шари — це залишки засипки котловану споруди за межами зрубу (рис. 4, II). На глибині 3 м котлован мав підпрямокутну форму (3,1×2,3 м). На цій глибині, у центрі плями сіро-білого супіску, був зафіксований прямокутник деревного тліну, орієнтований боками за сторонами світу.

Колодязь мав досить складну конструкцію. За зовнішнім краєм дерев'яної обшивки його розміри були 1,5×1,2 м, за внутрішнім — 1×0,75 м. Глибина дерев'яної конструкції (від верхнього вінця і до дошки дна) складала 1,2 м (рис. 6, I). З заповнення походили верхні частини 7 кружалних посудин Х — початку XI ст. і фрагменти трьох денць, а також палеоботанічний матеріал (рис. 5, 11—13). У споруді простежено три рівні облицювання. Зовнішній складався з дошок (1—1,4×0,22×0,06 м), що були укладені горизонтально одна на одну. Між зовнішнім та внутрішнім облицюванням знаходились вбиті вертикально загострені дошки (1,3×0,2×0,04 м). Вони щільно прилягали одна до одної; кожна стінка складалась з 5—9 дошок, з'єднаних «в обло» (рис. 4, III). У кутах розташовувались стовпи. Один з них був зроблений з круглої колоди діаметром 13 см, решта — з обополів шириною 4—6 см. Стовпи (довжина 1,4—1,65 м) мали зверху зарубки у вигляді плічок. Зсередини колодязь складено з досить товстих (4—6 см) та широких (15—26 см) дошок. Стінки складалися з 3—4 дошок, укладених горизонтально (рис. 7). Така складна конструкція колодязя, ймовірно, була потрібна для фільтрації води. Біля південної сторони котловану простежено материковий виступ (1,6×0,8 м). Можливо, це — залишки входу до будови. Значні розміри котловану, наявність у верхніх шарах заповнення горілих прошарків дають змогу припустити, що над будовою були ще якісь дерев'яні конструкції.

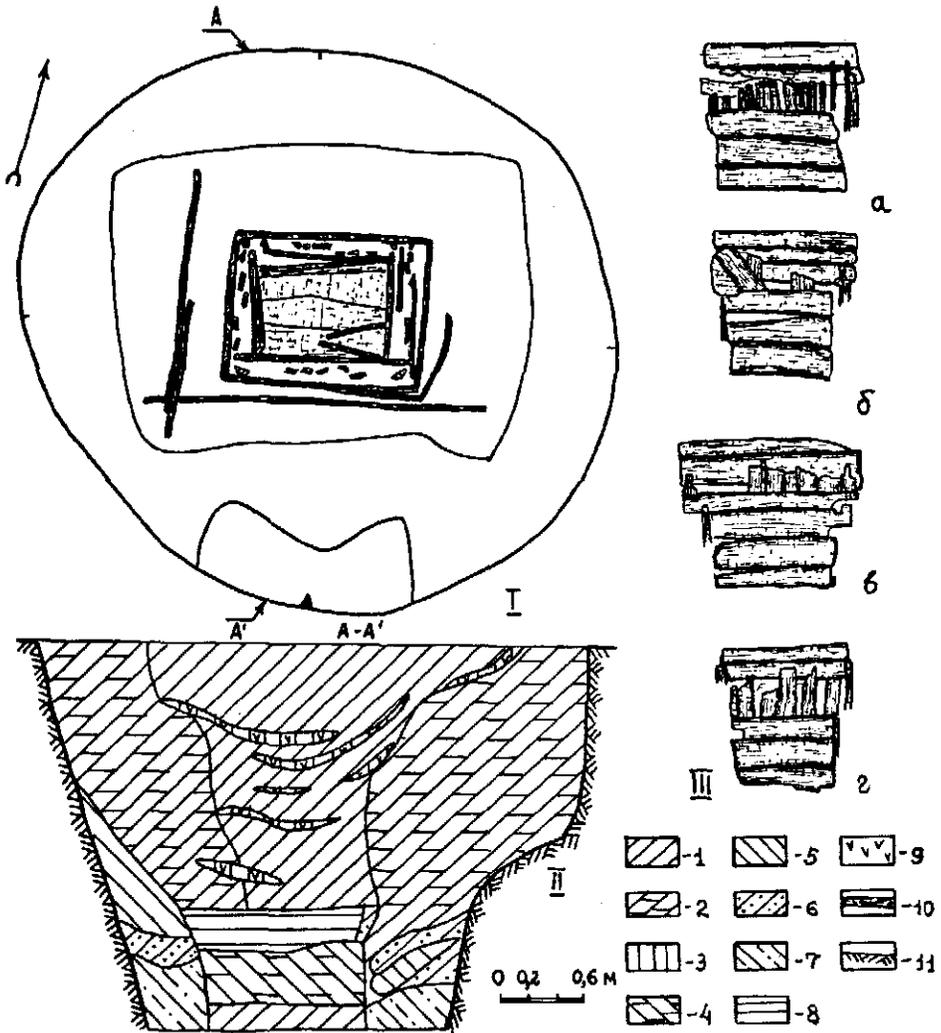

Рис. 4. Колодязь з поселення Шумлай: план (I), розріз (II), плани фасадів (III): а — північного, б — східного, в — південного, г — західного.
 Умовні позначення: 1 — темно-сірий супісок, 2 — сірий супісок, 3 — чорний супісок, 4 — темно-сірий плямистий супісок, 5 — світло-сірий супісок, 6 — сіро-жовтий супісок, 7 — сіро-білий супісок, 8 — сірий супісок, 9 — вуглики, 10 — деревина, 11 — материк.

Аналогічна споруда досліджувалась і на пос. Автуничі, що на сьогодні є найширше вивченим південноруським селищем (відкрита площа становить близько 2,49 га). Роботи на пам'ятці ведуться з 1987 р. силами Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом д. і. н. О. П. Моці*.

Спочатку в центральній частині поселення було відкрито об'єкт неправильної форми з нехарактерними для давньоруських селищ розмірами — до 15×25 м (рис. 8), з чорним гумусованим заповненням, що включало незначні прошарки піску (в верхній частині) і суглинків (біля дна)**. Глибина об'єкту збільшувалась до центру — від 0,2—0,4 м до 1 м; профілі мали лінзовидні та сегментоподібні обриси. З його заповнення походили: численні шматки печива, каміння, шлаків; кістки тварин; уламки кружального посуду давньо-

* Широ вдячні О. П. Моці за дозвіл скористатися матеріалами.

** Детальніше див.: Готун І. Дослідження об'єкту в розкопах 11—13 — 3, 11—13 — Ж; Дослідження будівлі № 366: Моця О. П., Коваленко В. П., Готун І. А. та ін. Звіти про роботу ДДЕ в 1993, 1994 рр. // НА ІА НАНУ.

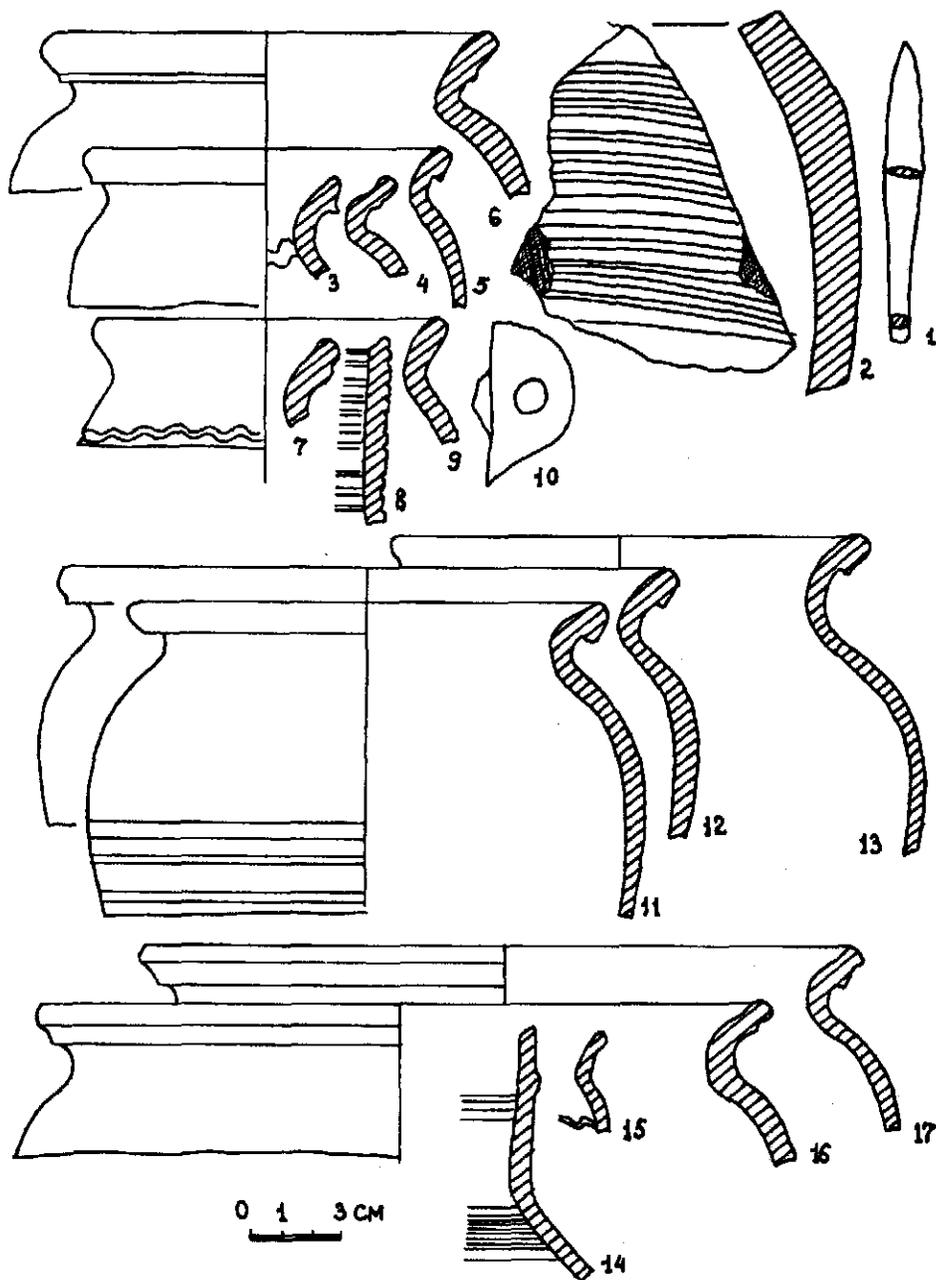
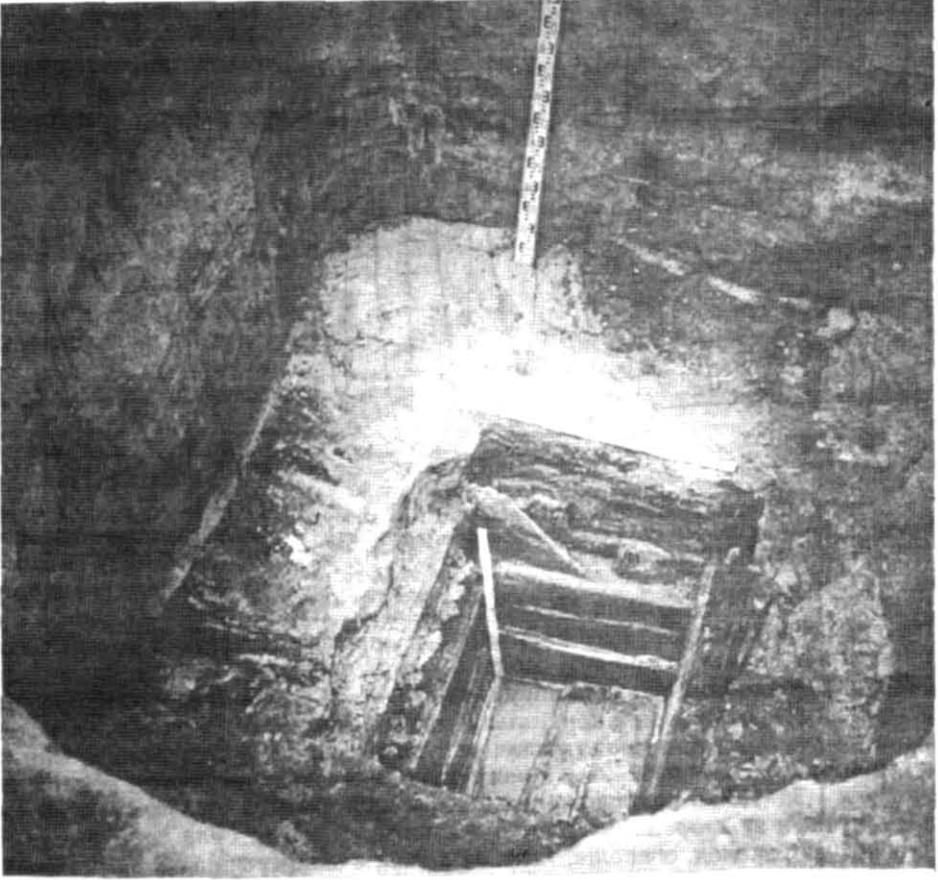
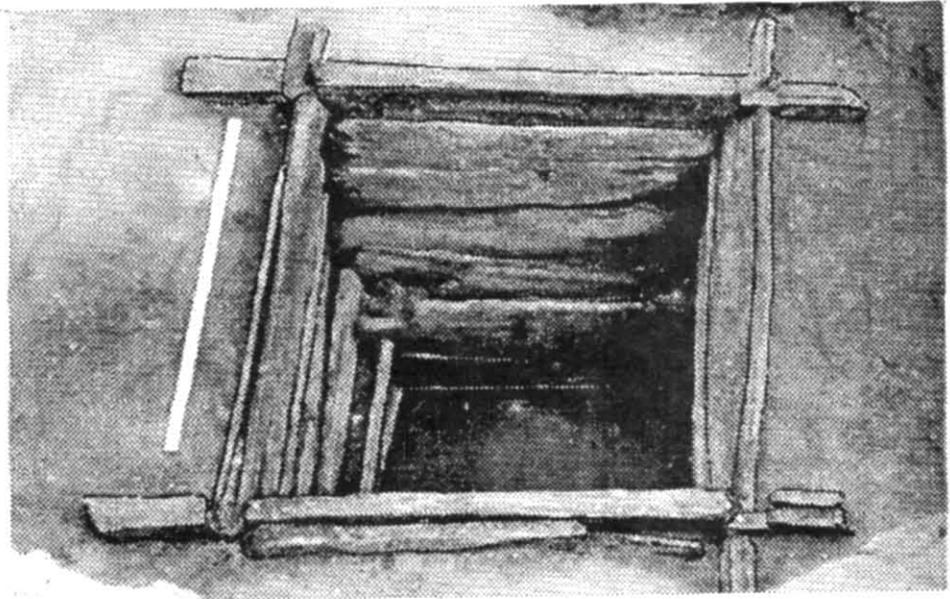

Рис. 5. Знахідки з колодязя на пос. Шумлай: 1—10 — з котловану буд. 6; 11—13 — із заповнення зрубу; 14—17 — з простору між дошками обшивки. 1 — залізо; 2—17 — кераміка.

руського часу; значна кількість речового матеріалу. Варто відзначити знахідки ножів (5), наконечників стріл (2), долота, інструменту зі зламаного ножа, оковок (5), черешків (3), стрижнів (2), інших залізних предметів; бронзових бубонців (2), уламка браслета та натільного хрестика; свинцевої блесни; виробів зі скла: намистин (3), уламків персня і браслетів (4), денця посудини; точильних брусків (2) і фрагментів жорен (6). Звертають на себе увагу уламки візантійського полив'яного посуду та амфорної тари. За керамічним комплексом (знайдено 286 фрагментів вінець) об'єкт може бути датований XII ст., хоча профілювання кількох уламків дозволяє віднести їх побутування до кінця XI — початку XII ст. Заповнення включало також 9

1

2

Рис. 6. Колодязі з поселень Шумлай (1) та Автунічі (2).

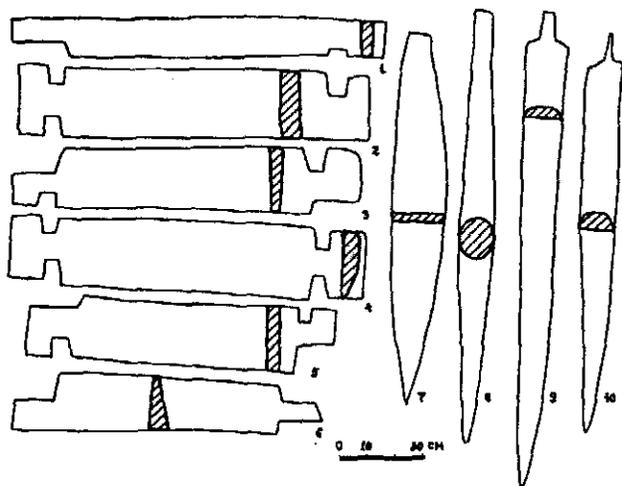

Рис. 7. Типи лісоматеріалу, використаного при спорудженні колодязя на пос. Шумлай (1—6 — дошки зрубу, 7 — вертикальна дошка, 8—10 — стовпи).

близько 5,1×4,3 м (будівля № 366) (рис. 9, Д). Її заповнення складалось в основному з глейстих та суглинистих шарів, прошарків і лінз. Варто вказати на наявність також сажно-вугільних і піщаних прошарків і лінз у заповненні споруди; лійкоподібне залягання шарів — зі зниженням глибини та збільшенням потужності в центральній частині (рис. 9, Д). Починаючи з глибини 1,92 м (від рівня зачистки плями будівлі) зафіксовано деревний тлін, а з глибини 2,07 м — дерев'яну конструкцію підквадратної форми, розмірами близько 1,25×1,3 м, розташовану в центральній частині котловану, орієнтовану кутами за сторонами світу. Відзначимо, що вона була споруджена із дубових напівколод, обаполів, колотих колод; в одному випадку замість обапола застосовано дві дошки. Зруб складений простим замком з залишком («в обло»), вінця ретельно припасовані один до одного так, що верхній частково

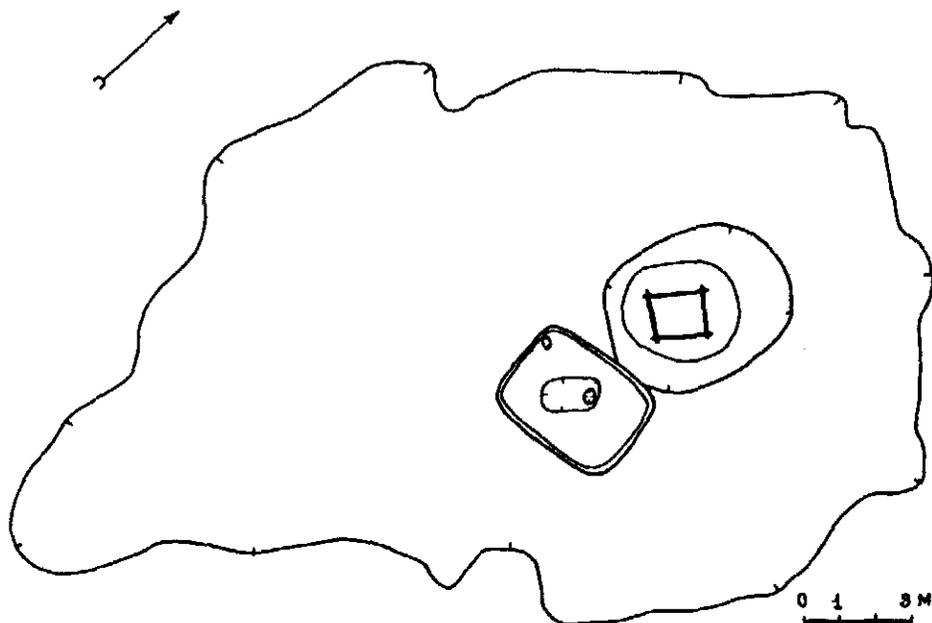

Рис. 8. Об'єкти в розкопах 11—13 — 3, 11—14 — Ж на пос. Автуничі з будівлями 362 (зліва) і 366 (справа).

перекривав попередній (рис. 6, 2). Простежено наявність клиноподібної підкладки в ПнЗ фасаді (для вирівнювання в горизонтальній площині) та вертикальну колоду ззовні біля північного кута. Непогана збереженість зрубу (за винятком верхніх трьох зафіксованих вінців) дозволила відзначити основні розміри лісоматеріалу, використаного для будівництва колодазя. Довжина складала до 1,9 м, ширина — 6,5—23 см, товщина 3—13 см (в залежності від стану збереженості).

Хоча комплекс досліджено частково — на глибину 6 вінець, у заповненні будівлі № 366, в середині зрубу та навколо нього крім печини, каміння, остеологічного матеріалу зафіксовано ряд цікавих знахідок. До них віднесемо окремі фрагменти та розвали горщиків і глеків, кілька цілих форм, амфорні вушка. Число останніх становить близько 50

екземплярів. Речові знахідки репрезентовані відерними вушками (6) і уламками дужок (2), фрагментами жорен (3), залізними виробами (7), намистинами (2), уламками скляних браслетів (2), бронзовим дротом, точильними брусками (2) та ін. Привертають увагу фрагменти візантійських амфор. Надзвичайно цікавими знахідками виявились дерев'яні коромисло і предмет, аналогічний відомому за етнографічними даними прачу (напівколода з циліндричним «руків'ям») (рис. 10), уламки відерних клепок, тріски навколишніх дерев, оскільки насичені вологою шари суглинків та глеїв добре зберігали органіку. Додамо, що вироби з дерева відомі і в інших гідротехнічних спорудах, зокрема чашка і ложка, музичний інструмент (сопілка) — в колодязі глибиною три сажени, дослідженому Г. Оссовським на городищі Глубочек²².

Керамічний комплекс в основному не виходить за межі XII ст., хоча зустрічаються уламки, що датуються XI чи рубежем XI—XII ст. Рестаровано два грубих асиметричних горщики, які дещо нагадують ранньогончарний посуд, проте в даному випадку ми, найшвидше, маємо справу з індивідуальним виготовленням. Стратиграфічно матеріал не розчленовується, більше того, з рівня зачистки плями об'єкту і до глибини понад 2 м походили фрагменти одних і тих же посудин. Враховуючи при цьому лікоподібне залягання шарів, можна дійти висновку, що кераміка з верхньої частини заповнення могла знаходитись на поверхні навколо зрубу і потрапити на вказану глибину після руйнування верхніх вінців. Значна кількість амфорних вушок, про що вже

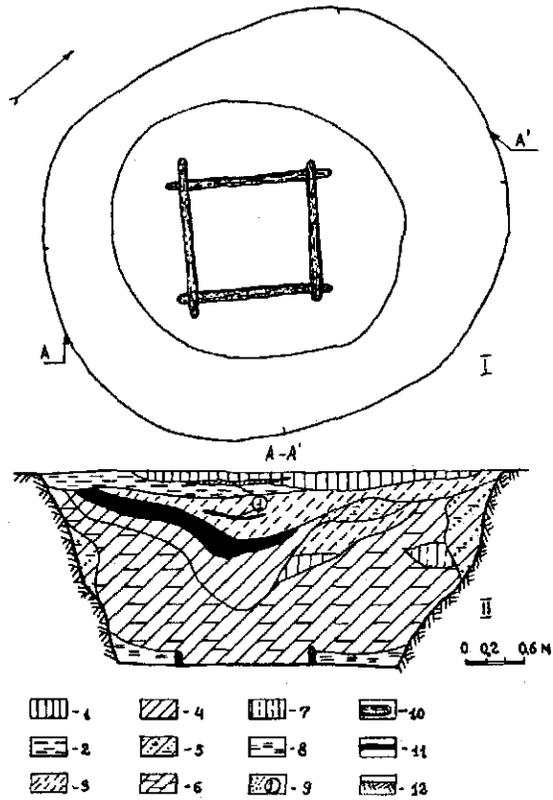

Рис. 9. Колодязь з поселення Автуниці. План (I) і розрізи (II). Умовні позначення: 1 — чорна гумусована сугісь і чорний суглинок, 2 — сірий глеїстий суглинок, 3 — темний сіро-коричневий гумусований та сіро-коричневий суглинок, 4 — сіро-чорний гумусований суглинок, 5 — жовто-сірий та сіро-жовтий суглинок, 6 — сірий глей з вкрапленнями жовтого, 7 — чорно-сірий суглинок, 8 — сіро-блакитний глей, 9 — пісок, 10 — деревина, 11 — сажно-вугільний шар, 12 — материк.

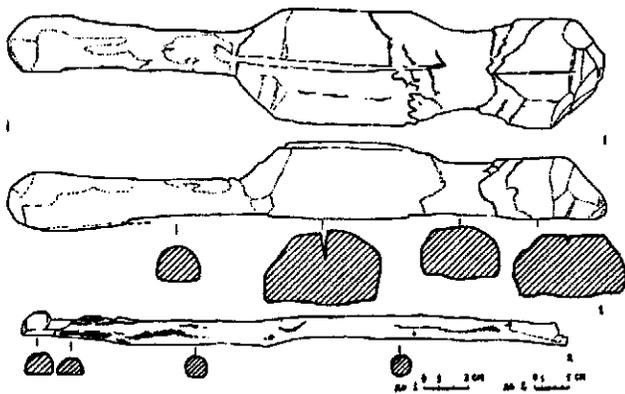

Рис. 10. Дерев'яні прац (1) і коромисло (2) з автуницького колодязя.

лубу на середині висоти. Дещо виділяється з-поміж описаних одна посудина горщикоподібних пропорцій (з великим діаметром вінець) та ще одна — приbliżно втричі меншої ємності (рис. 11).

Вже висловлювалась думка, що глеки могли слугувати не лише для транспортування води, тим більше, що поряд з ними знайдено залишки відер²³. Їх могли застосовувати для опускання в колодязь масла, сметани, молока, використовуючи джерельну воду як свого роду «холодильник». Такий спосіб зберігання молокопродуктів має широкі етнографічні аналогії²⁴.

Цікаво відзначити, що майже впритул до колодязя було споруджено глиняк — яму для зберігання і відмучення глини (буд. № 362). Прямокутна з заокругленими кутами, зорієнтована кутами за сторонами світу, мала розміри 3,85 × 2,85—2,95 м при глибині 0,88—0,95 м. В дні — три незначних заглиблення. Об'єкт споруджено після колодязя (це простежено стратиграфічно). З трьох шарів його заповнення нижній — жовто-зелена пластична глина — візуально тотожний глині, з якої споруджувались гончарні горни № 2, 7—9; два верхні — результат її поєднання з культурним шаром пам'ятки. Можна припу-

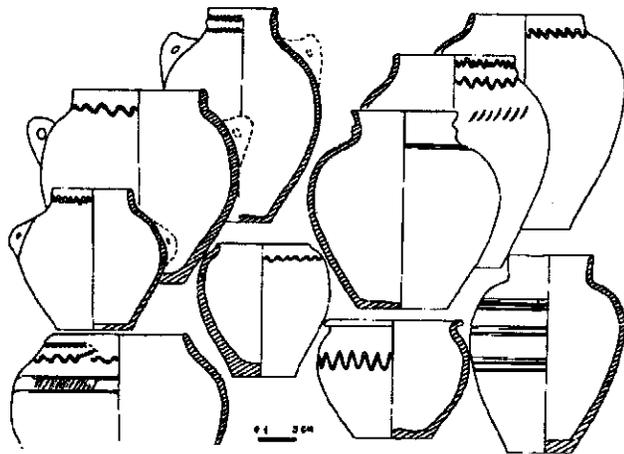

Рис. 11. Керамічний посуд з колодязя, дослідженого на пос. Автуничі.

стити, що цей об'єкт був споруджений біля колодязя для того, щоб весь час мати готову для використання глину потрібного ступеня зволоженості (для замазування завантажувально-розвантажувальних, тягових, димовивідних, спостережних отворів в горнах тощо).

Дослідження автуницького колодязя планується продовжити. Повна публікація матеріалів цього унікального комплексу попереду. Проте вже на даному етапі можна говорити про ряд його особливостей, про що йшлося вище і вказувати на його роль і місце у вивченні планіграфії поселення та організації господарства в ньому. Важко не погодитись з точкою зору В. Бендера, який відзначав, що колодязь як новий об'єкт господарювання поселення

йшла мова вище, могла бути кинута після того, як відірвалась від глеків у процесі піднімання останніх з колодязя. Три цілих та чотири фрагментованих саме таких посудин походили з заповнення, причому в одному випадку — з відірваним вушком. Для них характерна вузька циліндрична шийка висотою 2,5—3,5 см, пара симетрично розташованих вушок, максимальне розширення ту-

лубу на середині висоти. Дещо виділяється з-поміж описаних одна посудина горщикоподібних пропорцій (з великим діаметром вінець) та ще одна — приbliżно втричі меншої ємності (рис. 11).

Вже висловлювалась думка, що глеки могли слугувати не лише для транспортування води, тим більше, що поряд з ними знайдено залишки відер²³. Їх могли застосовувати для опускання в колодязь масла, сметани, молока, використовуючи джерельну воду як свого роду «холодильник». Такий спосіб зберігання молокопродуктів має широкі етнографічні аналогії²⁴.

значно оживив його образ і є ще одним елементом, котрий вказує, що поселення мало свої певні функціональні частини, різноманітно плановані й організовані²⁵.

Резюмуючи, наголосимо, що відкриття колодязів на поселеннях Шумлай та Автуниці дозволяє стверджувати, що цей тип споруд характерний і для сільських поселень епохи Київської Русі. Дослідження названих комплексів вказує на невідомий до недавнього часу спосіб забезпечення водою давньоруських селищ.

Примітки

¹ ПСРЛ.— Т. II. Густынская летопись.— СПб., 1843.— С. 256; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.—Л., 1950.— С. 105, 513; Сводная летопись составленная по всем изданным спискам летописи Л. И. Лейбовичем.— Вып. 1. ПВЛ.— СПб., 1876.— С. 7.

² Канонические ответы митрополита Иоанна II 1080—1081 // РИБ.— Т. VI.— Стб. 7; Иоанна митрополита... правило // Русские достопамятности.— Часть 1.— М., 1815.— С. 94.

³ Историческая хрестоматия церковнославянского и древне-русского языков. Составлено... Ф.Буслаевым.— М., 1861.— Стб. 324.

⁴ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія.— К., 1994.— С. 218, 219; Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу.— Т. 2.— М., 1868.— С. 206, 207; Полевой П. Н. История русской словесности с древнейших времен до наших дней.— Т. 1.— СПб., 1903.— С. 13; Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси.— Харьков, 1916.— Т. I.— С. 45—50; Т. II.— М., 1913.— С. 33—44, 59, 60, 298—300; Грушевський М. С. Духовна Україна.— К., 1994.— С. 36, 295; Іларіон, митрополит (Огієнко І. І.) Дохристиянські вірування українського народу.— Вінніпег, 1965.— Київ, 1992.— С. 41; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1988.— С. 135, 136; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1993.— С. 242; Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 73.

⁵ Сумцов Н. Ф. Антропоморфические представления в верованиях украинского народа // ЭО.— 1892.— № 4.— С. 160; Булашев Г. О. Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях.— Вып. 1.— К., 1909.— С. 338—340.

⁶ Литвинов П. Криница — богиня плодородия у северян // КС.— 1884.— Т. VIII.— № 4.— С. 695—697.

⁷ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування...—С. 49.

⁸ Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь.— СПб., 1914.— С. 296.

⁹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка.— СПб., 1895.— Т. I.— Стб. 1212—1213, 1256.

¹⁰ ПСРЛ.— Т. 38. Радзивилловская летопись.— Л. 1989.— С. 57; ПВЛ.— Часть 1.— М.—Л., 1950.— С. 87, 88, 286, 287.

¹¹ Кирпичников А. Н. К истории древнего Белгорода в X—XI вв. // КСИИМК.— М., 1959.— Вып. 73.— С. 24, 25.

¹² Хвойка В. В. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам).— К., 1913.— С. 89, 90.

¹³ Дяпуцкий И. И. Городище Новотроицкое (о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства) // МИА.— № 74.— М.—Л., 1958.— С. 149, 192.

¹⁴ Бырня П. П. Сельские поселения Молдавии XV—XVII вв.— Кишинев., 1969.— С. 129.

¹⁵ Bender Witold. Kompleks osadniczy w miejscowosci Wolka lasiecka na tle osadnictwa dorzeczca Bzury // AP.— t. XXV: 1980, z. 2.— S. 335—361.

¹⁶ Рабинович М. Г. О древней Москве.— М., 1964.— С. 201, 202, 206, 207; Рабинович М. Г. Русское жилище в XII—XVII вв. // Древнее жилище народов Восточной Европы.— М., 1975.— С. 161—163, 211.

¹⁷ Куза А. В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город. Замок. Село.— М., 1985.— С. 98, 99.

¹⁸ Веремійчик О. М. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова // АДУ 1991.— «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1995

Луцьк, 1993.— С. 18; *Веремейчик О. М.* Нові дослідження поселення Шумлай // *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова.*— Чернігів, 1993.— С. 75.

¹⁹ *Готун І. А., Коваленко В. П., Моця О. П., Петраускас А. В.* Давньоруське поселення Автуниці: результати останніх сезонів // *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя.*— Чернігів, 1995.— С. 27.

²⁰ *Шекун А. В.* Раскопки и разведки на Черниговщине // *АО 1979 г.*— М., 1980.— С. 352, 353.

²¹ *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие (дуг и стрелы, самострел) XIII—XIV вв. // *САИ.*— Вып. Е1—36.— М., 1966.— С. 79, 80.

²² *Антонович В. Б.* Археологическая карта Вольнской губернии // *Тр. XI АС в Киеве 1899.*— М., 1901.— Т. 1.— С. 93.

²³ *Готун І., Петраускас А.* Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підсумку формування життєвого укладу українського народу) // *Ноосфера.*— 1995.— № 1.— С. 26.

²⁴ *Данилюк А. Г.* Українська хата.— К., 1991.— С. 89.

²⁵ *Bender Witold.* Kompleks owadniczy...— S. 360.

Е. М. Веремейчик, І. А. Готун

КОЛОДЦЫ НА ДРЕВНЕРУССКИХ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ

Сооружение древнерусским населением колодцев или криниц сомнений не вызывает. На это указывают письменные источники, в частности летописи, Поучение митрополита Иоанна II и др. Археологически зафиксированы сооружения для водообеспечения на городищах — как в виде цистерн для дождевой воды, так и в виде колодцев. Характерны в этом отношении объекты из древнерусского Белгорода и Новотроицкого городища. В укрепленных пунктах наличие запасов воды закономерно, ведь гарнизон и население должны были быть обеспеченными на случай длительных военных действий. Что касается сельских поселений, то считалось, что их население пользовалось источниками и ручьями (ввиду топографических условий расположения большинства селищ). Археологически колодцы на открытых поселениях зафиксированы для раннеславянского и позднесредневекового времени, к тому же — в достаточно отдаленных регионах (Польша, Молдова). Несмотря на значительное количество в Среднем Поднепровье древнерусских селищ, на которых вскрытая площадь превысила 1 000 м², гидротехнические сооружения этого типа до последнего времени были неизвестны.

Но, работы на Черниговщине недавно позволили зафиксировать два таких комплекса: на поселениях Шумлай (1991 г.) и Автуничи (1993—1994 г.) Это дало возможность не только охарактеризовать указанные уникальные объекты, но и по-новому ответить на вопрос о водоснабжении древнерусского сельского населения.

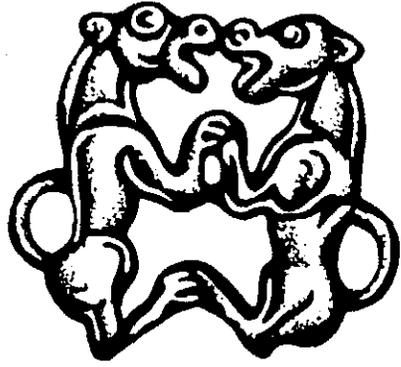
Е. М. Veremeichik, I. A. Gotun

WELLS AT OLD-RUSSIAN RURAL SETTLEMENTS

No doubts that old Russian population constructed wells or krinitas (Ukrainian shallow well). It is confirmed by written sources in particular by chronicles, Pouchenie (instructions) of Metropolitan Ioann the Second and so on. Archaeological surveys fixed water-supplying systems in sites made either as tanks for rain water or as wells. Object from old-Russian town of Belgorod and from Novotroitsky site are typical in this aspect. Reserves of water in fortified points were quite natural, as both the garnison and population should be provided with water in case of long-term military actions. As to the rural settlements, it was usual to think that their population used water from springs and brooks (topographic conditions or arrangement of settlements permitted doing so). Archaeological wells in excavated settlements are fixed for the early Slavonic and late Middle Ages periods and in remoted regions (Poland, Moldova). Despite rather a great amount of old Russian settlements in the mid Dnieper river territories, where the excavated area exceeded 1000 m², hydraulic engineering systems of that type were unknown till recently.

Excavations in the Chernigov region made not so long ago permitted fixing two such complexes: in settlement Shumlai (1991) and in settlement Avtunichi (1993—1994). This permitted not only characterizing the unique objects mentioned, but also answering anew the question about water supply of the old Russian rural population.

Одержано 18.05.95

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА І ЛАНДШАФТ

М. О. РИЧКОВ

У статті йдеться про співвідношення в межах України ареалів 77 археологічних культур з природно-територіальними комплексами.

Певну кількість наукових праць в археології присвячено вирішенню питання про статус та зміст категорії археологічна культура (АК), яка вважається чи не найголовнішою в даній науці¹. Багато питань та розбіжностей серед учених постає у вирішенні проблеми етнічної атрибуції АК. Чи стоять за виділеними АК минулі етноси? Остаточної відповіді на це питання ще й досі нема.

Деякою мірою тут може допомогти відома теза причетності окремого етносу до певного ландшафту². Пропонована праця і є спробою відповісти на таке питання, виходячи з порівняння території поширення пам'яток окремих АК з територіями певних ландшафтів.

Ще у 1959 р. О. О. Формозов означив шлях для реконструкції етнічної історії, який полягав у вирішенні двох завдань: виділення ареалів певних типів інвентаря, тобто виділення археологічних культурних груп і дослідження їх спадковості у часі. Подальше зіставлення різних ландшафтних зон з виділеними АК і повинне, на його думку, дати вихідні дані для реконструкції етнічної ситуації на певній території³. Цьому питанню автор справедливо надав важливого значення, хоча й розглядав здебільшого географічні природні зони, а не дрібніші природно-територіальні комплекси, якими є ландшафти й їх типи. Зробимо спробу такого зіставлення. І почнемо з мезолітичних культур, тому що саме у цей час склалися ландшафти, подібні до теперішніх⁴.

За основу взято карту типів ландшафту України, складену К. І. Геренчуком⁵. Дані про ареали різних АК бралися з карт другого видання археології України⁶.

Географічний ландшафт К. І. Геренчук розумів як «складну систему природних компонентів, що змінювалась тією чи іншою мірою господарською діяльністю суспільства, та займала певну ділянку (район) земної поверхні»⁷. Класифікацію ландшафтів він провадив за наступною схемою: загальний їх поділ на класи і підкласи, до яких належать ландшафти, схожі за морфотектонічними умовами. Сюди входять гірські, рівнинні, підвишені та низові, низько-, середньо- та високогірські класи тощо. Далі йдуть типи і підтипи ландшафтів, що ґрунтуються за схожістю гідрометричних процесів, а, значить, і за рослинним та ґрунтовим шарами (рис. 1). У межах України він виділив сім зональних типів ландшафту: поліський, широколистяних лісів, луко- та лісостеповий, північно- та південностеповий і пустельностеповий⁸. Окремо відзначено заплашний тип ландшафту з чотирма видами як «інтразональний» через специфічність структури та процесів їх розвитку, та два підтипи: карпатський і кримський⁹.

© М. О. РИЧКОВ, 1995

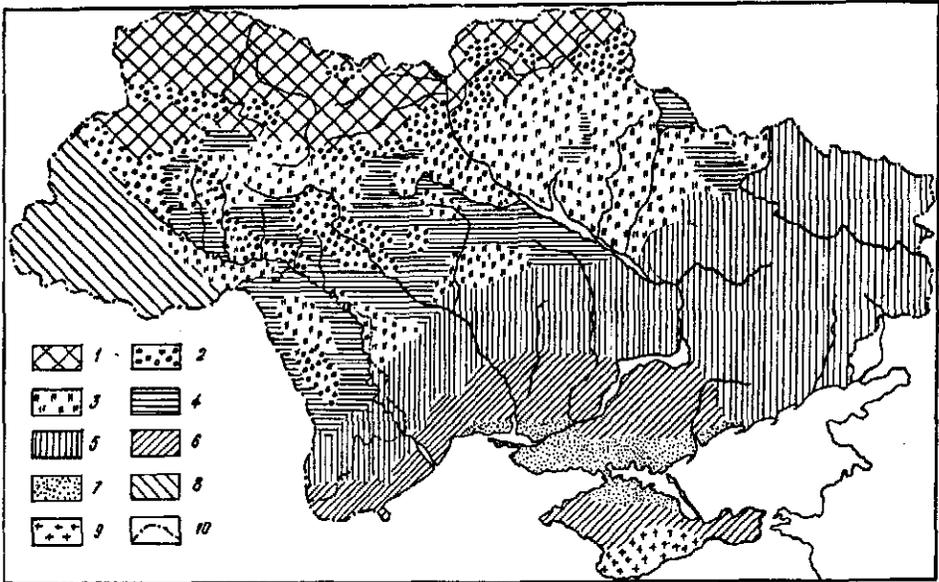

Рис. 1. Типи ландшафтів України за К. І. Геренчуком. Умовні позначення: 1 — поліський; 2 — широколистяних лісів; 3 — лукоstepповий; 4 — лісостеповий; 5 — північностеповий; 6 — південностеповий; 7 — пустельностеповий типи; 8 — карпатський підтип; 9 — кримський підтип; 10 — кордони України та Молдови.

Кожен тип ландшафту має свої варіанти залежно від «розбіжності у геологогеоморфологічному складі, зміни абсолютних висот та гідрометричних умов». Варіанти в свою чергу поділяються на види, які різняться спорідненістю морфологічної структури¹⁰. Таким чином, складається ієрархічний ланцюжок: клас — підклас — тип — підтип — варіант типу — вид типу.

В Україні переважає рівнинний клас ландшафту. Саме його ми й розглянемо, залишивши гірський, який, на нашу думку, потребує окремої уваги. Отже, у праці використовується лише частина вказаного ієрархічного ланцюжка, починаючи з типу. Тобто ми розглянемо розподіл ландшафтів одного, рівнинного класу. Наведемо дані розподілу пам'яток АК різних археологічних періодів по ландшафтах (табл. 1—9), а також підсумки цього розподілу: співвідношення ареалів АК з кількістю типів ландшафту, в яких зустрічаються їх пам'ятки (табл. 10).

Як бачимо, ареали АК розміщуються мінімально в одному, а максимально в семи типах ландшафту. У мезоліті майже половина культур посідає територію одного типу ландшафту і лише одна (кукрецька) — чотирьох (табл. 1; 10). Можливо, за цією АК стоїть лише досконаліша техніка виготовлення крем'яних знарядь, яка поширилась у різних районах степу? Як би там не було, але є підстави вбачати за пам'ятками Кукреку існування не одного, а кількох етносів. І, мабуть, не дарма фахівці виділяють три локальні варіанти цієї АК: кримсько-приазовський, дніпровський та північно-причорноморський¹¹. Лише пам'ятки кукрецької АК знаходять саме в тих видах ландшафту, які займають пам'ятки попередніх за часом культур (осокорівсько-рогалицького типу), або синхронних їй (гребениківська та гірська кримська АК). Причина цього явища може полягати в міграційних процесах чи бути пов'язаною з невірним поділом пам'яток на АК чи типи, або можна сказати про поліетнічність носіїв тих типів чи АК, які займають ширшу територію і перехрещуються з територією пам'яток інших типів чи АК. Щодо мезолітичних АК і типів пам'яток, розташованих на території одного типу ландшафту, то тут можна сподіватись на моноетнічність їх носіїв.

У неоліті всі АК порівну розподілені в зонах від одного до чотирьох типів ландшафту. Найбільша кількість АК тут розташована в двох типах ландшафту (табл. 2; 10). Щодо розподілу пам'яток неолітичної доби на дві зони —

землеробсько-скотарську та мисливсько-рибальську, то хоча така тенденція і дещо простежується з заходу на схід, але чіткого поділу по ландшафтах нема. То ж краще, мабуть, казати не про зони, а про існування населення з двома різними способами виробництва, а значить і двома способами життя, які були викликані не лише природними, а й соціальними умовами.

В енеоліті тенденція до розширення ареалів АК зростає, більшість їх займають територію трьох типів ландшафту, та є вже й такі культури (трипільська), пам'ятки якої розміщені аж в семи типах ландшафту (табл. 3; 10)! Цікаве розміщення пам'яток раннього трипільця. Вони посідають зони трьох типів ландшафту і в кожній з них нема пам'яток неолітичних культур, за винятком тільки однієї території, яку займали пам'ятки буго-дністровської АК. Це свідчить про те, що трипільці, просуваючись на північний схід, займали вільні екологічні ніші і тільки в бершадському виді ландшафту лісостепового типу вони співіснують з населенням буго-дністровської культури, яке, мабуть, було ними частково асимільоване. Те ж саме можна сказати і про носіїв культури Гумельниця, які займали вільні місця, але південніше трипільців. Пізніше трипільці все ширше просуваються на північний схід, співіснуючи (чи витискуючи?) з населенням інших культур. З табл. 4 бачимо процес їх розселення. Так, на ранньому етапі трипільці відомі лише в трьох типах ландшафту: широколистих лісів, луко- та лісостеповому. На середньому — вони займають територію, до якої входить значно більша кількість видів ландшафту цих типів і навіть з'являються в північностеповому типі. А на пізньому етапі вони є, крім того, і в поліському, і в південностеповому типах. Причому, якщо деякі види ландшафту трипільці експлуатують протягом усього періоду свого існування (бельський та північномолдавський види), то інші використовують лише протягом одного етапу: раннього, середнього чи пізнього (табл. 4). Тому тут можна вбачати розширення території не тільки за рахунок зростання населення і його подальшого розселення на нові території, а й пересування населення з одного місця на інше, коли використана екологічна ніша залишалась напризволяще. Причому цей процес означився лише на пізньому етапі, що може бути додатковим свідченням кризи господарства трипільців.

Деякі територіальні збіги пам'яток різних АК (середньостогівські з нижньомихайлівськими і новоданилівськими, ранньоямні з пам'ятками культури ямково-гребінцевої кераміки та пізньотрипільськими) можна пояснити як близькістю походження їх носіїв, так і тісними взаємовідносинами, а також особливим способом життя, який давав змогу представникам різних етносів використовувати одні й ті ж екологічні ніші. Тобто, коли різне населення експлуатує різні ресурси однієї території, та ще й може вигідно обмінюватися продуктами своєї праці.

За доби бронзи більшість ареалів АК охоплюють чотири типи ландшафту (табл. 5; 6; 10). У цей час на території України виділяють великі спільності культур (катакомбна, з шнуровою керамікою, мар'янівського типу пам'яток). Наявність цих спільностей дала підстави вважати, що на той час на території України переважали етноінтегруючі процеси¹². Але це, мабуть, не зовсім так, бо ареал катакомбної спільності не більший ніж попередньої, ямної, та й ще відрізняється меншою єдністю у матеріальних залишках культури. Спільність же культур з шнуровою керамікою більш схожа на поширення своєрідної «моди», а не на етнічну інтеграцію.

Якщо порівняти співвідношення кількості видів ландшафту, в яких поширені пам'ятки культур доби бронзи, то найбільша схожість між пам'ятками сабатинівської і білозерської АК (75%), трошки менша — між пам'ятками КБК і сабатинівки (63%). Велика схожість між КБК і білозерською культурою. Все це досить яскраво підтверджує наявність генетичного зв'язку між ними. Те ж саме можна сказати і про пам'ятки зрубної та пізньоямної (61,5%), а також комарівської і культури Ноа (60%), генетичний зв'язок між якими загально визнаний¹³.

У ранньозалізному та давньослов'янському періодах більшість ареалів АК охоплюють три типи ландшафту (табл. 7—9; 10). Починаючи з ранньозалізного віку ми вже маємо історичні свідчення щодо населення території Ук-

раїни. Зокрема народи Геродотової Скіфії досить чітко розмежовані природними ландшафтами (табл. 8а). Щоправда, можливо, археологія відображає детальнішу ситуацію щодо конкретного населення на даній території, ніж історичні джерела. А воно ж могло бути й так, що на ній крім головного етносу, мешкали й представники інших, тому населення могло бути дещо змішаним, чого Геродот не відзначав.

Взагалі ж видно, що майже в кожному з археологічних періодів є як великі за ареалами АК, так і малі. Цей факт потребує ще окремого дослідження, бо, здається, тут криється певна закономірність. Адже вже й зараз можна досить упевнено казати про поліетнічність носіїв АК з великими ареалами (ямна, катакомбна, скіфська, черняхівська та ін.). Наявність таких АК ще раз свідчить про суто археологічний зміст цієї категорії, яку ще треба інтерпретувати як у соціальному, так і в етнічному плані¹⁴. Поява подібних культур схожа на поширення своєрідної «моди» на використання тих чи інших речей. У кожному конкретному випадку треба шукати головні причини виникнення такої «моди» і вміти відокремлювати її від різноетнічної підоснови, на яку вона накладається.

Загалом, треба відзначити, що лише 12 з 77 археологічних культур і типів пам'яток розміщуються в ландшафті одного типу, тобто 15,5%. Далі розподіл такий: в ландшафтах двох типів — 15 (19,4%); трьох — 24 (31,2%); чотирьох — 19 (24,7%); п'яти і шести — по 3 (4,0%); семи — 1 (1,2%). Отже, якщо виходити з положення, що АК відповідає етносу, а кожний етнос має посідати більш-менш однорідний ландшафт, то вказані дані дещо суперечать цьому. Тим більше, що ареали деяких АК виходять за межі не тільки одного типу ландшафту, а й однієї географічної зони. Так, у межах однієї зони містяться ареали 31 культури, в межах двох — 29, а трьох — 17.

Як би там не було, але у випадках, коли ареал АК не виходить за межі одного типу ландшафту, ми з більшою вірогідністю можемо вважати відображення ними існування одного етносу. Трохи менша вірогідність такого збігу для культур, ареали яких розміщені в двох суміжних типах ландшафту. Що це так свідчить і те, що кожен з історично зафіксованих Геродотом народів Північного Причорномор'я вміщується в межі одного чи двох типів ландшафту. Те ж саме можна сказати про літописні слов'янські етноси¹⁵. З цього можна зробити висновок, що факт значно більшого поширення ареалу АК ніж територія одного чи двох типів ландшафту дає підстави пояснювати це або поліетнічністю їх носіїв, або поступовістю просування одного етносу в певному напрямку. В останньому випадку повинні бути докази хронологічної послідовності цих пам'яток. Може бути ще й третій варіант для суспільств, які вели рухливий спосіб життя і тому не були постійно прив'язані до однієї вузької території. Кожен з таких випадків повинен розглядатись і реконструюватись окремо.

Отже, зі сказаного вище можна зробити висновок, що АК не є і не може бути обов'язковим відображенням певного етносу. Цьому терміну можуть відповідати лише деякі з них. У нашому випадку це майже всі типи пам'яток мезолітичного часу*, такі культури як Криш, сурсько-дніпровська, лендельська, городсько-здовбицька, стжиживська, станівська тощо (табл. 10). Звісно, це тільки припущення, бо тут можуть бути й винятки. Так, наприклад, салтівська АК хоча і розміщена в одному типі ландшафту, але, як відомо, її носії щонайменше — два різних етноси.

До поліетнічних культур можна віднести всі, ареали яких поширюються більше ніж на два типи ландшафту, тобто більшість АК. Але, якщо стосовно деяких з них, таких як буго-дністровська, середньостогівська, нижньомихайлівська, підкарпатська, липицька, вельбарська та інші, можуть бути сумніви щодо такої інтерпретації, то для дніпродонецької, пізньотрипільської, ямної, катакомбної, зрубної, черняхівської, пшеворської, пенківської, типу Луки-Райковецької тощо — сумнівів в їх поліетнічності нема.

Порівняння ареалів АК з видами типів ландшафту, показало, що 88,9%

* Щоправда тут може бути неточність, завдяки недостатній вивченості мезолітичних пам'яток певних територій.

випадків певні види відповідають ареалу однієї АК і лише в 11,1% — є спільними для двох або трьох культур одного часу! Такий збіг не можна вважати випадковим. Він свідчить про закономірний зв'язок ареалів АК з природно-територіальними комплексами. Отже, другий висновок нашої роботи вказує на те, що виділені географами типи ландшафту мають безумовний зв'язок з розподілом у просторі археологічних пам'яток певних АК, тому при історичній та етнічній інтерпретації останніх необхідно звертати увагу на співвідношення ареалів АК з типами ландшафту.

Треба ще сказати про генетичний зв'язок між окремими культурами. Констатації тільки схожості культурного матеріального комплексу ще недостатньо для доказу генетичного зв'язку їх носіїв, бо населення може запозичувати деякі культурні винаходи у сусідів і це може мати поширення як у просторі, так і в часі. Потрібен ще аналіз зіставлення ареалів, бо, як правило, різночасові АК в межах однієї території мають генетичний зв'язок. Отже, таке зіставлення повинно виступати одним із доказів такого зв'язку. Але іноді цьому не надають суттєвого значення. Так, скажімо, носії пенківської АК мешкали вздовж лісостепової смуги від Сіверського Дінця до Південного Бугу. Ареал цієї АК майже повністю поглинається ареалом черняхівської культури (11 спільних видів типу ландшафту з 14 можливих, що майже 80% збігу) (табл. 9 а, б). Але її за археологічним матеріальним комплексом вважають генетично пов'язаною з кийвською АК¹⁶, хоча тут ареали майже не збігаються (один спільний вид типу ландшафту з семи можливих, збіг на 14,3%). Ми не беремось заперечувати вказаний висновок фахівців, але дані територіального збігу ареалів згаданих АК змушують замислитись над його причинами. Потрібні досить вагомі докази для того, щоб відхилити спільність території як чинник, що вказує на генетичний зв'язок населення, яке на ній мешкало. Факти досить тісного зв'язку конкретного населення з певною територією і ландшафтом підкреслюють і самі археологи. Так, відомий досить слушний збіг розташування волинцевсько-роменських пам'яток з природним оточенням. Усі вони знаходились на підзолистих ґрунтах, що свідчить про наявність тут у минулому лісу. Там, де лісу не було — нема й цих пам'яток. Саме про те, що сіверяни, з якими ототожнюють носіїв цих культур, мешкали в лісах і повідомляє літопис¹⁷.

У дослідженні АК має місце ще один просторовий аспект: співвідношення ареалу АК з хронологічними її етапами. Тут можна зупинитися на двох моделях. Перша з них поєднує ті культури, ареали яких з часом збільшуються, а потім, немовби раптово, змінюються новими АК (наприклад, трипільська, ямна, катакомбна, середньодніпровська, зрубна тощо), друга — ареали яких до пізнього етапу розвитку зменшуються (ДДК, ямково-гребінцевої кераміки). Якщо останній варіант здається логічнішим для будь-якого розвитку, бо має три стадії (зародження — розквіт — занепад), то перший має піддаватися іншій логіці. Це може бути результатом якихось різних соціальних змін, чи асиміляційних процесів, коли розширення ареалу веде до змішування концентрованого культурного надбання одного етносу і розчинення його в культурі сусідів. Саме так, мабуть, і було з трипільцями. Причиною можуть бути також різні природні явища: епідемії, засухи тощо.

Вище було висловлено думку про подібність поширення пам'яток окремої АК з поширенням певної «моди». Хоча більшість археологів, певно, зустрине її суворо, в ній, мабуть, є сенс. Справа в тому, що більшість АК виділені головним чином за ознаками речей, здебільшого кераміки, до яких поняття моди значно ближче. Наприклад, такою «модою» можна вважати шнуровий орнамент. Це винахід, який став широко використовуватися різноетнічним населенням. Я не хочу сказати, що будь-яка ознака артефактів несе саме таку навантаженість. Гадаю, що більшість все ж має риси етнічної традиції, але мати на увазі подібний варіант не завадить, і при виділенні, і при аналізованні певних АК треба вміти відокремлювати риси етнічної традиції від широкорозповсюдженої поліетнічної «моди».

Зіставляючи ареали АК з видами та варіантами типів ландшафту ми отримали своєрідний звід даних, за яким певною мірою можна судити про заселеність території України в різні часи (табл. 11). Так, бачимо, що в мезоліті

з 67 видів типу ландшафту, що ми розглянули, тільки в 28 (41,7%) є археологічні пам'ятки. У ранньому неоліті це співвідношення ще менше — 25 (37,3%). В енеоліті маємо 40 заселених видів типу ландшафту (59,7%), в епоху бронзи — 60 (89,5%), у ранньозалізному віці — 44 (65,6%) і в давньослов'янській та давньоруській часи — 55 (82%). Цей розподіл відображає як коливання густоти населення території України і ступінь її заселеності в різні часи, так, головним чином, і вивченість пам'яток різних археологічних періодів. З таблиці добре видно в яких видах типу ландшафту ми не знаємо пам'яток того чи іншого археологічного періоду: в окремих видах є пам'ятки всіх періодів, а в інших тільки одного. Ця інформація має перш за все спонукати археологів звернути увагу на ці білі плями і покликати їх у поле для проведення ретельних пошуків невідомих ще пам'яток. У майбутньому треба з'ясувати чи дійсно ці місцевості були в певний час не заселені, чи тут ще не знайдені відповідні пам'ятки.

З таблиці 11 видно, що найбільше культур (25) знаходиться в західно-українському варіанті ландшафту широколистих лісів (II, A). Майже стільки ж (24) — в середньодніпровському варіанті лукоstepового типу (III, Г). По 20 культур — у Волино-Подільському варіанті того ж типу ландшафту (III, A) і в центральному варіанті північностепового типу ландшафту (V, Б). Це території де, мабуть, населення частіше змінювалось і етнічні процеси були складніші. Значно менше культур в Бесарабському варіанті лукоstepового типу ландшафту (III, B), Молдавсько-Подільському типу широколистих лісів (II, B), західно-подільському варіанті лісостепового типу (IV, A), а також у карпатському підтипі ландшафту (табл. 11, X). Тут населення було стабільнішим.

Отже, як бачимо, порівняння ареалів АК з ареалами природних комплексів може мати досить вагоме значення при різних реконструкціях минулого за археологічними джерелами. Це стосується не тільки реконструкції господарської діяльності, але й етнічної історії, простежування генетичних зв'язків населення того чи іншого регіону, міграційних процесів тощо. І саме тому таке порівняння дає змогу відповісти на питання, яка структурна одиниця суспільства в кожному окремому випадку стоїть за конкретною АК — сучасна археологічна категорія.

Наведені вище дані щодо розташування ареалів АК в природному середовищі лише перший крок у цьому напрямку. У подальшому треба детальніше розглянути кожну з культур окремо і лише після цього стане можливим більш ґрунтовне і повне узагальнення всього історичного минулого загалом. Але для цього потрібно:

1. Для кожного окремого археологічного періоду скласти детальні карти палеоландшафтів. Це дасть змогу ретельніше простежити зв'язок ареалів певних АК з їх типами і видами. Може, за рахунок цього ті неточності, що, безперечно, мають місце в даній роботі, відійдуть на другий план або зникнуть зовсім. Подібні роботи вже почали з'являтися¹⁸.

Слід ще мати на увазі, що часто пам'ятки тієї чи іншої АК заходять на території різних ландшафтів здебільшого по берегах річок, а тут, як правило, є окремі, заплавні, за К. І. Геренчуком, тип ландшафту і тому це іноді можна розглядати як розміщення не в різних, а в одному типі ландшафту. Врахування цього типу ландшафту повинно дещо скорегувати розташування певних АК. У майбутньому це неодмінно треба враховувати і тут велику роль повинна відігравати реконструкція способу життя даного суспільства, його господарської діяльності, що може допомогти в обмеженні екологічної ніші, потрібної для його існування. Звідси можна буде з'ясувати природні ресурси якого саме ландшафту головним чином використовувало дане населення: заплавного чи ширшого обсягу. Тоді і можна буде зробити висновок, до якого саме типу ландшафту належить ареал цієї АК. Ми такого аналізу не робили, тому і не використовували заплавного типу ландшафту.

2. Потрібно ґрунтовніше окреслити ареали певних АК, виділяючи в них центр і периферію. Може статись таке, що деякі досить широкі ареали вказаних нами АК в дійсності при історичній або етнічній реконструкції майже

фікція, бо були окреслені за випадковими пам'ятками, розташованими в ареалах інших культур. Історично це може бути, скажімо, поховання представника одного етносу в зоні мешкання іншого, але ж це не значить, що саме тут мешкали його сородичі. Тобто, певною мірою потрібна деяка ревізія чи уточнення ареалів конкретних АК.

3. У кожному окремому випадку мають бути з'ясовані причини зміни ареалів АК, чи не були вони результатом вимушеної міграції населення. Важливо з'ясувати ступінь автохтонності носіїв конкретних культур. А якщо передбачається просування певного населення, то треба чітко визначити хронологію пам'яток, щоб враховуючи їх асинхронність, можна було окреслити ареал на кожному наступному етапі розвитку даної АК. Крім того, оскільки зв'язок окремого етносу з певним ландшафтом найбільш важливий на стадії утворення етносу, слушною буде ретельніша увага до пам'яток раннього етапу його існування, а, отже, і до ранніх етапів існування АК, бо саме тут можна сподіватися знайти відображення в них етносу.

4. Ландшафт не є єдиною категорією, яку треба використовувати при порівнянні ареалів АК з природним оточенням для реконструкції історичного минулого. Взагалі, для цього потрібно враховувати весь комплекс природних умов (ареали поширення певних тварин, зміни клімату, стихійні лиха тощо), не забуваючи також і про соціальні (війни, державоутворення тощо).

5. Треба також більше уваги приділити вивченню тих АК, про носіїв яких існують писемні свідчення. Саме тут можна виявити важливі тенденції в зв'язку АК — етнос. Подібні дослідження цих культур можуть стати добротними моделями, які можна буде використовувати при історичній чи етнічній інтерпретації АК, про носіїв яких ми не маємо ніяких писемних згадок.

Примітки

¹ Генциг В. Ф. Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания археологии // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 6—35.

² Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период.— Л., 1990.— С. 17.

³ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 21.

⁴ Хотинский Н. А. Следы прошлого ведут в будущее.— М., 1981.— С. 82.

⁵ Геренчук К. И. Опыт классификации географических ландшафтов Украинской ССР и Молдавской ССР // Вопросы регионального ландшафтоведения и геоморфологии СССР.— Географический сборник.— Вып. 8.— Львов, 1964.— С. 5—13.

⁶ Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1; 1986.— Т. 2, Т. 3.

⁷ Геренчук К. И.— Указ. соч.— С. 5.

⁸ Там же.— С. 5—13.

⁹ Там же.— С. 6, 11.

¹⁰ Там же.— С. 5

¹¹ Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 100.

¹² Там же.— С. 360.

¹³ Там же.— С. 489.

¹⁴ Ричков М. Ю. «Культурні спільності» чи «спільності археологічних культур»? // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 88.

¹⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— Карта 38.— С. 271.

¹⁶ Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 166, 167.

¹⁷ Там же.— С. 193.

¹⁸ Кравец Д. П. Племена катакомбной культуры и природа // Донецкий археологический сборник.— Донецк, 1992.— Вып. 1.— С. 21—28.

Таблиця 1. Розподіл мезолітичних пам'яток по ландшафтах

Ландшафт		АК ІХ— VІІІ тис. до н. е.					АК VІІ—VІ тис. до н. е.						
Тип	Вид	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I	1	+											
	3										+		
	4	+											
	5	+											
	6		+									+	
	7		+	+				+					
	8			+								+	+
	10											+	
II	11			+									
	17											+	
	18											+	+
III	23			+									
	26								+	+			
	28											+	
IV	31								+				
V	40										+		
	42					+				+			
	45									+			
	46								+				
	47								+				
	48								+				
	49								+				
	50										+		
51										+			
VI	53										+	+	
	54											+	
	55				+					+			
	59										+		

Примітка: 1 — нобельський тип, 2 — тип Народичі, 3 — тип Смячки, 4 — оселівський тип, 5 — осокорівсько-рогалицький тип, 6 — тип Ненаситець-Моспіно, 7 — донецька АК, 8 — Кукрек, 9 — гребениківська АК, 10 — дніпро-прип'ятська АК, 11 — кудлаївський тип, 12 — тип Пісочний Рів.

Таблиця 2. Розподіл по ландшафтах неолітичних та ранньонеолітичних пам'яток

Ландшафт		АК VІ—V тис. до н. е.						АК IV тис. до н. е.			
Тип	Вид	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	3			+							+
	5			+							+
	7				+	+					+
	8				+	+					+
II	11			+							+
	14										+
	15						+				
	18				+						+
19				+						+	
III	23										+
	26										+
	28				+	+					+
IV	30			+							
	31										+
	34						+				+
V	39										+
	40									+	
	41									+	
	42								+		+
	44										+
	45					+					
50					+						
VI	53										+
VII	61										+
X	77				+						
	78				+						
	79				+						

Примітка: 1 — АК Кріш та розмалюваної кераміки, 2 — АК лінійно-стрічкової кераміки, 3 — ДДК, I етап, 4 — лизогубівський та струмільсько-гастятинський типи, 5 — буго-дніпровська АК, 6 — сурсько-дніпровська АК, 7 — лендельська АК, 8 — раннє трип'їлля, 9 — культура Гумельниця, 10 — ДДК, II етап.

Таблиця 3. Розподіл по ландшафтах енеолітичних пам'яток

а)

Ландшафт		АК					
Тип	Вид	1	2	3	4	5	6
I	7						+
	8						+
II	14	+					
	15	+					
	17	+					
	18						+
III	21	+					
	23	+					
	26	+					
	28		+				
IV	31	+					
	34	+					
	35	+					
V	39	+					
	41		+		+		
	42		+	+	+		
	43					+	
	44				+		
	47				+		
	49				+		
VI	54						+
	55		+		+		
	56					+	
VII	61					+	
X	78						+
	79						+

б)

Ландшафт		АК							
Тип	Вид	7	8	9	10				
I	2	+							
	5	+							
	6				+				
	7				+				
II	8				+				
	10	+		+					
	15				+				
III	19				+				
	25				+	+			
III	26				+				
	28				+	+			
IV	29				+	+			
	30				+				
IV	31				+				
	32				+				
	35				+				
	36				+				
	37				+				
	39				+				
	41				+				
V	43							+	
	44							+	
	45							+	
	50				+	+			
	51				+				
VI	53				+				
	54				+	+			
	55							+	
	56							+	
VII	61							+	

Таблиця 4. Розподіл по ландшафтах пам'яток трипільської АК

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	P	C	II
I	6			+
	10			+
II	14	+	++	
	15		+	+
	17			+
III	21			+
	23	+	+	
	25			+
	26	+	+	+
IV	30			+
	31	+	+	+
	32			+
	34	+	+	
	35		+	+
	36			+
V	39		+	+
	41			+
VI	53			+
	54			+
VII	61			+

Примітка: P — раннє трипілья, C — середнє трипілья, II — пізнє трипілья.

Примітки: 1 — середнє трипілья, 2 — Середній Стіг, 3 — новоданилівський тип, 4 — Нижня Михайлівка, 5 — полгарська та баденська АК, 6 — ДДК, III етап, 7 — АК ліччастого посуду, 8 — АК ямково-гребінцевої кераміки, 9 — пізнє трипілья, 10 — ранньоямна АК.

а) Культури IV — початку III тис. до н. е., б) культури першої половини III тис. до н. е.

Таблиця 5. Розподіл по ландшафтах пам'яток ранньої бронзи.

а)

б)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	1	2	3
I	3	+		
	6	+		
	7	+		
II	11	+		
	15	+		
	17		+	
III	21	+		
	22		+	
	23	+		
	25		+	
	27		+	
28		+		
IV	32	+		
	36		+	
	37		+	
V	40		+	
	41		+	
	42		+	+
	43		+	
	45		+	
	46		+	
	49		+	
51		+		
VI	54		+	
	55		+	+
	56		+	+
	57			+
	58		+	+
59			+	
VII	60		+	
	61		+	+
	62		+	

Ландшафт		АК						
Тип	Вид	4	5	6	7	8	9	
I	1			+				
	2			+				
	3			+	+	+		
	7						+	
	8				+			
II	9						+	
	10			+	+	+		
	11		+					
	17						+	
	18						+	
19							+	
III	21		+					
	23		+					
	24						+	
	28	+					+	
IV	32		+					
	35						+	
	36						+	
V	41	+						
	42	+						
	45	+						
	48	+						
	49	+						
	50	+						
	51	+						
52	+							
VI	53	+						
	54	+						
	55	+						
	56	+						
	59	+						
VII	60	+						
	61	+						
	62	+						
X	77		+					

Примітка: 1 — АК кулястих амфор, 2 — пізньоямна АК, 3 — кемобинська АК, 4 — катакомбна АК, 5 — підкарпатська АК, 6 — городсько-здовбицька АК, 7 — стжиживська АК, 8 — почапівська група, 9 — середньодніпровська АК. а) — друга половина III тис. до н. е., б) — кінець III — початок II тис. до н. е.

Таблиця 6. Розподіл по ландшафтах пам'яток доби бронзи

а)

б)

в)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	1	2	3
I	1	+		
	2	+		
	3	+		
	4	+		
	5	+		
	6	+		
	7	+		
	8	+		
	9	+		
II	10		+	
	11	+	+	
III	21	+		
	23		+	
	28			+
	29			+
IV	30		+	
	32		+	
	34	+		
	36			+
	38			+
V	39			+
	41			+
	42			+
	50			+
	51			+
VI	53			+
	54			+
	55			+
	56			+
	59			+
X	77		+	

Ландшафт		АК			
Тип	Вид	4	5	6	7
II	10			+	
	19			+	
III	23			+	
	26			+	
	28				+
	29				+
IV	31			+	
	32			+	
	38				+
V	40				+
	41				+
	42			+	+
	43				+
	44				+
	49				+
	51				+
VI	53				+
	54				+
	55				+
	56			+	
	56			+	
VII	60			+	+
	61			+	+
X	77			+	
	79			+	
	86			+	
	91			+	

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	8	9	10
I	6	+		
	7			+
	8	+	+	
II	10	+		
	14	+		
	15	+		
	18	+		
	19			+
III	27			+
	28	+	+	+
IV	34	+		
	35	+		
	36			+
	38			+
V	39			+
	42			+
	45			+
	46		+	+
	49			+
	50			+
	51			+
VI	53			+
	54			+
	55			+
	56			+
	57			+
VII	60			+
	61			+

Примітки: а) — до XV ст. до н. е., 1 — східнощинецька, 2 — комарівська, 3 — багатовапалкової кераміки; б) — XIII—XII ст. до н. е., 4 — станівська АК, 5 — культура Ноа, 6 — зрубна АК, 7 — сабатинівська АК; в) — XII—IX ст. до н. е.; 8 — білогрудівська АК, 9 — бондаринська АК, 10 — білозерська АК.

Таблиця 7. Розподіл по ландшафтах доскіфських і скіфських пам'яток

а)

б)

Ландшафт		АК				
Тип	Вид	1	2	3	4	5
I	1	+				
	2	+				
	3	+				
II	10	+				
	11		+	+		
	12			+		
	15					+
III	21			+		
	23		+		+	
	28					+
IV	32		+			
	34					+
	35					+
	36					+
V	41					+
	42					+
	43					+
	45					+
	46					+
	47					+
	49					+
52					+	
VI	53					+
	54					+
	55					+
	56					+
	58					+
	59					+
VII	62					+
X	77		+			
	79					+
	80					+

Ландшафт		АК													
Тип	Вид	6	7	8	9	10	11	12	13	14					
II	14														+
	15														+
	17														+
III	21														+
	22														+
	24														+
	25														+
	27														+
	28														+
IV	30														+
	31														+
	32														+
	34														+
	35														+
	36														+
	38														+
	39														+
V	41														+
	42														+
	43														+
	43														+
VI	53														+
	54														+
	55														+
	56														+
	58														+
	59														+
VII	61														+

Примітки: а) доскіфські: 1 — лужицька, 2 — фракійський гальштат, 3 — висоцька, 4 — чорноліська, 5 — кімерійці; б) групи скіфських пам'яток: 6 — степова, 7 — молдавська, 8 — сіверськодонецька, 9 — київська, 10 — волинська, 11 — східно-подільська, 12 — західно-подільська, 13 — ворсклинська, 14 — посульська.

Таблиця 8. Розподіл по ландшафтах народів Геродотової Скіфії
і давньослов'янських пам'яток.

а)

б)

Ландшафт		АК				
Тип	Вид	1	2	3	4	5
II	15					+
III	22					+
	24					+
	25					+
	27				+	
	28				+	
	29				+	
IV	34					+
	35					+
	36					+
	37				+	
	38				+	
V	40	+				
	41					+
	42			+		
	43		+			
	44			+		
	45				+	
	46				+	
	47			+		
	48			+		
	49			+		
	50				+	
51			+			
VI	53	+				
	54	+				
	55	+				
	56			+		
	57		+			
VII	61	+	+			
	62		+			

Ландшафт		АК			
Тип	Вид	6	7	8	9
I	1	+			
	2	+	+		
	3	+	+		
	5			+	
	8	+			
II	10	+			
	11		+	+	
	12		+		
	14		+		
	15	+			
	17	+			
19	+				
III	21			+	
	23				+
	28	+			
IV	30		+	+	
	31				+
V	39				+
X	77		+		

Примітка: а) — народи Геродотової Скіфії: 1 — каліпиди, 2 — царські скіфи, 3 — скіфи-кочовики, 4 — скіфи-землероби, 5 — скіфи-орачі; б) — давньослов'янські пам'ятки: 6 — зарубинецька АК, 7 — пшеворська АК, 8 — липицька АК, 9 — поєнешти-лукашівська АК.

Таблиця 9. Розподіл по ландшафтах АК початку (а), середини (б) і кінця I тис. (в).

а)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	1	2	3
I	1	+		
	2	+		
	3	+		
	7		+	
	8		+	
	9		+	
II	10	+		
	11	+		+
	12			+
	14			+
	15			+
	17		+	+
18		+	+	
III	20	+		
	21			+
	22			+
	23			+
	24			+
	25			+
	27		+	+
	28		+	+
	29			+
IV	30		+	
	34			+
	35			+
	36			+
38			+	
V	39			+
	40			+
	41			+
	42			+
VI	53			+
	54			+
	55			+
	56			+
VIІ	61			+

б)

Ландшафт		АК			
Тип	Вид	4	5	6	7
I	1		+		
	2		+		
	3		+		
	4		+		
	5		+		
	6		+		
	7		+		
	8	+			
II	10		+		
	11		+		
	14		+		
	15				+
	16		+		
	18	+			
III	21		+		
	22		+	+	
	23		+		
	24				+
	28	+		+	
	29				+
IV	34			+	
	35			+	
	37	+		+	
38			+		
V	40			+	
	41			+	
	42			+	
	44				+
	45			+	
	49				+
	50			+	
VI	56			+	
	57			+	
VIІ	61			+	
	62			+	

в)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	8	9	10
I	1		+	
	2		+	
	3		+	
	5		+	
	6		+	
	7		+	
	8		+	
	9	+		
	II	10		+
11			+	
17			+	
18		+		
19		+		
III	22		+	
	23		+	
	24		+	
	27	+		
	28	+		
29	+			
IV	37	+		
	38	+		
V	46			+
	50			+
	51			+
	52			+
X	77		+	
	79		+	
	81		+	
	91		+	

Примітка: 1 — вельбарська, 2 — київська, 3 — черняхівська, 4 — колочинська, 5 — празька, 6 — пеньківська, 7 — кочовики, 8 — роменсько-волинцевська, 9 — Лука-Райковецька, 10 — салтівська.

Таблиця 10. Співвідношення ареалів АК з кількістю типів ландшафту, які вони займають.

+							Давньо-слов'янський час
+							
+ +							
+ +							
+ +							
+ + + +							Ранньо-залізний вік
+ +							
+ + +							
+ + +							
+ + +							
+							Доба бронзи
+							
+ +							
+ + +							
+ + + + +							
+ + + + + +							Енеоліт
+ +							
+ + + + + + +							Неоліт
+ + + +							
+ + + +							
+							Мезоліт
+							
+							
+ +							
+ + +							
+ + + +							1 2 3 4 5 6 7
Кількість типів ландшафту							

Примітка: Позначки всередині таблиць означають наявність АК вказаної доби (див. примітки до табл. 1—9).

Таблиця 11. Співвідношення кількості АК різних періодів з видами та варіантами типів ландшафту.

Тип	Ландшафт		Археологічні періоди						Кількість АК			
	Вар.	Вид	М	Н	Е	Б	РЗ	Слов.				
I	А	1	+				+	+	+	8	16	
		2					+	+	+	9		
		3	+	+			+	+	+	14		
		4	+				+		+	3		
	Б	5	+	+	+	+			+	8	14	
		6	+			+	+		+	8		
		7	+	+	+	+			+	12		
	В	8	+	+	+	+			+	14	19	
		9						+	+	4		
II	А	10	+			+	+	+	+	14		
		11	+	+			+	+	+	15	25	
		12							+	+	3	
	Б	14		+	+	+	+	+	+	7	7	
		15		+	+	+	+	+	+	10	11	
	Г	16							+	1		
		17	+			+	+	+	+	9	9	
		18	+	+			+		+	9	13	
Д	19		+	+	+			+	7			
III	А	20							+	1		
		21					+	+	+	9	20	
		22						+	+	+	7	
		23	+	+	+	+	+	+	+	13		
	Б	24						+	+	+	5	8
		25						+	+	+	5	
		26	+	+	+	+				6	6	
Г	27						+	+	+	6		
	28	+	+	+	+	+	+	+	23	24		
	29						+	+	+	8		
IV	А	30		+	+	+	+	+	+	7	7	
		31	+	+	+	+	+	+	+	8	13	
	Б	32						+	+	+	7	
		34		+	+	+	+	+	+	9		
	В	35						+	+	+	8	15
		36						+	+	+	8	
	Г	37						+	+	+	5	10
		38							+	+	+	7
V	А	39		+	+	+	+	+	+	8	13	
		40	+	+					+	+	6	
	Б	41		+	+	+	+	+	+	12		
		42	+	+	+	+	+	+	+	17	20	
		43							+	+	+	6
	В	44							+	+	4	
		45	+	+	+	+	+	+	+	8	13	

Продовження таблиці 11.										
Ландшафт			Археологічні періоди					Кількість АК		
Тип	Вар.	Вид	М	Н	Е	Б	РЗ Слов.			
V	В	46	+				+	+	+	6
		47	+		+				+	3
	Г	48	+					+		2 8
		49	+			+	+	+	+	8
	Д	50	+	+	+	+			+	9
		51	+			+	+		+	8 12
52							+	+	3	
VI	А	53	+	+	+	+	+	+	+	11 14
		54	+			+	+	+	+	12
	Б	55	+			+	+	+	+	14 16
		56					+	+	+	12
	В	57						+	+	3
		58						+	+	4 9
59		+					+	+	6	
VII		60						+		5
		61					+	+	+	11 12
		62						+	+	5
X	А	77			+	+	+	+		5 7
		78			+	+				2
	Б	79			+	+	+	+	+	5
		80							+	1 5
		81								+
	Г	86						+		1 1
Е	91							+	2 2	
Всього			28	25	40	60	44	55		

Примітка: М — мезоліт, Н — неоліт, Е — енеоліт, Б — бронза, РЗ — ранній залізний вік, Слов. — давньослов'янський і давньоруський часи.

Додаток до таблиць 1—11.

Перелік типів, варіантів та видів ландшафту.

Тип I. Поліський

А. Волинський варіант. Види: 1. Прип'ятський, 2. Ковельський, 3. Турійський, 4. Стяжський.

Б. Житомирський варіант. Види: 5. Олевський, 6. Коростенський.

В. Києво-Чернігівський варіант. Види: 7. Чорнобильський, 8. Сновський, 9. Замглайський.

Тип II. Широколістяних лісів

А. Західноукраїнський варіант. Види: 10. Сокальський, 11. Опільський, 12. Толтровий.

Б. Молдавсько-Подільський варіант. Види: 14. Східно-подільський.

В. Дніпро-Бузький варіант. Види: 15. Побузький, 16. Новоград-Волинський.

Г. Придніпровський варіант. Види: 17. Канівський.

Д. Лівобережний варіант. Види: 18. Броварський, 19. Путивльський.

Тип III. Лукоstepовий

А. Волино-Подільський варіант. Види: 20. Рівненський, 21. Подільський, 22. Уланівський, 23. Покутський.

Б. Дніпро-Бузький варіант. Види: 24. Білоцерківський, 25. Уманський.

В. Бесарабський варіант. Види: 26. Бельцький.

Г. Середодніпровський варіант. Види: 27. Ніжинський, 28. Миргородський, 29. Коломацький

Тип IV. Лісостеповий

А. Західноподільський варіант. Види: 30. Західно-подільський.

Б. Прут-Дністровський варіант. Види: 31. Північно-молдавський, 32. Придністровський.

В. Дніпро-Бузький варіант. Види: 34. Бершадський, 35. Тетіївський, 36. Звенигородський.

Г. Слобідський варіант. Види: 37. Сумський, 38. Харківський.

Тип V. Північностеповий

А. Західний варіант. Види: 39. Південномолдавський, 40. Кучурган-Чичиклейський.

Б. Центральний варіант. Види: 41. Кіровоградський, 42. Запорізький, 43. Приазовський.

В. Дніпро-Донецький варіант. Види: 44. Гуляйпільський, 45. Самаро-Орельський, 46. Шебелинський.

Г. Донецький варіант. Види: 47. Нагільніський, 48. Краснодарський, 49. Торський.

Д. Задонецький варіант. Види: 50. Куп'янський, 51. Старобільський, 52. Ізюмський.

Тип VI. Південностеповий

А. Причорноморський варіант. Види: 53. Бужацький, 54. Тилигульський.

Б. Ногайський варіант. Види: 55. Снігурівський, 56. Каховський.

В. Кримський варіант. Види: 57. Тарханкутський, 58. Таврійський, 59. Керченський.

Тип VII. Пустельностеповий

Види: 60. Алешківський, 61. Асканійський, 62. Присіваський.

X — Карпатський підтип

А. Передкарпатський клас. Види: 77. Луквинський, 78. Черемоський.

Б. Закарпатський клас. Види: 79. Чопівський, 80. Солотвинський, 81. Перечинський.

Г. Клас середньогірських ландшафтів на флішових хребтах. Види: 86. Сколевський.

Е. Клас ландшафтів на вулканічних породах. Види: 91. Бужорський.

Примітки:

1 — Нумерація типів, варіантів видів ландшафту подана за К. І. Герасюком;

2 — Штриховою лінією в таблицях 1—9 розділені варіанти типів ландшафту.

Н. А. Рыжков

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ЛАНДШАФТ

Статья посвящена соотношению ареалов археологических культур Украины с типами и видами ландшафта. Рассматриваются ареалы 77 археологических культур и типов памятников, начиная с мезолита и до средневековья. Столь большой временной диапазон культур позволил наметить ряд тенденций. Одна из них заключается в совпадении границ между синхронными культурами с границами между видами ландшафта.

тов (89% случаев!). Такое совпадение представляется закономерным и может служить подтверждением известного тезиса о прямой связи территории определенного этноса с конкретным ландшафтом.

В то же время, наличие археологических культур с весьма широкими ареалами, включающими территорию нескольких типов ландшафта, может свидетельствовать о политичности носителей этих культур. Однако, в каждом конкретном случае вопрос этнической интерпретации археологической культуры должен рассматриваться отдельно.

Соотнесение ареалов археологических культур с ландшафтами автор считает необходимой процедурой, предшествующей реконструкции исторической и этнической ситуации, основанной на анализе археологических материалов.

N. A. Rychkov

ARCHAEOLOGICAL CULTURE AND THE LANDSCAPE

The paper is devoted to comparison of areas of distribution of archaeological cultures of Ukraine with types and kinds of landscapes. Areas of distribution are considered for 77 archaeological cultures and types of relics beginning from mesolith till the Middle Ages. Such great time interval between the cultures permitted some tendencies to be outlined. One of them is the coincidence of the borders between synchronous cultures with the borders between types of landscapes (89% of cases). This coincidence seems to be natural and may serve confirmation of the known thesis on the direct relation between the territory of a definite ethnos and concrete landscape. At the same time archaeological cultures with rather wide areas of distribution which embrace the territory of several types of the landscape may prove the polyethnic character of carriers of these cultures. But the problem on ethnic interpretation of archaeological culture is to be treated specifically in each particular case.

The author thinks it to be a necessary procedure, to correlate archaeological cultures with landscapes. It must previous reconstruction of the historical and ethnic situation based on the analysis of archaeological and ethnic situation based on the analysis of archaeological findings.

Одержано 20.12.94

ПРО КИНДЖАЛИ СКІФСЬКОГО ТИПУ З ПРОСТИМ АНТЕННИМ НАВЕРШЯМ

С. В. Махортих

У статті розглядаються питання походження і хронології одного з компонентів скіфського наступального озброєння — кинджалів з простим антенним навершям.

Розгляд різноманітних категорій скіфського матеріального комплексу має важливе значення для з'ясування походження скіфської культури загалом. Мечі та кинджали з простим антенним навершям є одним з різновидів скіфського наступального озброєння. Однак час їх появи, а також питання походження є дискусійними.

До недавнього часу в роботах А. І. Мелюкової та К. Ф. Смирнова, присвячених розгляду скіфського та савроматського озброєння, мечі та кинджали з простим антенним навершям на південному сході Європи датувалися VI — початком V ст. до н. е.¹ Однак комплексні знахідки у ряді пам'яток Північного Кавказу дозволяють говорити про появу цього типу зброї значно

раніше — у другій половині VII — на початку VI ст. до н. е. Звернемося до розгляду цих знахідок. Одна з них була зроблена Д. Я. Самоковасовим у гробниці 2 Карраського могильника під П'ятигорськом². При скорченому кістяку у ньому був знайдений залізний кинджал без перехрестя та з простим антенним навершям, одне з закінчень якого обламано (рис. 1, 1). Цей кинджал супроводжував сагайдачний набір, що містив бронзові вістря стріл архаїчного типу, відомі у Келермеских та Нартанівських курганах Передкавказзя. Це трилопатеві вістря з шипом, косо зрізаними кінцями лопатей та трикутними контурами голівок (рис. 1, 3, 4). На підставі праць Л. К. Галаніної та С. В. Поліна, у яких була уточнена хронологія келермеских курганів та скіфських вістер стріл, вказані вістря можуть бути датовані другою половиною VII — першою чвертю VI ст. до н. е. На користь цього свідчать також знайдені разом з ними у гробниці 2 Келермеського могильника кістяні стовпчики від сагайдака. Такі стовпчики звичайні у скіфських пам'ятках VII—VI ст. до н. е. Північного Причорномор'я та Кавказу (Темир-Гора, Перебіквіці, Краснознаменські кургани та ін.). Археологічний вигляд має і залізне втулчасте вістря списа лавролистого форми з карраського поховання. Близькі паралелі відомі йому в Карабашівському кургані Карачаєво-Черкесії, звідки походить ще один цікавий залізний кинджал з простим антенним навершям. Його слабо загнуті волюти увінчують прямокутне та сплюснене у розрізі руків'я. Розміри Карабашівської знахідки, як і карраського кинджалу, не перевищують 35 см. Окрім зброї у похованні виявлені залізні вудила з грубо скнутих прямих стрижнів з внутрішніми кільцями та залізні трипетельчасті псалії. Безпосередні аналогії їм відомі у цілому ряді пам'яток VII — початку VI ст. до н. е. Посулля та Північного Кавказу (Келермеський, Костромський, Краснознаменські кургани)⁵. На це ж датування Карабашівського поховання вказують також знайдені у ньому архаїчно дволопатеві вістря стріл з листоподібною голівкою, а також бронзові бляхи з ажурними петлями та «шишечками» у центрі опуклих боків⁶. Сполучення подібних знахідок характерне, головним чином, для пам'яток передскіфського та ранньоскіфського часів, тобто для VIII—VII ст. до н. е.

Про більш ранню дату появи кинджалів з простим антенним навершям дозволяють говорити не тільки згадані вище матеріали скіфського вигляду, але й саме кавказькі знахідки, виявлені разом з ними. Як приклад розглянемо поховання 76 Сержень-Юртівського могильника. Звідти походить залізний кинджал з простим антенним навершям, брунькоподібним перехрестям та злегка вигнутим однолезовим клинком (рис. 1, 10). Серед знайдених у цьому похованні прикрас були бронзові колесоподібні ажурні підвіски з солярним зображенням у центрі та бронзові масивні браслети, край яких розкуті у вигляді широкої лопаточки, вкритої орнаментом (рис. 1, 6, 7, 9). За спостереженнями В. І. Козенкової, ці типи бронзових прикрас характерні для першого етапу кобанської культури та побутують у межах IX—VII ст. до н. е.⁷ До цього ж часу може належати й виявлена у цьому ж похованні підвіска з бронзового листа у формі видовженої сокири, з заокругленим краєм та трубчастим отвором в обушній частині (рис. 1, 8). Знахідки цього типу не характерні для Північного Кавказу, але доволі часто зустрічаються у пам'ятках доби пізньої бронзи — раннього залізного віку Закавказзя (Лчашен, Астхилур, Мелані). Із розглядуваного поховання походить і залізна сокира клиноподібною форми з масивним обухом, широким та злегка заокругленим лезом. Його типологічні характеристики також не суперечать віднесенню поховання 76 Сержень-Юртівського могильника до часу не пізніше VII ст. до н. е.

Уточненню дати появи досліджуваної зброї сприяють також трансильванські матеріали скіфського вигляду, що входять до складу семиградської групи пам'яток. Утворення цієї групи пов'язують з просуванням на територію Румунії в другій половині VII — початку VI ст. до н. е. скіфського населення з південного сходу⁸. У зв'язку з цим привертають увагу знахідки, зроблені у похованні 9 могильника Кристешті. Серед них два залізних кинджали, у одного з яких навершя утворює слабо виражені волюти, набір скіфських вістер стріл, залізну сокиру, вуздечні приладдя, що знаходять близькі аналогії у цілому ряді пам'яток скіфської архаїки Північного Кавказу (рис. 2, 1—26)⁹.

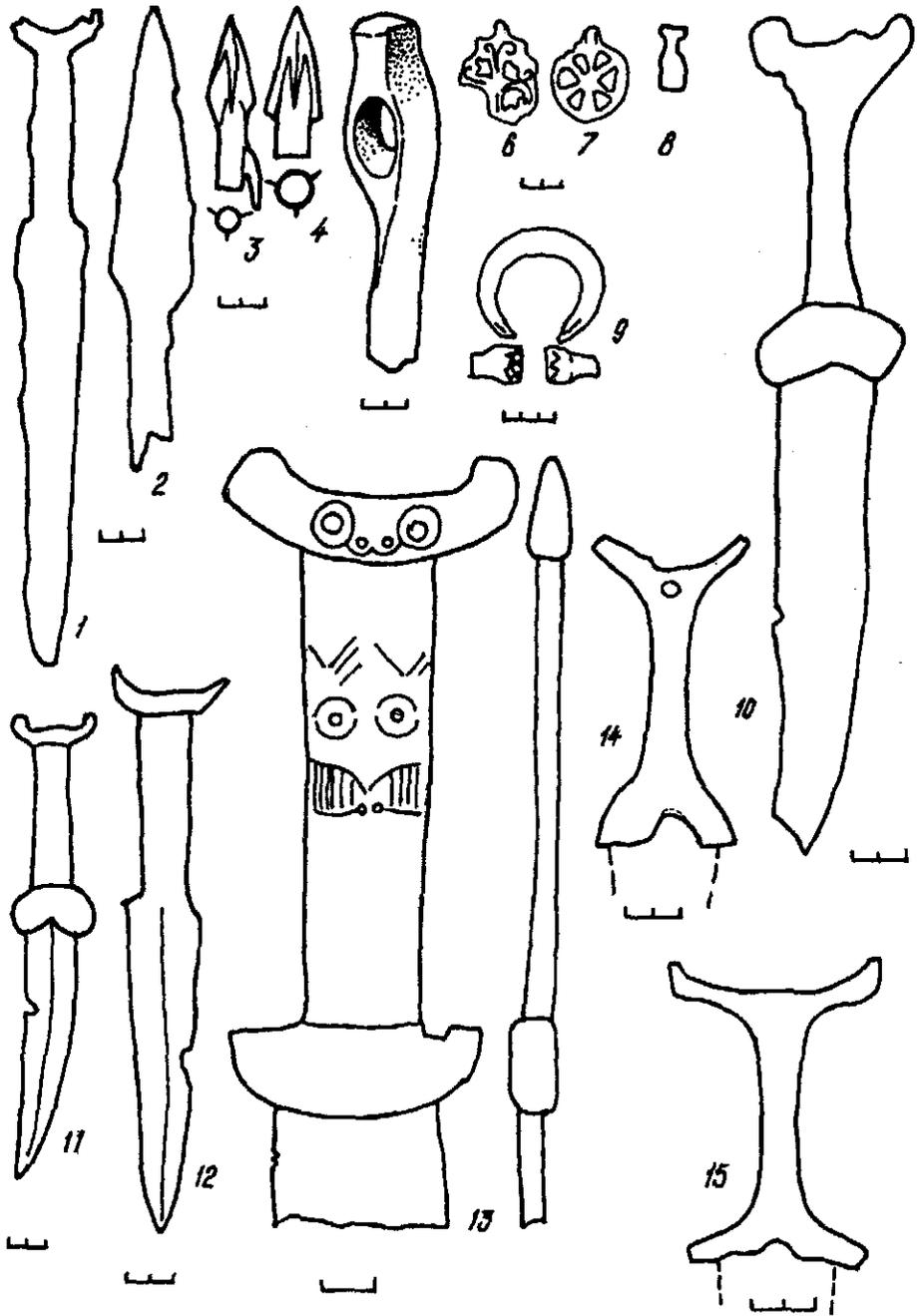

Рис. 1. Кинжалів з простим антенним та серпоподібним навершям: 1—4 — знахідки з поховання 2 Карраського могильника; 5—10 — знахідки з поховання 76 Сержень-Юртівського могильника; 11 — поховання 1 Нестерівського могильника; 12 — Пседахський могильник; 13 — Волковці; 14, 15 — Кобань.

Таким чином, усі розглянуті вище матеріали дають підстави говорити про початок використання залізних кинжалів з простим антенним навершям на південному сході Європи у другій половині VII — початку VI ст. до н. е. До визначної архаїчної групи кинжалів може бути віднесений і ряд випадкових знахідок, а також кинжалів, що походять із поховань, датування яких, через відсутність там датуючих речей, ускладнено. Це знахідки з Кисловодського, Пседахського та Нестерівського могильників у Чечні та Інгусетії (рис. 1, 11,

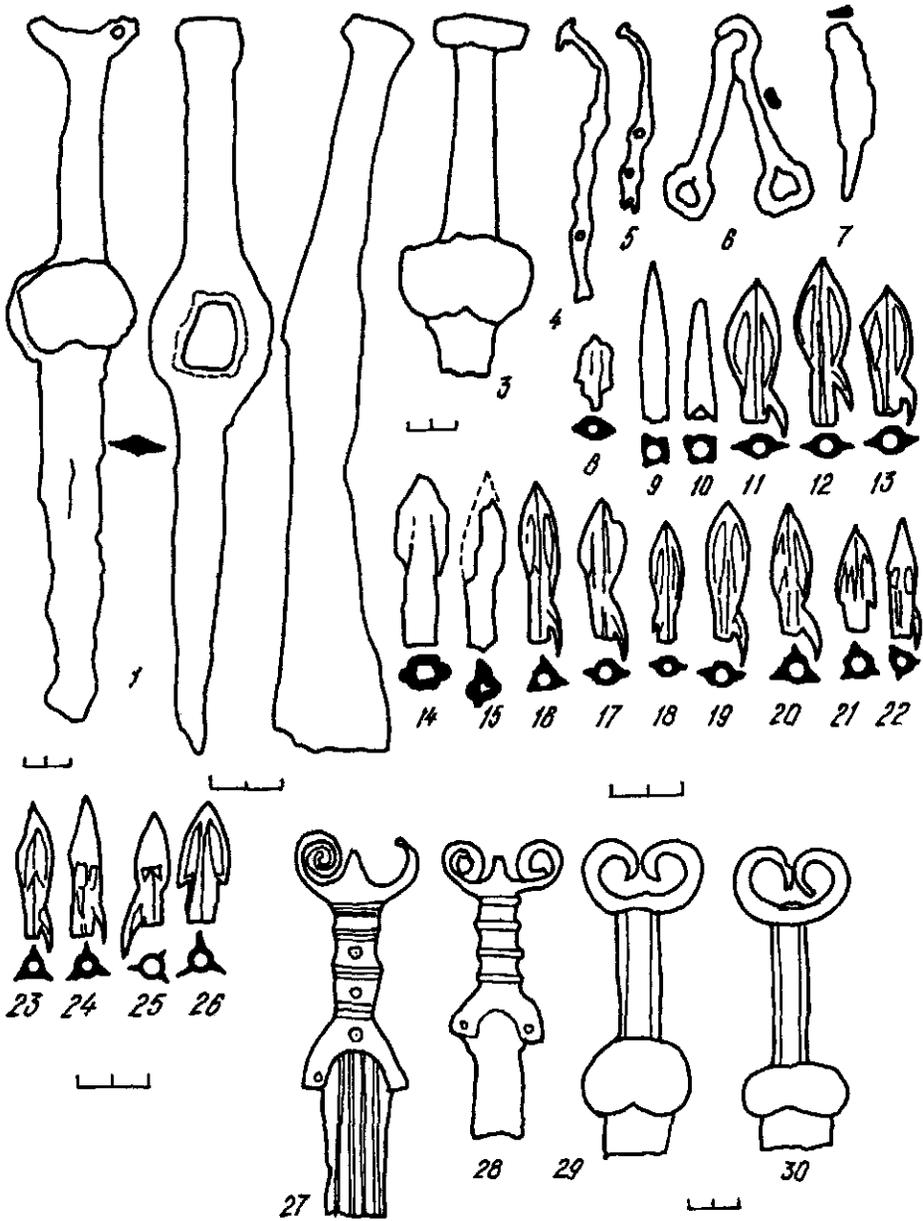

Рис. 2. Мечі та кинджали з простим антенним навершям: 1—26 — знахідки з поховання 9 могильника Кристешти (Румунія); 27 — меч типу Фермо (Північна Італія); 28 — Романд (Угорщина); 29 — Іванівський склад; 30 — Смела.

12). Їх об'єднують аналогічні пропорції, форма навершя та клинка. У цілому ж, для розглядуваної групи кинджалів характерні такі ознаки, як невелика довжина (до 30—35 см), слабо загнуті чи короткі волоти, брунькоподібні чи метеликоподібні перехрестя, прямий, гладенький, іноді з бортиком стрижень руків'я, двогострі та однолезові клинки.

Питання про час появи мечів та кинджалів з простим антенним навершям у скіфів тісно пов'язане з питанням про їх походження. Е. Ленц вказував на зв'язок цієї форми наверш з руків'ями мечів кінця бронзового віку в Південній Європі, а М. І. Ростовцев та Ф. Тангар розглядали їх як результат впливу гальштатських мечів з антенним навершям¹⁰. А. І. Мелюкова та Б. А. Шрамко припускають незалежну місцеву появу навершя цієї форми¹¹. Значний

інтерес у цьому зв'язку становлять знахідки бронзових кинджалів із подібним навершям передскіфського часу в кобанських могильниках гірського Кавказу (Кобань, Камунта). За своєю формою вони відрізняються від центральноєвропейських та наближаються до північнокавказьких кинджалів ранньоскіфського часу. Перш за все це стосується форми навершя, що має дві модифікації: антенноподібну та підпрямокутну із загнутими догори закінченнями (рис. 1, 14, 18). Відзначена подібність дозволяє вважати кобанські кинджали самостійним джерелом появи цього виду зброї на південному сході Європи. Цієї точки зору дотримуються М. П. Абрамова, яка простежує генезис мечів та кинджалів із серпоподібним, за їх термінологією, навершям у центральних районах Північного Кавказу аж до перших століть н. е.¹² О. М. Давудов також висловлюється на користь кавказького походження кинджалів з простим антенним навершям, чие становлення, на його думку, йшло паралельно з кинджалами із прямим навершям руків'їв¹³. Однак, зроблений вище аналіз дозволяє говорити не про походження антенноподібного навершя взагалі, а лише одного його різновиду, оскільки в скіфському світі, а також у Центральній Європі відома інша його модифікація у вигляді сильно загнутих антен, що мала інше походження, пов'язане, ймовірно, з мечами центральноєвропейського типу IX—VII ст. до н. е. (рис. 2, 27—30).

На характер оформлення наверш може вплинути його неоднорідне сакрально-змістове навантаження, яке несла на собі частина мечів та кинджалів скіфського часу. У літературі отримала поширення точка зору про те, що антенне навершя на скіфській зброї є імітацією кігтів хижого птаха¹⁴. У той же час, кинджали із слабо вираженими волютами, що зближуються із роговими амулетами бронзової доби, розглянутими В. Я. Кияшко¹⁵, можливо пов'язані із культом рогів. На користь цього припущення вказує й зображення рогатої тварини на наверші залізного кинджалу із с. Волківці Сумської обл., яке вдалося простежити завдяки успішно проведеній реставрації (рис. 1, 13). У свою чергу, на пізніх мечох гальштатської культури простежується антропоморфізація антенноподібних наверш¹⁶.

На закінчення необхідно відзначити, що у східних районах Євразії (Кавказстані, Алтаї, Туві та ін. областях) у передскіфській та скіфській періоди мечі та кинджали з простим антенним навершям не отримали значного поширення. Таким чином, походження розглядуваної вище категорії скіфської матеріальної культури слід шукати на території Південно-Східної Європи, де і відбувалося її формування.

Примітки

¹ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // МИА.— 1961.— № 101.— С. 17, 18; Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Вып. Д1—4.— С. 60.

² Самохвасов Д. Я. Могильные древности Пятигорского округа // Труды V Археологического съезда в Тифлисе.— М., 1887.— С. 125.

³ Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ.— 1983.— № 24.— С. 53; Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1987.— № 61.— С. 25—29.

⁴ Любин В. П. Находки скифской эпохи в Карачаево-Черкесии // Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института. (Сер. историческая).— Карачаевск, 1964.— Вып. IV.— С. 260.— Рис. 2.

⁵ Иссен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // СА.— 1953.— XVIII.— С. 81, 82, 106.— Рис. 20; Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 47.

⁶ Любин В. П. Указ. соч.— С. 259.— Рис. 1, 12, 14.

⁷ Козенкова В. И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант // САИ.— 1982.— Вып. В2—5.— С. 41, 49.

⁸ Chochorowski I. Rola signynów Herodota w środowisku kulturowym wezneszej epoki zelaza na nizinie Wegierskiej // Przegląd Archeologiczny.— 1987.— Vol. 34.— P. 168.

⁹ Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.— Нальчик, 1985.— С. 7—115; Галанина Л. К. Новые погребальные комплексы раннемеотского времени из Келермесского грунтового могильника // Меоты — предки адыгов.— Майкоп, 1989.— С. 99, 100.— Рис. 12, 13.

¹⁰ Ленц Э. Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журавки, Киевской

губернии // ИАК.— 1905.— № 14.— С. 62; *Ростовцев М. И.* Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма // МАР.— 1918.— № 37.— С. 58—60; *Hancar F.* Hallstatt and Ostrum // *Гаврил Кацаров.*— София, 1950.— Т. 1.— С. 266.

¹¹ *Мелюкова А. И.* Указ. соч.— С. 60; *Шрамко Б. А.* Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 33.

¹² *Абрамова М. П.* Мечи и кинжалы центральных районов Северного Кавказа в сарматское время // Древности Восточной Европы.— М., 1989.— С. 4.

¹³ *Давудов О. М.* О генезисе некоторых форм мечей и кинжалов на Кавказе // Древние и средневековые археологические памятники Дагестана.— Махачкала, 1980.— С. 70.

¹⁴ *Граков Б. Н.* Скифы.— К., 1947.— С. 70, 71; *Мерперт Н. Я.* Акинак с котгевидным навершием // КСИИМК.— 1948.— № 22.— С. 79.

¹⁵ *Кияшко В. Я.* Рогатые амулеты раннего бронзового века // Известия Ростовского областного музея краеведения.— Ростов-на-Дону, 1989.— Вып. 6.— С. 76—87.

¹⁶ *Граков Б. Н.* Ранний железный век.— М., 1977.— С. 29.— Рис. 8, 1.

С. В. Махортых

О КИНЖАЛАХ СКИФСКОГО ТИПА С ПРОСТЫМ АНТЕННЫМ НАВЕРШИЕМ

Анализ различных категорий скифского материального комплекса имеет важное значение для выяснения происхождения всей скифской культуры в целом. Мечи и кинжалы с простым антенным навершием являются одной из разновидностей скифского наступательного вооружения. До недавнего времени они датировались на юге Восточной Европы VI — началом V в. до н. э. Однако, комплексные находки в ряде памятников Северного Кавказа позволяют говорить о появлении этого вида оружия в более раннее время — во второй половине — конце VII в. до н. э. Вопрос о времени появления кинжалов с простым антенным навершием у скифов тесно связан с вопросом об их происхождении. Значительный интерес в этой связи представляют находки бронзовых кинжалов с антенным навершием предскифского времени в кобанских могильниках горного Кавказа (Кобань, Камунта). По форме они отличаются от центральноевропейских и сближаются с северокавказскими находками раннескифского времени. Отмеченное сходство позволяет считать упомянутые кинжалы самостоятельным источником появления этого вида оружия на юге Восточной Европы. В то же время, в восточных районах Евразии (Казахстане, Алтае, Туве) в предскифский и скифский периоды мечи и кинжалы с простым антенным навершием не получили значительного распространения. Иными словами, истоки происхождения этой категории скифской материальной культуры следует искать на юге Восточной Европы.

S. V. Makhortykh

PONIARDS OF THE SCYTHIAN TYPE WITH A SIMPLE ANTENNAL CREST

An analysis of various categories of the Scythian material assemblage is very important for elucidation of the origin of the Scythian culture as a whole. Swords and poniards with a simple antennal crest are one of variants of the Scythian offensive arms. Until recently it was dated the 6th and early 5th cent B. C. in the south of eastern Europe. Assemblages of findings in some North Caucasian sites permit dwelling on appearance of this kind of arms at earlier period: between the second half and the end of the 7th cent. B. C. A problem on the time of appearance of swords with a simple antennal crest in the Scythians is tightly connected with the problems of their origin. In this aspect findings of bronze poniards with antennal crests of the pre-Scythian time from Kobanian sepulchres of the mountainous Caucasus (Koban, Kamunta) are particularly interesting. Their shape differs from that of central European poniards and approaches the north-Caucasian findings of the Early Scythian time. The similarity observed permits considering the poniards mentioned an independent source of appearance of this type of arms in the south of eastern Europe. At the same time swords and poniards with simple antennal crests were not widely spread in eastern regions of Eurasia (Kazakhstan, Altai, Tuva) in the pre-Scythian and Scythian periods. It follows that sources of origin of this category of the Scythian material culture are to be searched for at the south of Eastern Europe.

Одержано 19.07.93

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ВИЗНАЧЕННЯ ВАГОВОЇ СИСТЕМИ ДОБИ БРОНЗИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Л. А. Черних

Автор статті звертає увагу на необхідність виваженого наукового підходу до проблеми визначення вагової системи за археологічними джерелами доби бронзи, формулює методологічні передумови та пропонує один з варіантів її вирішення.

Основною категорією археологічних джерел, що містять знаряддя праці мідно-бронзового виробництва доби ранньої — середньої бронзи у Північному Причорномор'ї є поховання, порівняно нечисленні на тлі загальної кількості розкопаних пам'яток. Інвентарні комплекси в похованнях репрезентовані різними сполученнями предметів виробничого призначення. Визначення специфіки функцій кожної категорії інвентаря є складним завданням і має вирішальне значення при розгляді питань організації виробництва.

Однією з найцікавіших категорій виробничого інвентаря, що трапляється в ряді поховань доби ранньої та середньої бронзи, є форми для плавлення та розлиття металу — тигелі-лячки, а також для відливання металевих виробів — ливарні форми, які дають можливість судити про техніку плавлення та ливарництва, величину порцій металу та характер металевих виробів.

Серед ливарних форм, крім двостулкових з негативами провушних сокир, відомі одностулкові відкриті ливарні форми з негативами трапецієподібної, овальної, витягнуто-овальної, округлої та прямокутної в плані форм, виготовлені зі щільної керамічної маси. Література дає свідчення про знахідки таких предметів у 6 похованнях катакомбної культурно-історичної спільності у степовій зоні Північного Причорномор'я¹, в трьох полтавкинських похованнях на Нижній Волзі² та в Приураллі³, в похованні Північнокавказької культури поблизу ст. Скачки на Ставрополлі⁴. Відкриті ливарні форми з негативами витягнуто-овального обрису, крім того, стрижнеподібні зливки, відлиті можливо в подібних формах, відомі на поселеннях куро-аракської культури⁵. Відкриті ливарні формочки з овально-витягнутими негативами походять з матеріалів поселень Кременчук на Південному Бузі та Андрусівка на Середньому Подніпров'ї, що відповідають часу КБК⁶.

Щодо питання про характер відливок з відкритих ливарних форм існують різні точки зору. Так, В. П. Шилов та А. Н. Гей, відзначаючи близькість трапецієподібних негативів за формою та параметрами до тесел так званих новосвободненського та привільненських типів, припустили, що у відкритих ливарних формах відливалися заготовки конкретних виробів, які надалі піддавалися ковальській обробці⁷.

Інша точка зору висловлена А. І. Кубишевим та І. Т. Черняковим при вивченні ливарних форм з п. 7, к. 2 поблизу с. Мала Тернівка Запорізької обл. Виміри бронзоливарних емностей, визначення обсягу та ваги металу, що

їх заповнював, дозволили авторам зробити наступні висновки: 1) відливки не могли бути заготовками виробів, бо мали значну товщину (в окремих випадках до 2 см), що навряд чи дозволяло подальшу обробку проковуванням; 2) у ливарних формах відливалися зливки металу (бронза), різні за розміром, які можливо виконували функції «вагових гир» чи грошових еквівалентів при обміні; 3) отримані вагові співвідношення умовних злиwkів свідчать про існування за доби бронзи у Північному Причорномор'ї вагової системи, близької до систем стародавніх Месопотамії та Єгипту⁸.

Такі висновки, безумовно дуже цікаві, звертають увагу на необхідність вимірювання форм для плавлення металу та відливання металевих виробів, і, на наш погляд, відкривають нову проблематику археологічних досліджень. Запропонована методика вимірювань бронзолivarних форм, а також способи обчислення вагових значень металу, що їх заповнював, використані в працях А. Л. Нечитайло та А. П. Рунича⁹, К. А. Дніпровського¹⁰, А. Л. Нечитайло та А. І. Кубишева¹¹, в яких також підтверджуються висновки, зроблені дослідниками малотернівського комплексу. На жаль, досвід вимірювання обсягів бронзолivarних смностей до сьогодні обмежений поодинокими випадками.

Сама думка про існування вагової системи у межах металургійного виробництва Північного Причорномор'я доби бронзи видається цілком можливою. Певні кількісні зіставлення могли мати місце як у процесі виробничого обміну, наявність якого впливає з локалізації сировини мідно-бронзової металургії, так і безпосередньо в процесі виробництва, зокрема для отримання штучних сплавів з заданими властивостями. На користь такого припущення свідчить і виділення Циркумпонтійської металургійної провінції¹² на підставі єдності стереотипів виготовленої продукції та техніко-технологічних традицій, в межах яких могла сформуватись і означена єдність вагових вимірів.

Проте формування вагової системи визначається наявністю вагових стандартів, основою яких є постійні величини: 1) еквіваленти, тобто суворо визначені еталони ваги — менші та більші; 2) їх співвідношення, тобто постійна величина, яка означає те чи інше ціле число часток, що дорівнюють меншому еквіваленту у складі більшого. Існуючі в межах вагового стандарту різноваги (гирі) можуть приймати значення як самих еквівалентів, так і їх проміжні значення, в тому числі такі як: половина, дві третини, півтора еквіваленти тощо¹³. Підставою для висновків про вагову систему в суспільстві (або в межах окремого виду виробництва) за археологічними джерелами повинна бути наявність вагового стандарту — тобто таких постійних величин та їх співвідношень, котрі виявлялися б як закономірності і могли бути інтерпретовані як еталони ваги.

Розглянемо детальніше запропоновані в згаданих вище дослідженнях підходи — передусім способи обчислення і отримані результати як підстави для висновків про вагову систему.

Основою для всіх обчислень є виміри місткості бронзолivarних форм за допомогою дрібнозернистих сипких речовин (солі або піску), а потім — обчислення ваги металу, який їх заповнював, виходячи з отриманої величини місткості та питомої ваги металу.

Малотернівський комплекс унікальний як за кількісним складом різновеликих тигелів-лячок (6 екз.) та відкритих ливарних форм (9 матриць з 12 негативами), так і за ступенем збереженості цих пам'яток. Дослідники підкреслюють особливу старанність проведених вимірів: визначення обсягу кожної смності неодноразово перевірялося серією послідовних дослідів. Питома вага металу (миш'якової бронзи) — 7,93 г/м³, як вказано авторами, також визначена лабораторними методами¹⁴. У результаті дослідів та обчислень виявлено такі дані місткості та ваги (див. табл. 1).

Виходячи з наведених даних, більшість вагових значень отримані шляхом округлення до цілих величин (у бік більшого значення), крім найбільшого тигеля-лячки, оскільки, використовуючи наведену методику, вага металу дорівнює 1418,36 г. Тобто, при обчисленні цього значення або зроблено округлення на 93,64 г, або ж за питому вагу бронзи прийнята величина приблизно 8,45 г/см³.

Табл. 1.

Тигелі-ллячки			Ливарні форми		
№	Місткість, см ³	Вага, г	№	Місткість, см ³	Вага, г
1.	5,28	42	1.	5,28	42
2.	13,20	105	2.	12,83	102
3.	23,39	186	3.	9,05	72
4.	28,67	228	4.	12,83	102
5.	41,51	330	5.	16,60	132
6.	178,86	1512	6.	15,84	126
			7а.	6,03	48
			7б.	5,28	42
			7в.	6,03	48
			8.	22,64	180
			9.	18,11	144

У наступних розрахунках головна увага звертається на ряд вагових даних, отриманих за негативами ливарних форм, до яких додається ще два вагових значення — 95 та 117 г — вага знайдених у похованні глиняних речей, які, на думку авторів, є «моделями відливків»¹⁵. Таким чином, було одержано ряд вагових значень, які, за логікою авторів, і відповідали «ваговим гилям» або «мірним зливкам»: 42, 42, 48, 48, 72, 95, 102, 102, 117, 126, 132, 144, 180. Однак, вказуючи, що отримані дані пов'язані з рядом погрішностей, як «при вимірюванні їх археологами, так і при виготовленні їх давніми майстрами», автори об'єднують близькі за значенням числові дані до п'яти «середніх» вагових груп: I (44 г), II (72 г), III (102 г), IV (134 г), V (180 г).

Оскільки у дослідженні не вказано, які конкретно дані об'єднані в кожен з груп, на підставі наведеного ряду чисел можна припустити, що:

- у гр. I (44) об'єднано значення 42, 42, 48, 48 (середньоарифметичне 45; різниця крайніх значень 6);

- до гр. II залучене одне значення 72;

- до гр. III (102) ввійшли значення 95, 102, 102, 117 (середньоарифметичне 104; різниця крайніх значень — 22);

- до гр. IV (134) ввійшли значення 126, 132, 144 (обчислене «середнє» дорівнює середньоарифметичному, різниця крайніх значень — 18);

- до гр. V залучене одне значення — 180.

Таким чином, в «середні» вагові групи I, III, IV об'єднані вагові дані з різницею крайніх значень від 6 до 22 г. Причому, різниця між крайніми значеннями III групи близька до різниці між двома виділеними «середніми» групами — I та II (відповідно 22 та 28). Засади вибору «середніх» значень груп у тих випадках, де вони не є середньоарифметичними, не зовсім зрозумілі.

Обчислені «середні» значення, на думку авторів, свідчать про наявність сталого співвідношення менших значень з більшими та найбільшим, які дорівнюють $1/4$, $2/5$, $2/3$, $4/5$ — ці дані розглядаються як доказ наявності вагової системи. Як свідчення її близькості до вагових систем Стародавнього Сходу виступає переведення числових значень «середніх» груп, поданих у грамах, у вагові одиниці Вавилону та Єгипту на підставі даних: 1 давньовавілонська міна = 505 г; 1 сикель = $1/60$ міни = 8,4 г; 1 давньоєгипетський дебен = 91 г, 1 кет (кедет) = $1/10$ дебена = 9,1 г¹⁶.

Розглянемо спочатку результати переведення в давньосхідні одиниці ваги, а разом з тим і ступінь прийнятих округлень (див. табл. 2).

Група III(102) в давньоєгипетському варіанті у авторів не представлена. Таким чином, крім попередніх округлень при виділенні «середніх» груп — I, II та IV, при переведенні у давньосхідні одиниці ваги, ступінь округлень в окремих випадках збільшується в межах різниці крайніх значень, особливо при переведенні у сиклі, зокрема IV групи до 25,2 г, крім того, округлюються і результати інших вагових груп: II — на 4,8 г, V — на 63,6 г. Причому,

Табл. 2.

Вагові групи та їх значення, г	Вавилонські вагові одиниці (за авторами)	Вага за вказаним стандартом, г	Погрішність, г	Єгипетські вагові одиниці (за авторами)	Вага вказаним стандартом, г	Погрішність, г
I(44)	5 сиклей	42	2	5 кет	45,5	1,5
II(72)	8 "-	67,2	4,8	8 "-	72,8	0,8
III(102)	12 "-	100,8	1,2	-	-	-
IV(134)	18 "-	151,2	17,2	1,5 дебен	136,5	2,5
V(180)	29 "-	243,6	63,6	2 дебена	182	2
1512(тигель)	3 міни	1515	3	16 дебен	1456	56

якщо брати до уваги останній показник — вагу найбільшого тигеля-лячки за 1418,36 г (арифметичний результат від вказаних авторами вихідних даних обсягу та питомої ваги бронзи), величина округлення в грамах якого дорівнює 93,64, то під час переведення в давньосхідні вагові одиниці різниця з отриманими даними відповідно дорівнює 0,20 міни, тобто 12 сиклей, чи 1,03 дебена, тобто 10,3 кет.

Оскільки, як вважають автори, в ливарних формах відливалися «вагові гирі» або «мірні зливки», погрішність до кожного з них виражається наступними величинами:

Табл. 3.

Вагова група	Дослідна вага по кожній групі	Погрішність на кожний «зливко» в давньосхідних стандартах					
		Месопотамський			Єгипетський		
		г	% від стандартної ваги	% від еквіваленту	г	% від стандартної ваги	% від еквіваленту
I (5 сиклей = 42 г; 5 кет = 45,5 г)	42				3,5	7,7	38,5
	48	6,0	14,4	71,4	2,5	5,5	27,5
II (8 сиклей = 67,2 г; 8 кет = 72,8 г)	72	4,8	7,1	57,1	0,8	1,0	8,8
III (12 сиклей = 100,8 г)	95	5,8	5,7	69,0			
	102	1,2	1,2	14,4			
	117	16,2	16,0	192,8			
IV (18 сиклей = 151,2 г; 1,5 дебена = 136,5 г)	126	25,2	16,7	300,0	10,5	7,7	115,4
	132	19,2	12,7	228,6	4,5	3,4	49,4
	144	7,2	4,8	85,7	7,5	5,5	82,4
V (29 сиклей = 243,6 г; 2 дебена = 182 г)	180	63,6	26,1	757,1	2,0	1,1	21,9

За одержаними даними окремі з величин ближчі до визначеної суми або вавилонських, або єгипетських еталонів ваги, при високому ступені погрішності інших вагових значень, який в окремих випадках дорівнює 115—757% від ваги еквіваленту на порівняно малі величини ваги, що вміщують 12—29 одиниць менших еквівалентів. Така величина погрішності, одержана по «вагових гирях» у межах одного комплексу, уявляється досить значною навіть порівняно з випадковою вибіркою месопотамських та давньоєгипетських різноваг, датованих у межах XV—XI ст. до н. е., переважно кам'яних, що вживались, напевно, в різних сферах обміну. Так, погрішність понад 100% від меншого еквіваленту вагових стандартів «набігає» у різновагах, що містять більше 50—100 номіналів еквіваленту¹⁷.

Можливо, що значна величина погрішності у вавілонських одиницях ваги у групі V (180 г = 29 сиклей) є наслідком помилки, що закралася до тексту¹⁸, бо $180:8 = 21,4$. Враховуючи цю поправку величина погрішності в одному випадку значно зменшується, що, однак, суттєво не змінює викладені вище зауваження.

Наведені в дослідженні 4 вирази: $1/4$, $2/5$, $2/3$, $4/5$ — по суті є співвідношенням припустимих різноваг. На жаль, автори не пояснюють, яким методом вони вираховані. Природньо припустити, що обчислення даного ряду співвідношень, залучених як докази наявності вагової системи. по-перше, повинні відображати будь-яку закономірність ряду співвідношень що повторюються, бо, виходячи з кількості вагових груп — 5, співвідношень повинно бути 10; по-друге, вони повинні базуватися на виділенні найменшої вагової частки у групі зіставлюваних даних — тобто за її кількісним складом у кожній ваговій групі. Інакше співвідношення будуть довільними і не матимуть визначеного змісту.

Як можливі варіанти можна припустити, що за найменшу вагову частку було прийнято: 1) число 44 — значення I групи, найменше в ряду наведених даних в грамах, співвідношення якого з ваговим значенням V групи (180 г) приблизно дорівнює $1/4$; однак, для інших наведених співвідношень дане число як найменша вагова частка не можливе; 2) один з двох еквівалентів давньосхідних вагових систем, тобто 1 сикель = 8,4 г, або 1 кет = 9,1 г. В даному випадку співвідношення «середніх» вагових груп — кожна менша з кожною більшою, мають такий вигляд:

Табл. 4.

Співвідношення вагових груп	Співвідношення у вавілонських одиницях ваги		Співвідношення в давньоєгипетських одиницях ваги (за даними авторів)
	за даними авторів	враховуючи можливу помилку	
I/II	5/8		5/8
I/III	5/12		
I/IV	5/18		5/15 (1/3 — ?)
I/V	5/29	5/21 — ?	5/20 (1/4 — ?)
II/III	8/12 (2/3 — ?)		
II/IV	8/18 (4/9 — ?)		8/15
II/V	8/29	8/21 — ?	8/20 (2/5 — ?)
III/IV	12/18 (2/3 — ?)		
III/V	12/29	12/21 — ?	
IV/V	18/29	18/21 — ?	15/20

Таким чином, в окремих випадках, шляхом двобічного скорочення числових значень «реальних» вагових часток у співвідношеннях можна одержати 3 з 4 наведених виразів, які однак не становлять ряду закономірних повторень, і, крім того, представлені у двох різних варіантах співвідношень. Також очевидно, що відповідно до різного ступеню прийнятих округлень, одні й ті ж «середні» групи є різними варіантами вагових співвідношень у давньовавілонських та давньоєгипетських одиницях ваги.

Не виключено можливість, що автори мали на увазі приблизний результат інших співвідношень, ряд з яких шляхом нових округлень можна привести до виразів у межах 10. Однак, такий підхід загалом навряд чи можна вважати правомірним, оскільки при ньому з'являється хибність реального співвідношення вагових часток, якщо в основу їх стародавні ливарники закладали або давньовавілонські або давньоєгипетські еталони ваги.

Як відзначалося вище, результати аналізу малотернівського комплексу та висновки авторів були підтверджені і в працях інших дослідників.

К. А. Дніпровський безпосередньо зіставляє величини місткостей тигеля-

ллячки та трьох негативів ливарних форм з поховання новотитарівської культури Чернишевського-1 могильника, числові значення яких автором, на жаль, не наводяться. Вказано, що місткість тигеля дорівнює сумі місткостей усіх трьох ливарних форм, дві з яких рівні, третя дорівнює половині місткості кожної з них. Виходячи з вказаних співвідношень, автор вважає, що в ливарних формах виготовлялися «мірні зливки», подібні до малотернівських, які могли використовуватись в «міновій торгівлі»¹⁹. Таким чином, важко визначити, що саме автор має на увазі — близькість величин обсягів до малотернівських чи морфологічну подібність предметів.

А. Л. Нечитайло та А. П. Рунич порівнюють обчислені вагові значення металу, що вміщувався у 3 тигелі-ллячки з поховання північно-кавказької культури поблизу ст. Скачки на Ставрополлі. В результаті підраховані співвідношення вагових порцій металу: 1/4, 1/16, 4/16(1/4). Свідченням існування вагової системи у Північному Причорномор'ї та на Кавказі, а також її близькості до давньосхідних, с. згідно авторів, співвідношення 1/4, аналогічне одному з виведених за малотернівським комплексом, а також близькість величин обсягів та обчислених вагових значень одного з тигелів малотернівського комплексу та тигелю з комплексу Скачки — відповідно 13,20 см³ (105 г) та 13 см³ (101 г)²⁰.

При обчисленні вагових значень металу, що вміщувався у тигелі місткістю 13; 50 та 205 см³, автори виходять з величини питомої ваги мисл'якової бронзи, як вказано, у межах 8,1—8,7 г/см³. На жаль, не вказано, звідки одержана дана величина, яка, судячи за спеціальною довідковою літературою близька до олов'янистих (8,5—8,8) або сурм'янистих (8,0—9,1) бронз²¹. За результатами обчисленої ваги відповідно місткості тигелів — 101; 425 та 1750 г — реальні межі вихідного числа питомої ваги металу виглядають дещо інакше, причому з різною величиною для кожного випадку, відповідно: 7,76; 8,5 та 8,55 г/см³.

У зв'язку з зіставленням вагових співвідношень слід також відзначити, що величини погрішностей на кожен дослідну вагу в комплексах Мала Тернівка та Скачки обумовлені різними причинами: в першому випадку скороченням межі розсіювання вихідних вагових значень ливарних форм; у другому — зіставленням вагових значень тигелів між собою з метою отримання кратних співвідношень. Зокрема ступінь погрішності при обчисленні вагових співвідношень за комплексом Скачки див. у табл. 5.

Табл. 5.

№№ п/п	Співвідношення за авторами	Арифметичний результат	Погрішність, г	% погрішності від прийнятої авторами найменшої вагової частки у співвідношеннях (101 г)
1.	101:425 = 1:4	101×4 = 404	21	20,8
2.	425:1750 = 4:16	425×4 = 1700	50+(21×4)	132,67
3.	101:1750 = 1:16	101×16 = 1616	134	132,67

Тобто за даними, найбільш наближеними до арифметичних результатів, співвідношення вказаних величин ваги будуть виглядати як: 1/4; 4/17; 1/17. Вважаємо, що співвідношення 1/4 як аргумент наявності єдиної вагової системи у Північному Причорномор'ї та Передкавказзі є не лише недостатнім, але й не зовсім коректним, оскільки обчислені співвідношення за двома комплексами, що зіставляються, виконані також і на різних підставах — для комплексу Мала Тернівка підставою виступають давньосхідні еталони ваги, для комплексу Скачки — число 101.

Таким чином, результати, наведені у розглянутих дослідженнях, навряд чи достатні для обґрунтування положення про наявність «вагової системи», а також її близькості до давньосхідних. Виходячи з запропонованих підходів будь-які різновеликі категорії можна врешті-решт виразити у вигляді співвідношення ряду натуральних чисел, зокрема з допомогою певних округлень — 1 в межах 10. Так само, без зв'язку з тими чи іншими співвідношеннями, будь-які отримані дослідним шляхом величини ваги можна з су-

часних одиниць перевести в сиклі, кедети, а також інші різні системи ваги та шляхом округлення одержати цілі значення. Наприклад, користуючись даним підходом, одержані з малотернівського комплексу первинні вагові значення по кожній з ливарних форм, можна було б і без виділення «середніх» груп перевести у давньосхідні одиниці ваги і отримати результати зі значно меншим ступенем погрішності, у тому числі і «округлені», наприклад, 42 г = 5 сиклей, 126 г = 15 сиклей.

Положення про близькість припустимої вагової системи до давньосхідних стандартів без сумніву правомірне як одна з передумов поставленої проблеми. Однак, її логічним вирішенням у позитивному плані була б ідентифікація археологічних даних з одним з цих стандартів, що потребує подальших досліджень не лише археологічного матеріалу, але й фіксації особливостей в межах зіставлюваних систем. Зокрема, близькість одержаних результатів до двох давньосхідних стандартів пояснюється незначною різницею їх менших еквівалентів, також порівняно малими величинами ваги, якими оперували автори. Проте вказані давньосхідні стандарти значно різняться за величиною більших еквівалентів і співвідношенням між більшими та меншими еквівалентами — 1/60 та 1/10. Тобто, на підставі отриманих результатів, що співвідносяться одночасно з двома різними ваговими стандартами, можна дійти таких висновків — або ж одержана величина погрішності (якщо вона неминуча) не дозволяє за археологічними даними визначити «вагову систему», або ж «вагової системи» не існувало, а близькість місткості бронзолivarних форм пояснюється «сенсорними» факторами виробництва — характерною особливістю всього періоду розвитку ручної праці.

Викладені зауваження, що стосуються способів вирішення проблеми, не заперечують правомірності її постановки взагалі. Визначення вагової системи за археологічними даними уявляється досить складним завданням з багатьма невідомими, вирішення якого у позитивному чи негативному плані далеко не вичерпало своїх можливостей. Необхідною видається подальша розробка вихідних логічних передумов проблеми — загального уявлення про можливу «вагову систему» та форми її відображення в археологічних джерелах, що обумовить характер добору матеріалів, **напрямок прийнятих обчислень, в тому числі і обґрунтування величин отриманих погрішностей.**

Як зазначалося вище, вагова система визначається наявністю вагових стандартів з закономірною системою співвідношень постійних величин — еталонів ваги та сукупністю використовуваних у їх межах різноваг. Особливості вагових стандартів обумовлені конкретно-історичними причинами — рівнем розвитку суспільства, напрямком господарства та виробничо-економічних зв'язків, прийнятою в суспільстві системою обчислення. Формування сукупності різноваг, що вміщують ту чи іншу кількість номіналів еквіваленту, визначається ефективністю їх практичного застосування — врівноваженням різних величин ваги в межах прийнятої системи обчислення з точністю до найменшого номіналу.

Крім зазначених вище, однією з логічних передумов вирішення проблеми може бути і наступна: припустимий ваговий стандарт розроблено на місцевій основі у межах специфіки металургійного виробництва, або ж у випадку запозицієння, можливо і давньосхідних стандартів, він міг бути трансформований (наприклад у зв'язку з пристосуванням до потреб виробництва або місцевої системи обчислення, прикладом чого виступає давньоєгипетська система ваги, сформована під впливом месопотамської). У таких випадках еталони вагового стандарту та їх співвідношення залишаються величиною невідомою. Тобто в такому разі підставою для висновків можуть бути лише археологічні дані.

Оскільки величина погрішності, що можливо допускалася стародавніми майстрами, також невідома, довільні округлення одержаних дослідним шляхом даних (як величина округлень, так і їх напрямки) можуть лише збільшувати ступінь припустимої погрішності, наприклад, при виділенні «середніх» груп (в межах одного комплексу), чи намаганні одержати кратні співвідношення вагових значень тигелів між собою.

Очевидно, при складанні добірки вихідних даних та інтерпретації одер-

жаних числових значень слід враховувати функціональну специфіку предметів, а також ступінь їх збереженості. Так, виходячи з припущення І. Т. Чернякова та К. А. Дніпровського про те, що відливки з негативів відкритих ливарних форм були «ваговими гирями» або ж «мірними зливками», тобто безпосередньо пов'язані з певним ваговим стандартом, ступінь закладеної в цьому джерелі погрішності має бути мінімальним. В такому разі, негативи ливарних форм повинні вважатися основними джерелами для виявлення «стандартних» категорій ваги, бути підставою для добірки даних при зіставленні з величинами інших видів джерел. Тигелі-лячки використовувалися для плавлення металу та розливання його безпосередньо у ливарні форми, що визначає можливу відповідність їх величин не одне одному, а передусім величинам ливарних форм — одній або кільком і тим самим зв'язок з припустимим стандартом. Функціональна специфіка тигелів-лячок обумовлює і більшу можливість погрішностей, в тому числі, під час виміру їх обсягів, оскільки «рівень кипіння металу» на їх стінках далеко не завжди чітко та рівно виражений.

При наявності вагового стандарту його еквіваленти, передусім менший, повинен міститися в «латентному» вигляді в кожній з ливарних форм, ємності яких будуть відповідати визначеній кількості одиниць даної вагової частки. Оскільки бронзоливарний інструментарій в археологічних матеріалах, зокрема похованнях, представлений, як правило, у неповному складі, співвідношення величин вимірюваних ємностей в межах кожного комплексу, за умови наявності вагового стандарту повинне визначатися, передусім, кратністю відносно еквіваленту ваги, а не один до одного, хоча останнє не виключене. Інакше кажучи, співвідношення величин ваги металу з бронзоливарних ємностей між собою визначається виразом, що відповідає кількості одиниць «еталону» — тобто певної вагової частки, що міститься у кожній з зіставлених ємностей.

Вищесказане дозволяє підійти до інтерпретації вихідних числових даних, одержаних дослідним шляхом у розглянутих комплексах як до одного з варіантів вирішення проблеми.

Малотернівський комплекс, як вже відзначалося, є унікальним за ступенем збереженості та кількісним складом предметів з різною функціональною специфікою (тигелів-лячок та ливарних форм), що дозволяє припустити певну повноту взаємозв'язків їх розмірів, а разом з тим і можливість виявлення характеру їх співвідношень та відповідних погрішностей. Вихідні дані, як вказано авторами, одержані на підставі серії сумлінно проведених дослідів. Величини обсягів та одержані вагові значення становлять цікавий ряд числових даних. Так, величина обсягу кожної з ливарних форм наведеного ряду є результатом суми чи різниці інших значень цього ряду — тобто, більші значення розкладаються на ряд складників менших значень, а окремі числа даного ряду кратні відносно одне одного (з погрішністю від 0 до 0,02 см³). Найчіткіше ці співвідношення виявляються під час розгляду обчислених вагових значень, оскільки останні «нівельюють» величини обсягів з погрішністю в межах, що не перевищують 0,5 г:

Табл. 6.

Місткість більших ливарних форм, см ³	Варіанти підсумовування місткостей менших ливарних форм, см ³	Погрішність, см ³	Вага більших ливарних форм, г	Варіанти підсумовування вагових значень менших ливарних форм, г
22,64	1) (5,28×2) + (6,03×2) = 22,62	0,02	180	(42×2) + (48×2) = 180
	2) 16,6 + 6,3 = 22,63	0,01		132+48 = 180
18,11	1) 12,83 + 5,28 = 18,11	0,01	144	102+42 = 144
	2) 9,05×2 = 18,1			72×2 = 144
	3) 6,0×3 = 18,09	0,02		48×3 = 144
16,6	1) (5,28×2) + 6,03 = 16,59	0,01	132	(42×2) + 48 = 132
15,84	1) 5,28×3 = 15,84		126	42×3 = 126

Табл. 7.

№№ л/п	Місткість тигель, см ³	Варіанти підсумовування значень місткостей ливарних форм, см ³	Погрішність, см ³	Вага тигель, г	Варіанти підсумовування вагових значень ливарних форм, г	Погрішність, г	
1.	5,28	5,28		42	42		
2.	13,2	12,84	0,36	105	102	3	
3.	23,39	1) 5,28 + 18,11 2) (5,28×2) + 12,83 3) 5,28 + (9,05×2)	- 23,39 - 23,39 - 23,38	186	42 + 144 (42×2) + 102 42 + (72×2)	- 186 - 186 - 186	
4.	28,67	1) (5,28×2) + 18,11 2) (5,28×2) + (9,05×2) 3) 6,03 + 22,64 4) (6,03×2) + 16,6 5) 15,84 + 12,83	- 28,67 - 28,66 - 28,67 - 28,66 - 28,67	228	(42×2) + 144 (42×2) + (72×2) 48 + 180 (48×2) + 132 126 + 102	- 228 - 228 - 228 - 228 - 228	
5.	41,51	1) 5,28 + (18,11×2) 2) 6,03 + 12,83 + 22,64 3) 9,5 + 15,84 + 16,6 4) (12,83×2) + 15,84	- 41,5 - 41,5 - 41,49 - 41,5	330	42 + (144×2) 48 + 102 + 180 72 + 126 + 132 (102×2) + 126	- 330 - 330 - 330 - 330	
6.	178,86	1) (5,28×32) + 9,05 2) (6,03×28) + 9,05 3) (9,05×19) + 6,03 4) (12,83×13) + 6,03 + 5,28 5) (15,84×10) + 9,05 + (5,28×2) 6) (16,6×10) + (6,03×2) 7) (18,11×9) + 9,05 + 6,03 8) (22,64×7) + 9,05 + (5,28×2)	- 178,01 - 177,89 - 177,98 - 178,1 - 178,01 - 178,06 - 178,07 - 178,09	0,85 0,97 0,88 0,76 0,85 0,8 0,79 0,77	1418,36	(42×32) + 72 (48×28) + 72 (72×19) + 48 (102×13) + 48 + 42 (126×10) + 72 + (42×2) (132×10) + (48×2) (144×9) + 72 + 48 (180×7) + 72 + (42×2)	- 1416 - 1416 - 1416 - 1416 - 1416 - 1416 - 1416 - 1416

Кожне число з наведеного ряду: 42, 48, 72, 102, 126, 132, 144, 180 — кратно числу 6, яке виступає як найбільший загальний дільник даного ряду чисел, а також їх суми та різниці у сполученнях. Тобто, якщо припустити, що в основу наведеного ряду чисел покладено найменшу вагову частку величиною близько 6 г, даний ряд вагових значень буде виражений таким співвідношенням вагових часток: 7:8:12:17:21:22:24:30.

Подібні відповідності маємо і між величинами тигелів-лячок та ливарних форм: дві з них меншої місткості практично збігаються з величинами окремих ливарних форм, що відзначалося А. І. Кубишевим та І. Т. Черняковим²², числові значення інших є сумою складників числових значень ливарних форм в різних сполученнях останніх, відповідно в місткості та вазі (табл. 7).

Одержані результати показують, що лише у двох випадках (другий та шостий тигелі-лячки) максимальна величина погрішності дорівнює 50 та 39,3% від припустимої найменшої вагової частки (6 г), і відповідно — 2,94 та 0,17% від результату підсумовування величин ливарних форм, тобто припустимої «стандартної» ваги. Враховуючи мінімальну погрішність в інших випадках, можна припустити, що результати 102 та 1416 г наближаються до об'єктивних у тигелів з відзначеною максимальною погрішністю.

Якщо відповідності, одержані з комплексу Мала Тернівка, є відображенням визначених стандартів, що існували за доби бронзи у Північно-Причорноморському регіоні, очевидно такі ж співвідношення можуть бути одержані при зіставленні малотернівських ливарних форм з ємностями з інших комплексів даного періоду.

До сьогодні опубліковані дані, одержані при вимірюванні обсягів, а також обчислені вагові значення бронзоливарних ємностей, нечисленні. Крім комплексу Скачки, величини тигелів-лячок відомі з трьох катакомбних поховань: п. 3, к. 3 поблизу с. Воскресенка — місткість тигеля 65 см³, вага металу в ній — 515,4 г; п. 7, к. 1 біля с. Громовка — місткість тигеля 18 см³, вага металу 142,74 г²³; п. 20, к. 1 поблизу с. Василівка — місткість двох тигелів-лячок: 23 та 12,4 см³²⁴. Слід відзначити, що предмети з Василівки мали значні пошкодження — в деяких місцях розтріскалися та розсипалися, менший тигель знайдений в уламках, потім склеєний. Ступінь збереженості даних предметів безсумнівно припускає значні погрішності при вимірюванні обсягів.

Зіставимо величини місткості тигелів-лячок з вказаних комплексів та ливарних форм з Малої Тернівки:

Табл. 8.

Комплекс	Місткість за публікаціями, см ³	Варіанти підсумовування значень місткості ливарних форм з Малої Тернівки	Варіанти припустимої погрішності, см ³	
Василівка	23	1) 22,64	0,36	
		2) 16,6+6,3	- 22,63	0,37
3) (5,28×2)+(6,03×2)		- 22,62	0,38	
	12,4	1) 12,83		
Громовка	18	1) 18,11	0,11	
		2) 12,83 + 5,28	- 18,11	0,11
		3) 9,05×2	- 18,1	0,1
		4) 6,03×3	- 18,09	0,09
Воскресенка	65	1) (22,64×2) + 9,05 + (5,28×2) = 64,89	0,11	
		2) (18,11×3) + (5,28×2) = 64,89	0,11	
		3) (16,6×3) + 9,05 + 6,03 = 64,88	0,12	
		4) (15,84×3) + (6,03×2) + 5,28 = 64,86	0,14	
		5) (12,83×3) + 15,84 + (5,28×2) = 64,89	0,11	
		6) (9,05×6) + (5,28×2) = 64,86	0,14	
		7) (6,03×9) + (5,28×2) = 64,83	0,17	
		8) (5,28×10) + (6,03×2) = 64,86	0,14	

Комплекс	Місткість за публікаціями, см ³	Варіанти підсумовування значень місткості ливарних форм з Малої Тернівки	Варіанти припустимої погрішності, см ³	
Скачки	13	1) 12,83	0,17	
	50	1) 22,64 + 18,11 + 9,05	- 49,8	0,2
		2) 18,11 + 16,6 + 9,05 + 6,03	- 49,79	0,21
		3) 16,6×3	- 49,8	0,2
		4) (15,84×2) + 18,11	- 49,79	0,21
		5) (12,83×3) + 6,03 + 5,28	- 49,8	0,2
		6) (9,05×3) + 22,64	- 49,79	0,21
		7) (6,03×5) + 9,05 + (5,28×2)	- 49,76	0,24
		8) (5,28×7) + 12,83	- 49,79	0,21
	205	1) 22,64×9	- 203,76	1,24
		2) (18,11×10) + 22,64	- 203,74	1,26
		3) (16,6×11) + 15,84 + 5,28	- 203,72	1,28
		4) (15,84×11) + 18,11 + 6,03 + 5,28	- 203,66	1,34
		5) (12,83×15) + 6,03 + 5,28	- 203,76	1,24
		6) (9,05×20) + 22,64	- 203,64	1,36
		7) (6,03×32) + (5,28×2)	- 203,502	1,48
		8) (5,28×35) + 12,83 + 6,03	- 203,66	1,34

Одержана близькість величин місткостей дозволяє припустити і аналогічний збіг вагових значень, якщо при обчисленні виходити з однакової величини питомої ваги миш'якової бронзи, зокрема, брати до уваги число, запропоноване А. І. Кубишевим та І. Т. Черняковим — 7,93 г/см³. Судячи за публікаціями, на підставі такої величини обчислено вагу металу в комплексах Громовка та Воскресенка. У комплексі з Василівки вагові значення тигелів дорівнюватимуть 182,39 та 98,3 г. У комплексі зі Скачків величина ваги буде значно відрізнятися від результатів, одержаних А. Л. Нечитайло та А. П. Руничем — 103,09; 396,5; 1625,65 г. У даному випадку при зіставленні вагових значень тигелів з різних комплексів і ливарних форм з Малої Тернівки результати будуть такі:

Таблиця 9.

Комплекс	Вагові значення тигелів, г	Варіанти підсумовування вагових значень ливарних форм з Малої Тернівки, г	Величина припустимої погрішності, г	
Василівка	182,39	1) 180	2,39	
	98,3	2) 132 + 48	- 180	*
		3) (42×2) + (48×2)	- 180	*
Громовка	142,74	1) 102	3,67	
		1) 144	1,26	
		2) 102 + 42	- 144	*
		3) 72×2	- 144	*
Воскресенка	515,45	4) 48×3	- 144	*
		1) (180×2) + 72 + (42×2)	- 516	0,55
		2) (144×3) + (42×2)	- 516	*
		3) (132×3) + 72 + 48	- 516	*
		4) (126×3) + (48×2) + 42	- 516	*
		5) (102×3) + 126 + (42×2)	- 516	*
		6) (72×6) + (42×2)	- 516	*
		7) (48×9) + (42×2)	- 516	*
	8) (42×10) + (48×2)	- 516	*	

Комплекс	Вагові значення тигелів, г	Варіанти підсумовування вагових значень ливарних форм з Малої Тернівки, г	Величина припустимої погрішності, г	
Скачки	103,09	1) 102	1,09	
	396,5	1) 180 + 144 + 72	- 396	0,5
		2) 144 + 132 + 72 + 48	- 396	«
		3) 132×3	- 396	«
		4) (126×2) + 144	- 396	«
		5) (102×3) + 48 + 42	- 396	«
		6) (72×3) + 180	- 396	«
		7) (48×5) + 72 + (42×2)	- 396	«
		8) (42×7) + 102	- 396	«
	1625,65	1) 180×9	- 1620	5,65
		2) (144×10) + 180	- 1620	«
		3) (132×11) + 126 + 42	- 1620	«
		4) (126×11) + 144 + 48 + 42	- 1620	«
		5) (102×15) + 48 + 42	- 1620	«
		6) (72×20) + 180	- 1620	«
		7) (48×32) + (42×2)	- 1620	«
		8) (42×35) + 102 + 48	- 1620	«

Отриману погрішність на результат підсумовування величин ливарних форм, тобто припустиму «стандартну» вагу, можна виразити таким чином: Таблиця 10.

Комплекс	Припустима «стандартна» вага, г	Ступінь погрішності		
		г	% погрішності від величини припустимого еквіваленту	% погрішності від величини припустимої «стандартної» ваги
Василівка	180	2,39	39,8	1,32
	102	3,67	61,1	3,59
Громовка	144	1,26	21,0	0,87
Воскресенка	516	0,55	9,16	0,10
Скачки	102	1,09	18,16	1,06
	396	0,5	8,33	0,12
	1620	5,65	94,16	0,34

Таким чином, величина отриманої погрішності при зіставленні вагових значень тигелів з різних комплексів з сумою вагових значень ливарних форм з Малої Тернівки вища, ніж при зіставленні форм в межах одного комплексу. Однак, треба відзначити, що у жодному випадку вона не перевищує величини ваги припустимого еквіваленту. Причому максимальна абсолютна погрішність відзначається у комплексі з Василівки та за значенням найбільшого тигелю з комплексу Скачки. У першому випадку форми характеризуються незадовільним ступенем збереженості. У другому — погрішність виглядає мінімальною, якщо врахувати, що величина «стандартної» ваги тигелю дорівнює 270 одиницям номіналу.

Наведені підрахунки дозволяють звести одержані дослідним шляхом величини ваги 22 бронзоліварних форм до 15 значень: 42, 48, 72, 102, 126, 132, 144, 180, 186, 228, 330, 396, 516, 1416, 1620. Цілком вірогідно, що вказаний ряд значень є відображенням вагового стандарту з величиною найменшого еквіваленту близько 6 г, відносно якого кожна величина ваги складається з такого числа часток: 7:8:12:17:21:22:24:30:31:38:55:66:86:236:270.

Пошуки більшого еквіваленту і відповідно характеру співвідношень меншого та більшого еквівалентів потребують спеціальних досліджень, пов'язаних з виявленням закономірностей у наведеному ряді чисел, що передбачає випробування різних варіантів обчислень. Зокрема, вказана величина меншого еквіваленту, виходячи з цього ряду чисел, на наш погляд видається найбільш вірогідною, але не єдино можливою: 10 з 15 вагових значень мають ознаки ділимості на 2,3,4,6,12 (цікаво, що ці ознаки характерні для основи дванадцятирічної системи обчислення); інші 5 значень — на 4 та 12 діляться з залишком, який в усіх випадках дорівнює 0,5. Однією з підстав у пошуках більшого еквіваленту може виступати будь-яка визначена система обчислення, зокрема, за аналогією з давньосхідними стандартами, співвідношення еквівалентів яких відповідає системам обчислення — шестидесятирічній та десятковій. Вважаємо, що для території Північного Причорномор'я не виключений варіант наявності дванадцятирічної системи обчислення — однієї з найдавніших у Європі²⁵. Наприклад, при співвідношенні 1/12 та значенні меншого еквіваленту в грамах рівному 6, вірогідним значенням більшого еквіваленту буде величина 72 г; якщо прийняти величину меншого еквіваленту за 12, вірогідним значенням більшого буде величина, що дорівнює 144 г.

Безсумнівно, отриманий ряд вагових значень може бути підставою подальших досліджень лише в тому випадку, коли вихідні дані незаперечні. Тому уявляється необхідною розробка конкретно-методичних напрямків дослідження, пов'язаних з верифікацією вихідних даних, зокрема, удосконаленням методики лабораторних дослідів по вимірюванню місткості бронзоліварних форм, накопиченням нових даних, складання статистично достатньої вибірки джерел.

Спеціальним питанням у межах означеної проблеми є визначення величини варіювання питомої ваги миш'якових бронз, від якої суттєво залежать результати обчислень вагового значення заданих обсягів. Так, одержані відповідності ливарних форм та тигелів з різних комплексів як за обсягом, так і за вагою, обумовлені одним і тим же вихідним числом питомої ваги миш'якової бронзи. Однак, як свідчать численні спектральні аналізи виробів, склад миш'якових бронз був неоднорідним за вмістом різних домішок, у тому числі і миш'яку, що напевно впливало і на вагу металу. Значна величина варіювання питомої ваги миш'якової бронзи може означати і суттєві розбіжності вагових значень близьких або аналогічних місткостей та корінним чином змінити трактування поставленої проблеми.

Можливий зв'язок величин негативів ливарних форм з визначеним стандартом місткості чи ваги не суперечить припущенню щодо призначення їх для відливання заготовок тих чи інших виробів. Про це свідчить, зокрема, близькість параметрів трапецієподібних негативів з різних поховань до параметрів тесел т. зв. новосвободненського або привільненського типів. Тобто, не виключена можливість, що визначені «стандартні» величини обсягу (?) чи ваги (?) могли бути пов'язані з конкретними категоріями (або ж типами) виробів, з кількістю металу, необхідного для їх відливання. Визначення місткості та ваги металевих виробів (за умови їх достатньої збереженості) дозволило б збільшити вибірку джерел у межах окреслених питань.

Примітки

¹ Кубишев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (по материалам погребения литейщика катакомбной культуры) // СА.— 1985.— № 1.— С. 39—54; Березанская С. С., Кравец Д. П. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 156—168; Кубишев А. И., Нечитайло А. Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 6—21.

² Шилов В. П. О древней металлургии и металлообработке в Нижнем Поволжье // МИА.— 1959.— № 60.— С. 11—38; Крацов А. Ю. Древнеянные погребения в ямах с заплечиками в Приуралье // Древняя история населения волго-уральских степей.— Оренбург, 1992.— С. 28—42.

³ Гей А. Н. Погребение литейщика новотиторской культуры из Нижнего Прикубанья // Археологические открытия на новостройках (материалы работ Северокавказской экспедиции).— М., 1986.— С. 13—32; Днепровский К. А. Погребение ремесленника из Чернышевского-1 курганного могильника в Адыгее // Медные рудники Западного Кавказа II—I тыс. до н. э. и их роль в горно-металлургическом производстве древнего населения: Тез. докл. Башкапсарского полевого археологич. семинара.— Сухуми, 1988.— С. 39, 40.

⁴ Нечитайло А. Л., Рунич А. П. Новое звено в системе контактов Украины и Кавказа в эпоху бронзы // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— С. 72—90.

⁵ Абибуллаев О. А. Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе в Азербайджане // СА.— 1963.— № 3.— С. 18.—Рис. 4.

⁶ Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 9, 20.

⁷ Шилов В. П. Указ. соч.; Гей А. Н. Указ. соч.

⁸ Кубышев А. И., Черняков И. Т. Указ. соч.

⁹ Нечитайло А. Л., Рунич А. П. Указ. соч.

¹⁰ Днепровский К. А. Указ. соч.

¹¹ Кубышев А. И., Нечитайло А. Л. Указ. соч.

¹² Черных Е. Н. Metallurgische Provinzen und Periodisierung der Epoche des frühen Metalls auf dem Territorium der UdSSR // СА.— 1978.— № 4.— С. 53—82.

¹³ Brandis J. Das Münz-, Mass- und Gewichtswesen in Vorderasien, bis auf Alexander den Grossen // Nachdruck der Auflage Berlin, 1866, Amsterdam, 1966; Ridgeway W. The Prigin of metallik currency and Weight standards.— London: C.J. Clay and Sans, 1892, Cambridge University press warehouse, Ave Maria Lane.— 417 с.

¹⁴ Кубышев А. И., Черняков И. Т. Указ. соч.— С. 48, 49.

¹⁵ Там же.— С. 49.

¹⁶ Там же.— С. 50.

¹⁷ Münz Zentrum Auktion.— Gewichte aus Drei Jahrtausenden — XXXIII, Köln, Nowember, 1978; Münz Zentrum Auktion.— Gewichte aus Drei Jahrtausenden — XXXVII, Teil II, Köln, Nowember, 1979; Münz Zentrum Auktion.— Gewichte aus Drei Jahrtausenden — XLV, Teil III, Köln, Nowember, 1981.

¹⁸ Кубышев А. И., Черняков И. Т. Указ. соч.

¹⁹ Днепровский К. А. Указ. соч.

²⁰ Нечитайло А. Л., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 77—79, 81, 86.

²¹ Мальцев М. В. Металлография промышленных цветных металлов и сплавов.— М., 1970.— С. 172, 190.

²² Кубышев А. И., Черняков И. Т. Указ. соч. — С. 49.

²³ Кубышев А. И., Нечитайло А. Л. Указ. соч. — С. 9, 11.

²⁴ Плешивенко А. Г., Шмакова О. Т. Катакомбный памятник на Лысой Горе Васильевского района // Проблемы изучения катакомбной культурной-сторической общности: Тез. докл. Всесоюз. семинара.— Запорожье, 1990.— С. 84—86; *Вимірювання місткостей тигелів-лячок з поховання поблизу Василівки* проведено Л. А. Черних та А. Г. Плешивенко за методикою, запропонованою А. І. Кубишевим та І. Т. Черняковим.

²⁵ Фомин С. В. Системы счисления.— М., 1987.— 47 с.

Л. А. Черных

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВЕСОВОЙ СИСТЕМЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматривается концепция существования весовой системы в эпоху бронзы на территории Северного Причерноморья и Северного Кавказа, а также близости ее к древневосточным весовым системам Египта и Месопотамии, получившая опреде-

ленное освещение в литературе при изучении тиглей-лячек и литейных форм из погребений катакомбной, северокавказской и новотиторовской культур, измерении их объемов и вычислении веса вмещавшегося металла.

Мысль о существовании системы весовых измерений в рамках металлургического производства эпохи бронзы представляется вполне допустимой, однако ее доказательством должно быть выявление по археологическим материалам весового стандарта, который определяется наличием постоянных величин — эталонов веса и их соотношений. С этой точки зрения детально рассматриваются предложенные в исследованиях подходы к определению весовой системы, способы вычисления и полученные результаты. Отмечены существенные методические погрешности в подходах, исходя из которых любые разновеликие категории можно в конечном итоге выразить в виде соотношения произвольного ряда натуральных чисел, а полученные опытным путем величины веса перевести из современных единиц в любую другую систему веса. Представленные в исследованиях результаты допускают поливариантность их интерпретации, позволяющие также заключить то, что либо полученная величина погрешностей, при условии ее неизбежности, не позволяет «уловить» по археологическим данным весовую систему, либо весовой системы не существовало.

Автор формулирует методические предпосылки решения проблемы и на их основании предлагает один из вариантов ее решения, показывает действительные весовые соотношения, которые могут быть получены при использовании опубликованных данных объемов и вычисленных весовых значений, являющихся возможной основой поиска весовой системы.

L. A. Chernykh

CONCERNING METHODOICAL APPROACHES TO THE PROBLEM ON DETERMINATION OF THE WEIGHT SYSTEM AT THE BRONZE EPOCH IN THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

The paper deals with the conception on existence of the weight system at the bronze epoch in the territory of the Northern Black Sea coast and Northern Caucasus and on its similarity with ancient eastern weight systems of Egypt and Mesopotamia. That conception was to a definite extent elucidated in literature devoted to the study of crucibles-leakers and foundry moulds from graves of the catacomb, North-Caucasian and Novotitorovian cultures when size of those crucibles and moulds and weight of metal they could contain were measured.

The thought on existence of the system of weight measurements within the range of metallurgical production at the bronze epoch seems to be quite possible but it should be supported by detection of a weight standard among archaeological findings. The weight standard has constant values: weight models and their relationships. In this aspect approaches to determination of the weight system, methods of calculation and results obtained are considered in detail. There are significant methodical errors in approaches which permit expressing any different categories as relationships of an arbitrary series of natural numbers and converting weight values obtained experimentally from the present units to any other weight system. Results presented in the studies admit polyvariance of their interpretation, as well as permit concluding that either the obtained value of errors (on condition that it is unavoidable) does not permit «grasping» the weight system from archaeological findings or the weight system did not exist at all.

The author formulates methodological premises of solution of the problem and on their basis suggests one of variants of its solution. He also demonstrates real weight relationships which may be obtained if using published data about volumes and calculated weight values which are possible fundamentals for searching the weight system.

Одержано 08.04.94

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ДОЛЯ ВЧЕНОГО І ЛЮДИНИ
(до 110-річчя
А. В. Добровольського)

І. Т. Черняков

Утвердження української археологічної школи нерозривно пов'язано і з ім'ям дослідника А. В. Добровольського, останні творчі наукові роки якого проходили у відділі первісної археології Інституту археології Національної Академії наук України.

Аркадій Вікторович народився 2 березня 1885 р. у с. Полтавка Широковського р-ну Дніпропетровської обл. (до революції «Херсонский уезд Херсонской губернии») в українській дворянській сім'ї. Закінчивши у 1905 р. Рішельєвський ліцей, він вступає до Новоросійського університету в Одесі. Перші два роки він навчався на фізико-математичному факультеті, а потім перейшов на юридичний, який закінчив у 1912 р. У житті багатьох людей часто буває так, що мрії про певну професію не збігаються з профілем обраного навчання, а потім і з постійною роботою. Незважаючи на те, що А. В. Добровольський навчався математиці і юриспруденції, творчі плани, мабуть, ще за часів навчання у відомому Рішельєвському лицейі були пов'язані з археологією. Про це яскраво свідчить його відповідь на анкетне запитання в особистому листку відділу кадрів Інституту археології, де в 1954 р. він написав, що археологією займається професійно 49 років. Але здобуті знання з математики та юриспруденції на все життя знадобились Аркадію Вікторовичу і не один раз рятували його від всіляких негод, допомогли йому просто вижити. Життєвий шлях А. В. Добровольського склався так, що улюблена археологія виступала на другому плані, він дуже довго займався нею за сумісництвом. Після закінчення університету працював помічником пристава, у 1912—1920 рр.— суддею у с. Снігирьовка на Миколаївщині, діловодом артилерійського постачання 52 дивізії, яка воювала проти Врангеля у 1920—1921 рр., в 1921—1923 рр. юрисконсультом заготконтори, а в 1923—1925 рр. викладачем у трудовій школі в с. Снігирьовка.

Прислів'я «Не лише хлібом живе людина» було провідним і в ці тяжкі дні А. В. Добровольського роки життя. Навчання в Одесі, яка була «Пальмірою археології» на півдні Російської імперії, знайомство з колекціями музею Одеського імператорського товариства історії та старожитностей, безпосереднє спілкування з професором Новоросійського університету та хранителем музею, відомим археологом Е. Р. Штерном назавжди зв'язали інтереси Аркадія Вікторовича з наукою про таємниці стародавньої історії. В останній рік навчання в університеті Одеське товариство історії та старожитностей доручило йому розкопки кургану Слободки-Романовки на околиці, де будувалася психіатрична лікарня. По суті це були одні з перших охоронних розкопок в Одесі під час будівництва. І хоча насип кургану був вже знівечений траншеєю будівельників та невдалими розкопками М. Ф. Шкадишека, А. В. Добровольському вдалось успішно завершити його дослідження у 1912—1913 рр. Результати розкопок були викладені у великій статті, надрукованій у 32-му

© І. Т. ЧЕРНЯКОВ, 1995

томі «Записок Одесского Императорского общества истории и древностей» в 1915 р.¹. Вражас передова для того часу методика польових досліджень курганного насипу з простеженням досипок. По суті А. В. Добровольський створює методику курганної стратиграфії. Науковими результатами цих досліджень зацікавився і творець періодизації курганних старожитностей, відомий російський археолог В. О. Городцов, який до цього за матеріалами Донеччини виділив поховання ямної, катакомбної та зрубної культур². Стратиграфія Одеського кургану на заході причорноморського степу була об'єктивною перевіркою періодизації курганних первісних старожитностей В. О. Городцова. У його статті «Класифікація поховань Одеського кургану», опублікованій у «Звіті Російського історичного музею» зроблено уточнення періодизації, в якій відокремлені поховання у кам'яних ящиках³, виділені С. С. Березанською в окрему культуру багатоваликвої кераміки⁴. Важливим було й те, що вперше в практиці дореволюційних досліджень курганів проведено антропологічне вивчення скелетів із поховань⁵. До нашого сьогодення стратиграфія Одеського кургану, дослідженого А. В. Добровольським, є найдетальнішим культурно-хронологічним репером курганних поховань стародавніх культур доби бронзи Північно-Західного Причорномор'я (усатівська, кемі-обинська, ямна, буджацька, катакомбна, багатоваликвої кераміки, сабатинівська)⁶. Цікаво, що перевидані В. О. Городцовим плани Одеського кургану, складені А. В. Добровольським, були також високо відзначені відомим англійським археологом Гордоном Чайлдом, який писав: «Я не знаю ні одного плану, опублікованого після революції, який можна було б порівняти з розміром Одеського кургану...»⁷ Відомо також, що А. В. Добровольський протягом довгих років листувався з В. О. Городцовим (1916—1926)⁸.

Не пройшли даремно для занять археологією і роки роботи А. В. Добровольського по іншій спеціальності в с. Снігирьовка, де він систематично проводив археологічне обслідування берегів р. Інгулець, результати яких було викладено в окремій статті «Стародавньоземлеробські поселення на берегах р. Інгулець», опублікованій у «Віснику Одеської комісії краєзнавства», яка після революції замінила Товариство історії та старожитностей⁹. Нарешті в серпні 1925 р. Аркадій Вікторовича беруть на постійну роботу в Херсонський музей, де він працював до 1932 р. Це були найбільш насичені дослідженнями роки, коли А. В. Добровольський брав участь в експедиціях в районі будівництва Дніпрогесу¹⁰. Але 30-ті роки на Україні були відзначені масовими репресіями, особливо проти інтелігенції. Щоб уникнути їх, він виїздить до більш тихої Полтави, де у 1932 р. працює науковим співробітником музею. Але репресії докотились і до Полтави. А. В. Добровольський постійно змінює місця служби і часто працює в таких галузях, де не шукали інтелігенцію та ще дворянського походження: у 1932—1933 рр.— економістом Одеського утильзаводу, у 1934 р.— економістом Одеської водоканалізації, де працював до початку Великої Вітчизняної Війни.

Мрії щодо занять археологією не залишали його і в ці тяжкі роки. К. А. Раєвський, призначений у 1938 р. директором Одеського археологічного музею, запросив А. В. Добровольського на роботу. Дивовижно, як вдалося А. В. Добровольському за декілька років, працюючи в експедиціях за сумісництвом, зробити так багато в археології. У 1938 р. він проводить розкопки Кисьоловського кургану під Одесою¹¹, розпочинає обстеження багатопшарового поселення поблизу с. Сабатинівка на Південному Бузі, які продовжив у повоєнні роки¹². Одночасно він цікавився і роботою палеонтологів і тільки завдяки його участі у розкопках вдалось відкрити одну з найстародавніших та найцікавіших печер мустьєрського часу біля с. Іллінка недалеко від Одеси¹³.

З початком війни Аркадій Вікторович евакуювався до Західного Казахстану, де працював бухгалтером Кам'янського радгоспу. У жовтні 1944 р. за рекомендацією О. Ф. Лагодовської, його було запрошено на роботу в Інститут археології АН України на посаду старшого наукового співробітника. Нарешті його мрії здійснились і археологія стала справжньою професією і єдиною справою у житті. За роки роботи в Інституті А. В. Добровольський написав більшість наукових праць, почав видавати археологічні матеріали досліджень

довоєнних років. Його особливо зацікавили пам'ятки неоліту України, над якими він працював в останні роки життя і написав монографію «Неоліт по-рожистої частини Дніпра», рукопис якої зберігається в науковому архіві Інституту археології НАНУ. На історичному факультеті Київського університету ім. Т. Г. Шевченка у 1948—1949 рр. Аркадій Вікторович читав курс лекцій з археології, був призначений завідуючим відділом первісної археології інституту. Але сили А. В. Добровольського були підірвані, 27 червня 1956 р. він раптово помер¹⁴. Найскромніша і віддана науці людина пішла з життя так і не здійснивши своїх мрій.

А. В. Добровольський прожив складне життя, в якому, на жаль, мало залишалось місця і часу для наукової творчості. Його приклад самовідданості науці яскраво свідчить, що навіть за дуже несприятливих обставин людина здатна зробити багато. Дійсно, лише перелік досліджених ним археологічних пам'яток, що увійшли до основного фонду джерел археології України, свідчить про значний науковий внесок у розвиток української археології: у 1912—1913 рр.— розкопки Одеського кургану, у 1927 р.— Середній Стог, у 1928—1929 рр.— Собачки-Вовчок, у 1928 р.— Дурна Скеля, у 1929—1930 рр.— Виноградний острів, 1938 р.— Кисьоловський курган, у 1938—1939 рр., 1947 р.— Сабатинівське поселення, 1938 р.— печерна стоянка Іллінка, у 1946 р.— Стрільча Скеля, у 1954 р.— Бабине III¹⁵, у 1951—1953 рр.— Золотобалківське поселення.

Значними були і науково-теоретичні досягнення А. В. Добровольського в галузі археології, особливо основного її ядра — археології первісного суспільства. Майже всі періоди первісної археології від палеоліту до пізньої бронзи так чи інакше досліджувались Аркадієм Вікторовичем. Три з них дали ім'я археологічним культурам: середньостогівській¹⁶, бабинській (багатоваликової кераміки)¹⁷ і сабатинівській¹⁸. А. В. Добровольський був і головним творцем періодизації первісної археології України, якою майже в незмінному вигляді вчені користуються до сьогоднішнього дня¹⁹. Йому належить стратиграфічне вивчення пам'яток неолітичної доби Надпорожжя²⁰, відкриття неолітичної сурсько-дніпровської культури, перших пам'яток буго-дністровської неолітичної культури, таких як Мельнична Круча, Саврань, дослідження яких було продовжено В. М. Даниленком²¹. Вивчення середньостогівської культури та пам'яток новоданилівського типу²² було продовжене Д. Я. Телегіним²³. Досліджений нижній шар поселення Сабатинівка I середнього періоду трипільської культури став основою для виділення пам'яток цього типу у Побужжі²⁴. Свое значення для вивчення бронзолivarної металургії у Північному Причорномор'ї бронзової доби мали публікації А. В. Добровольським скарбів ливарних матриць та бронзових виробів²⁵.

На закінчення додамо, що цим далеко не вичерпується внесок А. В. Добровольського у розвиток первісної археології України. Його науковий діапазон був набагато ширший. Він один з перших почав вивчати пам'ятки черняхівської культури степової зони Причорномор'я²⁶, слов'ян XII—XIII ст. у Надпорожжі, а також археологічні пам'ятки Вишгороду²⁷.

Примітки

¹ Добровольський А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка-Романовка // ЗОИИД.— Одесса, 1915.— Т. XXXII.— С. 123—234; Шкадышек М. Ф. Погребения каменного века в Одессе // ЗОИИД.— Одесса, 1915.— Т. XXXII.— С. 3—9.

² Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. // Труды XIII АС.— М., 1905 Т. 1.— С. 174—225; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Бахмутском уезде в Екатеринославской губернии в 1903 г. // Труды XIII АС.— М., 1907.— С. 286—365.

³ Городцов В. А. Классификация погребений Одесского кургана // Отчет Исторического музея в Москве за 1915 год.— М., 1917.— С. 117—142.

⁴ Березанская С. С. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП.— 1962.— Вып. 4.— С. 5—15.

- ⁵ *Третьяков Д. К.* Остатки человеческих скелетов из кургана на Слободке-Романовке в Одессе // *ЗОИИД.*— Одесса, 1915.— Т. XXXII.— С. 25—240.
- ⁶ *Черняков И. Т.* Начало изучения эпохи энеолита и бронзы в Северо-Западном Причерноморье // *МАСП.*— 1976.— Вып. 8.— С. 67; *Збеневич В. Г., Лесков А. М.* О стратиграфии и классификации погребений Одесского кургана // *КСИА.*— 1969.— Вып. 115.— С. 29—39; *Тощев Г. Н.* Еще раз о стратиграфии Одесского кургана // *Курганы в зонах новостроек Молдавии.*— Кишинев, 1984.— С. 175—183.
- ⁷ *Клейн М.* Феномен советской археологии.— СПб., 1993.— С. 113.
- ⁸ *Самсонова О. И.* Сокращенный вариант описи архива В. А. Городцова // *Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии / Труды государственного ордена Ленина Исторического музея.*— М., 1988.— Вып. 68.— С. 71.
- ⁹ *Добровольский А. В.* Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца // *ВОКК.*— 1925.— № 2/3.— С. 77—79.
- ¹⁰ *Добровольський А. В.* Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // *Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей.*— Дніпропетровськ, 1929.— Т. I.— С. 61—160.
- ¹¹ *Черняков И. Т.* Погребения бронзового века Киселовского кургана // *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.*— К., 1978.— С. 144—151.
- ¹² *Добровольський А. В.* Перше Сабатинівське поселення // *АП.*— 1952.— Т. 4.— С. 78—88.
- ¹³ *Добровольський А. В.* Печера коло с. Іллінки Одеської області // *Археологія.*— 1950.— Т. 4.— С. 152—155.
- ¹⁴ *Лагодовская Е. Ф.* А. В. Добровольский (1885—1956) // *КСИА АН УССР.*— 1957.— Вып. 7.— С. 113, 114.
- ¹⁵ *Добровольський А. В.* Поселення бронзового века Бабино III // *КСИА АН УССР.*— 1957.— Вып. 7.— С. 40—45.
- ¹⁶ *Телегин Д. Я.* Среднепестовская культура // *Археология Украинской ССР.*— К., 1985.— Т. I.— С. 305—310.
- ¹⁷ *Братченко С. Н.* Культура многоваликовой керамики // *Археология Украинской ССР.*— К., 1985.— Т. I.— С. 451—457; *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры многоваликовой керамики // *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.*— К., 1977.— С. 21—42.
- ¹⁸ *Березанская С. С., Шарафутдинова И. Н.* Сабатиновская культура // *Археология Украинской ССР.*— К., 1985.— Т. I.— С. 489—498.
- ¹⁹ *Нариси стародавньої історії Української РСР.*— К., 1957.
- ²⁰ *Добровольський А. В.* Етюди з Надпорізького неоліту // *Антропология.*— 1930.— Т. 3.— С. 161—169; *Добровольський А. В.* Восьма Ірїнська неолітична стоянка // *АП.*— 1949.— Т. 2.— С. 243—252.
- ²¹ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины.— К., 1969; *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины.— К., 1974.
- ²² *Добровольський А. В.* Могильник в с. Чаплі // *Археологія,* 1954.— Т. 9.— С. 106—118; *Добровольський А. В.* Чаплинский могильник // *КСИА АН УССР.*— 1953.— Вып. 2.— С. 74, 75.
- ²³ *Телегин Д. Я.* Среднепестовская культура эпохи міді.— К., 1973; *Телегин Д. Я.* Среднепестовская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины // *Археология Украинской ССР.*— К., 1985.— Т. I.— С. 305—319.
- ²⁴ *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // *Энеолит СССР.*— М., 1982.— С. 196.
- ²⁵ *Добровольський А. В.* Бериславський скарб бронзової доби // *Археологія,* 1948.— Т. 2.— С. 152—163; *Добровольський А. В.* Деяко про знаряддя, які Городцов В. О. називає формочками для виливання мідних прутиків // *Антропология.*— 1928.— № 1.— С. 179—184; *Добровольський А. В.* Ново-Олександрівська знахідка // *Літопис Херсонського музею 1927—28 рр.*— 1929.— Вып. 9.— С. 29—32; *Добровольський А. В.* Талькові ливарні матриці бронзової доби з Херсонщини // *Археологія.*— 1950.— Т. 4.— С. 163—170.
- ²⁶ *Добровольський А. В.* Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Інгульці // *Археологія.*— 1950.— Т. 3.— С. 167—176.
- ²⁷ *Добровольський А. В.* Сліди перебування слов'ян XII—XIII століть у Надпоріжжі // *АП.*— 1949.— Т. 1.— С. 91—95; *Добровольський А. В.* Розвідка місцевості від с. Вишгорода до с. Біроч // *АП.*— 1952.— Т. 3.— С. 54—56.

Одержано 8.06.95

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ПРО НИЖНЮ ДАТУ ЛАТИНСЬКИХ КЛЕЙМ З НАЗВОЮ МЕЗІЙСЬКОГО ФЛАВІЄВОГО ФЛОТУ

В. М. ЗУБАР

Під час археологічних досліджень пам'яток римського часу в Північно-Західному Причорномор'ї неодноразово зустрічалися латинські клейма на черепиці з абрєвіатурою, яка цілком слушно інтерпретувалася дослідниками як назва Мезійського Флавієвого флоту. Такі клейма було знайдено в Барбоші, Орловці та на о-ві Зміїному¹. З точки зору дослідників, ці клейма датуються серединою — другою половиною I—III ст.². Однак нижню хронологічну дату цих епіграфічних пам'яток можна уточнити.

Зараз встановлено, що між 63 та 66 рр., під час походу до Таврики легата Мезії Тіберія Плавтія Сільвана на місці Ай-Тодор було зведено римський опорний пункт, відомий під назвою Харакс³. Під час розкопок цієї римської фортеці було знайдено клейма на черепиці з легендою VEX/GRAVSP, пов'язані з діяльністю тут вексиліції військових моряків зі складу Равеннської ескадри, кораблі якої було використано для перевезення римських військ у Таврику⁴. Це дозволяє зробити висновок, що до походу Тіберія Плавтія Сільвана окремого Мезійського флоту не існувало, а кораблі, які було використано для транспортування військ під час цієї експедиції, як і під час придушення паннонсько-далматійського повстання (6—9 рр.) та походу на Боспор А. Ддія Галла, в організаційному відношенні підпорядковувалися равеннському префекту і були складовою частиною Равеннської ескадри імперії⁵. Це вірогідно і тому, що окремий Понтійський флот було сформовано лише в 64 р., після анексії царства Понт та заключення Рандейської мирної угоди між Римом та Парфією⁶.

На період громадянських війн, у яких діяльну участь брали підрозділи Мезійської армії, припадає активізація задунайських варварів. Так взимку 68/69 рр. на територію Мезії вдерлися роксолани⁷, восени 69 р. — даки⁸, а наприкінці 69 р. — знову сармати, які розбили римські війська та вбили легата Мезії — Фонтея Агріппу⁹. Мабуть сармати порівняно довго перебували на території цієї провінції, грабуючи переможених. Лише навесні 70 р. новий легат Мезії Рубрій Галл частково розбив, а частково вигнав їх за межі провінції¹⁰. Отже, лише після закінчення громадянських війн та приходу до влади в Римі імператора Веспасіана місцева адміністрація вжила ряд заходів щодо укріплення Нижньомезійського лімесу, що, безумовно, призвело до стабілізації воєнно-політичної обстановки в регіоні. У руслі цієї політики швидше за все слід розглядати створення після 69 р. при легаті Мезії Рубрії Галлі окремого Мезійського флоту (classis Flavia Moesica), який за часів правління Веспасіана або Доміціана, як і інші італійські флоти, отримав почесний титул Praetoria¹¹. При цьому показовим є те, що перші військові дипломи моряків Мезійського флоту датуються лише кінцем I ст. н. е.¹². А це в свою чергу є важливим посереднім свідченням того, що закінчення громадянських війн в Римі та початкові роки правління імператора Веспасіана (69—79 рр.) слід розглядати як terminus post quem для клейм Мезійського Флавієвого флоту, більшу частину якого становили кораблі, які до цього часу перебували в оперативному підпорядкуванні равеннського префекта¹³.

Очевидно, створення на Дунаї спеціального Мезійського флоту слід розглядати у тісному зв'язку з воєнною політикою адміністрації Веспасіана, спрямованою на стабілізацію обстановки на кордоні імперії. Добре відомо, що восени 71 р. в доповнення до I Італійського, частково V легіону Жайворонка та VII Клавдієва, у Мезію було повернуто підрозділи V Македонського легіону¹⁴. Усе це, і в першу чергу значне збільшення римської армії на Дунаї, дозволило ліквідувати на певний час загрозу варварських навал з-за Дунаю і призвело до укріплення Нижньомезійського лімесу.

Не виключено, що в руслі цієї політики римської адміністрації слід розглядати будівництво римського опорного пункту на лівому березі Дунаю, поблизу с. Орловка на місці гетського поселення після його загибелі у I ст.¹⁵ Природно, що це поки що гіпотеза, яка може бути підтверджена чи спростована після ретельного вивчення і публікації археологічних матеріалів з розкопок цієї цікавої пам'ятки¹⁶. Однак уже зараз морський характер експедиції Тіберія Плавтія Сільвана в Таврику між 63 та 66 рр.¹⁷ та воєнно-політична обстановка, що склалася під час громадянських

війн 68—69 рр. і відразу після них на кордонах Мезії, свідчать про те, що виникнення римської фортеці на лівому березі Дунаю стало можливим лише після приходу до влади Веспасіана і було пов'язано з активізацією римської політики в цьому районі імперії. Цей висновок добре узгоджується з тим, що початок безперервного ряду римських монет, знайдених при розкопках поблизу с. Орловка, починається саме з періоду правління цього імператора¹⁸. Будівництво на лівому березі Дунаю в цей час римського опорного пункту надавало римському командуванню можливість швидко та без перешкод перекидати війська за Дунай і наносити контрудари по варварах, які загрожували імперії. Цілком можливо, що ініціатива створення цього укріплення належала легату Мезії Рубрію Галлу, який не тільки розбив сарматів, але й здійснив ряд заходів, спрямованих на укріплення кордонів своєї провінції.

Слід звернути увагу й на те, що до часів правління Веспасіана дослідники відносять карбування монет Тіри з зображенням голови у вінку і написом ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ на аверсі та орла з написом ΤΥΡΑΝΩΝ на реверсі¹⁹. Ця серія монет типологічно різко відрізняється від квазі-автономних монет, які карбувалися містом в більш ранній час. Таке явище в нумізматиці не-безпідставно пов'язують зі змінами характеру зв'язків Тіри з римською адміністрацією та звуженням юридичних прав громадянської общини тірасців²⁰, що врешті-решт позначається політикою Веспасіана у Нижньому Подунав'ї. Саме в цей час римляни посилили свій контроль за територіями, прилеглими до Нижнього Дунаю, причому в цих заходах активна роль відводилася не тільки військовослужбовцям сухопутної армії, але й морякам створеного Мезійського флоту, про що свідчать знахідки клейм на черепиці з його назвою на пам'ятках регіону, в тому числі і в Орловці.

На жаль, зараз немає надійних даних, які дозволяють чітко визначити верхню хронологічну дату клейм з назвою Мезійського Флавієвого флоту. Тому, до появи нового матеріалу з цього питання, клейма з назвою Мезійського Флавієвого флоту повинні датуватися часом між початком правління імператора Веспасіана (70 р.) та адміністративною реформою Діоклетіана (284—305 рр.), після якої провінцію Нижня Мезія було поділено на дві — Мезію I та Скіфію²¹, а морське узбережжя останньої почав охороняти спеціальний *classis Scythicae* з основною базою в м. Томи²².

Примітки:

¹ Головки І. Д., Бондарь Р. Д., Загинайло А. Г. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области // КСОАМ, 1963.— Одесса, 1965.— С. 71.— Рис. 3, 8; Бондарь Р. Д. Археологические раскопки у с. Орловка // АИУ, 1968.— Киев, 1971.— С. 67.— Рис. 7; *Inscriptiile din Scythia Minor*.— Bucuresti, 1980.— Vol. I.— P. 293, № 283; *Sanie S. Civilizatia Romana la est de Carpati si Romanitatea pe teritoriul Moldovei* (sec. II i. e. n.— III e. n.).— Iasi, 1981.— P. 90.— Pl. 4, 4; *Охотников С. Б., Островерхов А. С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеинном).— Киев, 1993.— С. 44, 45.— Рис. 11.

² Бондарь Р. Д. Указ. соч.— С. 68, 69; *Inscriptiile...*— P. 293; *Охотников С. Б., Островерхов А. С.* Указ. соч.— С. 45.

³ Див.: *Зубар В. М.* Про похід Іллатія Сильвана в Крим // Археологія.— 1988.— Вип. 63.— С. 23; *Зубарь В. М., Костромичева Т. И.* Новый ауреус из окрестностей Херсонеса // КСИА.— 1990.— Вып. 197.— С. 83—86.

⁴ *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП.— 1915.— Апрель.— С. 155; *Дьяков В. Н.* Оккупация Таврики Римом в III в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 94, 95; *Блаватский В. Д.* Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 254; *Сапрыкин С. Ю.* Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА.— 1981.— Вып. 168.— С. 61; *Зубар В. М.* Вказ. праця.— С. 22.

⁵ *Зубар В. М.* Вказ. праця.— С. 22.

⁶ *Starr C. G.* Roman Imperial Navy 31 D. C.— 324 A. D.— New-York, 1960.— P. 125—129; *Kienast D.* Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit // Antiquites.— Abhandlungen zur alten Geschichte.— 1966.— Bd. 13.— S. 112—119; *French D.H.* *Classis Pontica* // *Epigraphica Anatolica*.— 1984.— IV.— P. 53—60.

⁷ *Tac. Hist.*, I, 79; III, 24.

⁸ *Tac. Hist.*, III, 46; IV, 4.

⁹ *Flav. Ios. Bell. Jud.*, VII, 89—91; *Tac. Hist.*, IV, 54.

¹⁰ *Flav. Ios. Bell. Jud.*, VII, 91—95.

¹¹ Див.: *Fiebigel.* *Classis* // RE.— 1899.— Bd. 3.— Sp. 2398; *Starr C. G.* Op. cit.— P. 127; *Велков В.* Из истории Нижнемезийского лимеса в конце I в. н. э. // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 78 та ін.; *Саломоник Э. И.* О римском флоте в Херсонесе // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 165, 166; *Watson G. R.* *The Roman Soldier*.— London, 1969.— P. 21; *Condurachi Em.* *Classis Flavia Moesica au I-er siecle de N. E.* // *D'Etudes sur les frontières Romaines. Actes du IX-e Congrès International*.— Bucuresti, Köln, Wien, 1974.— P. 85; *Redde M.* *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire romain*.— Rome, 1986.— P. 263, 264, 515—521. Пор.: *Авдиев О. Г.* О времени пребывания подразделений V Македонского легиона в Херсонесе // ВДИ.— 1993.— № 2.— С. 117 датує цю подію 73 р.

¹² *CIL. XVI. 37*; Повне зведення див.: *Aricescu A.* *Armata in Dibrogea Romana*.— Bucuresti, 1977.— P. 70.

¹³ Зубар В. М. Вказ. праця.— С. 22.

¹⁴ СЛ. III. 7441, 6232, 8066bc, 144514, 14492; Parker H. M. D. *The Roman Legions*.— New-York, 1959.— P. 145; *Condurachi Em. Op. cit.*— P. 85; *Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Połaocnym wybrzrze morza Czarnego*.— Warszawa, 1988.— S. 39—41.

¹⁵ Чаплыгина Н. А. Население Днестро-Карпатских земель и Рим в I — начале III вв. н. э.— Кишинев, 1990.— С. 104, 105.

¹⁶ Поперед. публікацію див.: Головка И. Д., Бондарь Р. Д., Загинайло А. Г. Указ. соч. С. 68—80; Бондарь Р. Д. Указ. соч.— С. 66—70; Бондарь Р. Д., Булатович С. А. Находки римских монет в Орловке // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.— Киев, 1982.— С. 154—160; Чаплыгина Н. А. Указ. соч.— С. 104, 105.

¹⁷ Зубар В. М. Вказ. праця.— С. 19—24; Пор.: Чаплыгина Н. А. Указ. соч.— С. 105.

¹⁸ Бондарь Р. Д., Булатович С. А. Указ. соч.— С. 156, 159.

¹⁹ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— Киев, 1985.— С. 88, 93; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1989.— С. 98, табл. XXII, 483.

²⁰ Детальніше див.: Сон Н. А. Тира римского времени.— Киев, 1993.— С. 29, 30.

²¹ Jones A. H. M. *The later Roman Empire*. 284—602.— Oxford, 1964.— Vol. I.— P. 54, 55; *Barnes T. D. The New Empire of Diocletian and Constantine*.— London, 1982.— P. 206, 224.

²² Kienast D. *Op. cit.*— S. 112; *Zahartade M. Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum*.— Bucuresti, 1988.— P. 88—91.

Одержано 20.06.95

ТЕРАКОТОВА ФОРМА З ЗОБРАЖЕННЯМ АРТЕМІДИ

А. С. Русяєва, Н. О. Сон

Нерідко спеціальна добірка окремих категорій археологічних матеріалів з однієї пам'ятки за багато років її розкопок може дати цікаві результати. У даному випадку при розгляді всіх ольвійських теракот, які зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, було виявлено, що два фрагменти, які раніше публікувались окремо, становлять одну теракотову форму¹. Її розгляду і присвячена наша замітка.

У 1966 р. в одному з серійних зведень археологічних джерел, значна частина якого призначалась для видання теракотових форм з античних міст Північного Причорномор'я за весь період їх досліджень, було опубліковано нижню частину розглядуваної нами форми². Цей же її знімок було передруковано ще в одному з видань ольвійських теракот³. У першому випадку вона трактувалась як стояча жіноча фігура в довгому, віялоподібно розширеному донизу хітоні, з неясними обрисами постаті і деталей одягу. У другому — на підставі характерних складок одягу припускалось, що це могла бути Ніке, оскільки недостатня проробка нижньої частини фігури ускладнювала її точнішу атрибуцію.

Знайдена наступного року на тій же ділянці в західній частині агори верхня частина від цієї форми була залишена в фондах Ольвійського заповідника для виготовлення відбитку, де зберігалась до 1981 р.⁴ Окреме місцезнаходження стало основною причиною того, що її не включили до зазначеного зведення, і вона була опублікована значно пізніше як фрагмент теракотової форми з зображенням Артеміди⁵. Слід зазначити, що якісний відбиток з неї так і не вдалося тоді зробити. Лише високопрофесійний фотознімок самої форми дав змогу побачити зображення богині.

Висота всієї форми — 23,5, ширина на рівні грудей — 10, у нижній частині — 12,5, товщина стінок — 1,5—3,6 см. Висота фігури Артеміди на відбитку з форми — 23,5 см (рис. 1). Глина світлосіра, у середині — жовторожева з різними відтінками, має домішки піску і товчених черепашок. Зовні форма зроблена дуже недбало. На її поверхні залишились глибокі ум'ятини від пальців і не заглажених шматочків глини. З усього її вигляду важко сказати, чи існувала ще одна форма для виготовлення тильного боку теракоти, бо часто такого типу зображення Артеміди являли собою круглі статуетки, а не рельєфи. Хоча не виключено, що це могли зробити ручним способом, оскільки таким же чином доробляли руки, атрибути та праву ногу, які на даній формі майже відсутні.

Верхня частина теракотової форми давала найповніше уявлення про образ богині⁶.

Богиня стоїть з трохі нахиленою вниз головою, тонкі кучері облямовують невисоке чоло, на голові — маленька стефана майже місяцеподібною форми, очі опущені донизу. Довгий прямий

© А. С. РУСЯЄВА, Н. О. СОН, 1995

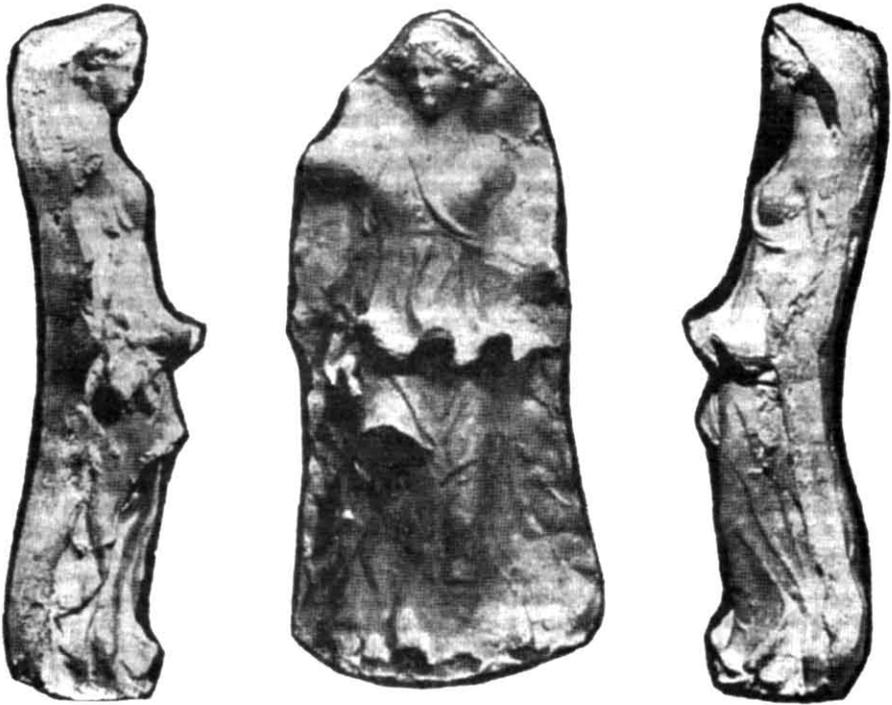

Рис. 1. Гипсовий зліпок із теракотової форми з зображенням Артеміді.

ніс, тонкий рисунок губ, гарний овал підборіддя, яке плавно переходить у вигин шиї і напівоголеної лівої груді, підкреслюють кокетливу величність і жіночність богині-мисливиці. З правого плеча спускається до самого низу безруканий хітон, високо підперезаний під персами. Широкий закат хітона передано внизу черева у вигляді дугоподібних, сильно піднятих складок-напусків, які надавали теракоті декоративності і урізноманітнювали костюм Артеміді. Тонка тканина хітону витонченими м'якими різноспрямованими складками щільно облямовувала ліву ногу богині і спадала донизу вже широкими і живописнішими складками. Ними підкреслювалась краса одягу і стрімкість рухів Артеміді.

Форма мала лише одну пряму ногу, на яку падала вся вага тіла. Ліва нога, очевидно, була сильно зігнута в коліні і відставлена назад. З самого початку майстер розраховував, що при такому ракурсі доведеться робити досить значні заглибини в формі, з якої потім навряд чи вдасться відтиснути і вигягти якісне зображення. Тільки цим можна пояснити, що при виготовленні форми він відрізав з патери (оригіналу) праву ногу, яку коропласт мусив би зробити ручним способом. Тим більше, що вручну або за допомогою інших доповнюючих форм потрібно було до кінця виліпити руки і, судячи за її позою, атрибути, які тримала богиня.

Аналогічної теракотової статуєтки в античних містах Північного Причорномор'я немає. Навіть у Херсонесі Таврійському, де Артеміда Партенос була головною покровителькою держави, дещо схоже її зображення (Діва, що стоїть у довгому хітоні, тримає в лівій руці лук, у правій — спис) є тільки на монетах I ст. до н. е.— I ст. н. е. Не знайдено і в Ольвії теракот подібного типу. Цілком можливо, що з розглядуваної форми було зроблено лише кілька відбитків, бо їх професійне виготовлення можна вважати нелегким з двох причин: доробка частин фігури, яких не вистачає та нехарактерні для

Рис. 2. Мармурова статуя Артеміді.

глиняних штампованих статуєток надзвичайно опуклі складки-напуски хітону. Через це, імовірно, під час виймання відбитку форма в місці їх розташування тріснула і зламалась.

Аналогічне трактування одворотів хітонів є характерним для мармурової скульптури. І хоч не повне, але дещо схоже зображення Артеміди виявлено також в Ольвії. Це фрагментована невелика мармурова статуя богині-мисливиці в короткому з одворотом хітоні і чобітках⁸ (рис. 2). Навіть на цій скульптурі складки одвороту не настільки виступають уперед, як на зображенні Артеміди з форми. Поза богині дещо інша: ліва нога майже пряма, права сильно зігнута в коліні і відставлена вбік, через що складається враження, що вся її постать передає поривчастий рух уперед. Короткий хітон, його глибокі складки, що ніби розвіяні зустрічним вітром, теж вказують, що Артеміда перебуває у швидкому русі. Але її зображенню на теракотовій формі такі деталі одягу не характерні. Тут хітон довгий, з-під нього навіть не видно ніг, проте його нижні, підняті вгору складки, положення постаті у просторі, її ракурс, права нога, виставлена вперед, що добре видно з підрізаного стегна, також створюють враження руху, але спокійного і врівноваженого. Невелика, задумливо схилена голова, вузькі плечі, видовжена нога і тонка тканина одягу надають Артеміді тендітності і гармонійності.

Безперечно, що разом з мармуровою статуєю, ці зображення богині були найкращими не лише в Ольвії, а і в Північному Причорномор'ї. Граціозна гнучкість тіла, трактування зачіски і моделювання голови з тонкими рисами обличчя, положення рук схожі з мармуровою статуєткою цієї богині в Луврі (т. зв. Артеміда Версальська). Можливо, що ольвійська Артеміда теж тримала однією рукою за роги лань, а правою, піднятою вгору, — сагайдак зі стрілами. Проте не виключено, що в неї були і дещо простіші атрибути — лук і спис, як у херсонеської патронеси Діви.

Форма виготовлена з ольвійської глини. Поки що неможливо достовірно встановити чи модель для неї була привезена, чи створена в Ольвії місцевим скульптором, добре обізнаним, — як і коронласти Кори-Персефони та Афродіти, — з основними художніми принципами елліністичної пластики. У місті також могла знаходитись мармурова статуєтка Артеміди, яка слугувала для виготовлення форми або ж з неї скопіювали модель. Верхню частину форми знайдено в комплексі теракот IV—III ст. до н. е. із заповнення підвального приміщення поблизу агори. З цією датою узгоджуються і стилістичні ознаки трактування фігури та одягу богині. Передача руху і одночасно врівноваженості та пластичності форм, гармонійність і легкість пропорцій теж притаманні ранньоелліністичним теракотовим статуєткам.

Примітки

¹ Підібрано Н. О. Сон. Користуючись нагодою, щиро дякуємо скульптору Сергію Юхно за зроблений гіпсовий відбиток з форми.

² 0-63/2224. *Ветштейн Р. И.* Ольвия. Формы // *Керамическое производство и античные керамические строительные материалы // САИ.* — 1966. — Вып. Г1—20. — С. 24. — Табл. 3, 11.

³ *Русева А. С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982. — С. 11. — Рис. 1, 4.

⁴ 0-64/818. Розкопки Л. М. Славина. У 1981 р. А. В. Буряковим передана до фондів Інституту археології НАНУ.

⁵ *Русева А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — С. 19. — Рис. 5; *Русева А. С.* Античные терракоты... — С. 11, 78, 79. — Рис. 2.

⁶ *Пор.: Русева А. С.* Античные терракоты... — С. 78, 79.

⁷ *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса... — К., 1977. — Табл. 13, 199, 204—232.

⁸ *Штительман Ф. М.* Антична скульптура. — К., 1968. — С. 62; *Штительман Ф. М.* Античне мистецтво. — К., 1977. — Табл. 63, 64; *Русева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 108. — Рис. 34.

Одержано 10.02.95

ВУЛИЦЯ ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

Р. І. Могитич

Під час розкопок під керуванням І. К. Свешнікова в урочищі Гребля на передмісті літописного Звенигорода автором у 1983—1984 рр. вивчено дерев'яні конструкції вулиці, реконструйовано план прилеглої забудови. Вулиця простежена на відрізу близько 70 м. Вона пролягала на 10 м східніше сучасної, що сполучає дві частини села. Продовження вулиці вдалось простежити під

© Р. І. МОГИТИЧ, 1995

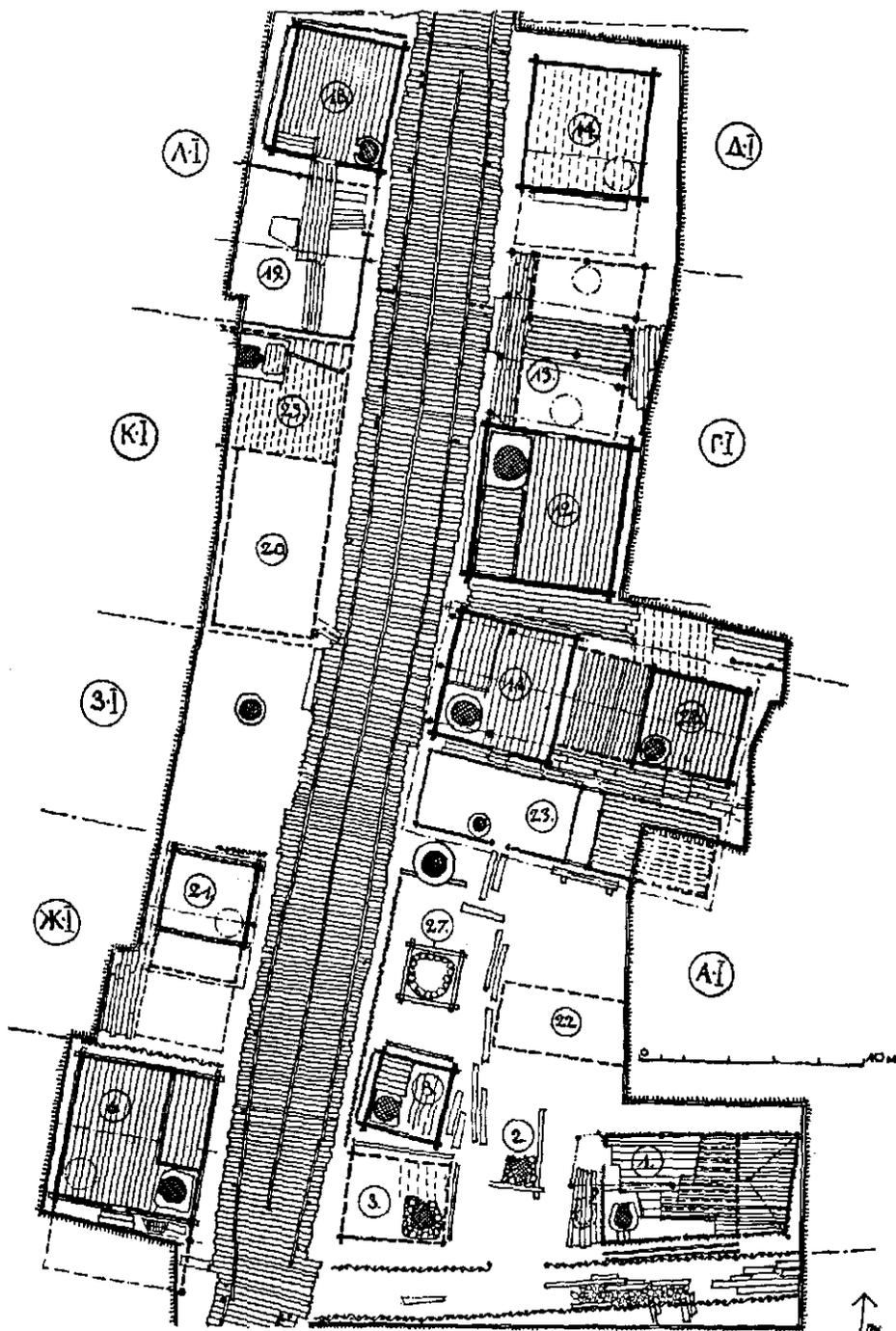

Рис. 1. Реконструкція забудови верхнього ярусу (за станом дослідження на 1985 р.).

час прокладання комунікацій на в'їзді до звенигородського городища у 1986 р., напрям її проектується на 2—3 метри східніше будинку «Іросвіті». Таким чином, описувана вулиця вела з городища на північ і пролягла одним з передмість-островів Звенигорода.

Обабіч вулиці досліджено забудову давньоруських дворич. З трьох стратиграфічних горизонтів добре вивчено два верхні. Забудова середнього горизонту представлена невеликими (до 3,6×3,6 м) житлами, вільно розташованими на ділянках, та господарськими спорудами легкого типу. Забудова верхнього горизонту, датована за дендрохронологічним методом після 1137 р.¹, групувалась вздовж вуличного фронту ділянок. Вона представлена переважно двоповерховими

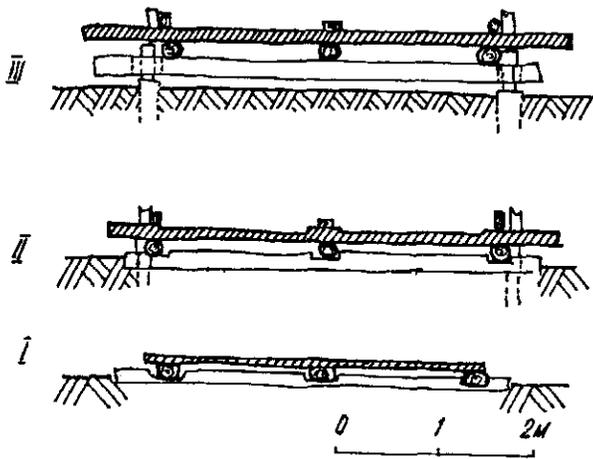

Рис. 2. Послідовність розвитку конструкцій вулиці.

виділити три послідовні типи конструкцій. Основним конструктивним матеріалом слугувала деревина дуба.

Тип 1 (найнижчий ярус). На поверхні ґрунту покладено поперечні лежні з півколод, у які було зарубано поздовжні слижі з тесанців заввишки 8—10 см. Поміст вулиці завширшки 3,1—3,8 м влаштовано з дошок-тесаниць товщиною 4—6 см. Ця конструкція виявилась недостатньо надійною (у цьому переконують кілька недбалю залатаних вибоїн у помості) і незабаром поверх неї влаштовано нову, більш потужну.

Тип 2 (середній ярус). Поверхня настилу вулиці піднята на 30—45 см вище попередньої, у двох місцях дещо спрямлено повороти нижнього ярусу. Лежні, які в основному впираються на залишки попередньої конструкції, подекуди мають додаткові підкладки з повторно використаних будівельних деталей. Слижі значно потужніші, ніж у попередньому ярусі: з кругляків діаметром 18—25 см. Поміст з плениць та плах заввишки 12—15 см мав ширину 4,6—4,8 м. З огляду на нестачу дуба, основна маса настилу була влаштована з деревини інших порід, яка не збереглась. Поодинокі дубові елементи помосту розташовувались з кроком 1,2—2,5 м і виконували функцію стяг (затяжок) для фіксації слижів. Зверху поміст притискався двома поздовжніми гнетами, з яких бічні були влаштовані з плениць, розвернутих опуклим боком до вулиці; середній гніт з невисоких брусків (5—6 см) утворював щось на зразок розподільної смуги. Відстань між крайніми гнетами (2,7—2,9 м) визначала ширину проїжджої частини вулиці, крайні консольні частини помосту слугували, очевидно, хідником. Слижі і гнети утримувались від розповзання забитими зовні палями. Ця загальна конструктивна схема мала на різних проміжках вулиці видозміни: у південній частині — на певному проміжку відсутні суцільні лежні і функцію поперечного зв'язку виконували лише стяги настилу. Для надійнішої фіксації у таких стягах виводило наскрізні гнізда, крізь які просунуто прямокутні стовпи, глибоко закопані у землю. У північній частині вулиці поздовжні слижі ніби задля перестраховування укладені оберемками по 2—3 штуки поряд.

Тип 3. Різниця від попереднього тим, що найнижчі елементи — лежні відірвано від поверхні землі і конструктивно вони перетворились на балки. Для їх закріплення у землю закопано стовпи з масивних півколод діаметром 40 см, у верхній частині яких на потрібній відмітці влаштовано горизонтальні полиці, на котрі спирались лежні-балки з таких же масивних півколод. Для їх фіксації в центрі опорних полиць були залишені прямокутні чопи, що проходили крізь відповідні отвори у балках. Ця конструкція дозволила усунути контакт з ґрунтом горизонтально розташованих елементів, і таким чином, запобігти їх гниттю.

Застосування кількох різновидів однієї конструктивної схеми, різного сортаменту деревини на кількох проміжках однієї вулиці дає підставу для того, щоб уявити організацію робіт по її спорудженню. Очевидно, обов'язок по спорудженню вулиці покладався на власників усіх дворів, котрі забезпечували цю будову і своїм матеріалом. Будівництво велось загальною толокою одночасно на всьому протязі вулиці.

Отже, відкрита у літописному Звенигороді вулиця була інженерною спорудою значно складнішої конструкції, ніж вивчені досі подібного призначення споруди у інших давньоруських містах. Послідовність вдосконалення конструкції, застосування різних варіантів конструктивної схеми і дотепних новацій вказують на виробленість технічних прийомів, масове володіння будівельним ремеслом серед машканців княжого Звенигорода. Прослідковані конструктивні прийоми широко застосовувались надалі в будівельній практиці на Україні, зокрема в конструкціях мостів, гребель, берегових капиць тощо.

* Тут і надалі скористаємось традиційною будівельною термінологією України. Див. додаток.

житлами розмірами від 4×4 до 6,75×6,75 м, зблокованими з господарськими спорудами (одне з них також двоповерхове)². Спосіб формування вуличного фронту забудови можна вважати прототипом забудови площі і вулиць галицьких міст і містечок пізнього середньовіччя з «магдебурзькою» парцеляцією. Ширина вуличного простору визначалась двома фасадними фронтами забудови і становила 6—6,5 м.

Простежено три яруси дерев'яних конструкцій вулиці, з яких нижній синхронний з середнім будівельним горизонтом; середній відповідає верхньому, а верхній влаштований дещо згодом на відрізу близько 25 м напроти найбагатшого дворища. Кожен наступний ярус вулиці розвинутіший від попереднього, що дозволило

Примітки

¹ Свешников І. К. Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр. // Археологія.— 1987.— № 57.— С. 96, 97.

² Свешников И. К. Исследования пригорода древнерусского Звенигорода // Труды Международного конгресса археологов-славистов.— Киев, 1988.— Т. 2.— С. 143, 144.

ДОДАТОК: Пояснення будівельних термінів, вжитих у статті.

1. Конструктивні елементи:

лежень — масивний опорний елемент, що усією площею лежить на основі;

слижі (сляжі) — 1) ляги підлоги; 2) ригелі у стелах ламаної форми; тут: поздовжні опорні балки, розташовані паралельними смугами;

гнет — притискаючий елемент помосту, що слугує для перерозподілу динамічних навантажень та погашення вібрації;

стяга — у мостових опорах затяжка паралельних стінок опори заповненої баластом; тут: затяжка для фіксації відстані між паралельними слижами і гнетами;

паля — стовп з загостреним нижнім кінцем вбитий (а не закопаний) в основу;

чіп — виступаючий з площини шип у з'єднаннях дерев'яних конструкцій.

2. Сортамент дерев'яних заготовок:

півколода — колода розщеплена навпіл;

плениця — півколода із стесаними гострими краями;

плаха — товста дошка сегментного профілю (край колоди);

тесанець — колода протесана з двох взаємопаралельних країв;

тесаниця — протесана дошка.

Одержано 18.05.92

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУБОТОВІ

П. А. Горішній

Село Суботів розташоване на правому березі р. Тясмин за 8 км від м. Чигирин. Про час його заснування свідчень немає. Відомо тільки, що вже на початку XVII ст. Суботів як хутір входить до складу Чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького — батька майбутнього гетьмана.

За часів Богдана Хмельницького Суботів, ставши улюбленою резиденцією гетьмана починає розростатися. Тут було збудовано вітряки й водяний млин, на р. Субочі створено кілька ставків. Богдан Хмельницький мав тут велику пасіку, стаїні, які часто відвідував. У центрі села стояла дерев'яна Михайлівська церква.

Укріплений двір Богдана Хмельницького містився на підвищеному місці, захищеному з півночі заплавами Тясмина та болотами, а зі сходу і заходу — крутими схилами пагорба.

Як свідчить Павло Алеппський, двір був обнесений двома рядами валів і ровом. Залишки валів у північно-західній частині замчища збереглися до наших днів і були досліджені нами в 1970—1972 рр.

Замок Хмельницького в Суботіві був обнесений дерев'яними стінами й вежами. Посеред двору стояв мурований палац гетьмана, руїни якого залишались до 1830 р., коли їх розібрали для будівництва Медведівського монастиря¹. Ці руїни замалював Т. Г. Шевченко, а в 1826 р. їх зобразив художник Сплетсер.

Поруч з палацом Богдана Хмельницького розташовувались будинки козацької старшини, житла прислуги та різні господарські споруди.

У 1653 р. в Суботіві Богдан Хмельницький збудував другу церкву — Іллінську, яка стала його усипальнею та згідно деяких історичних джерел й усипальнею його сина Тимоша.

Церква прекрасно збереглася до наших днів. Історичне значення цієї пам'ятки доповнюється її мистецькою цінністю. Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини XVII ст. Тут добре збереглися всі основні риси планування, пропорції та убрання, харак-

терні для стиля так званого українського барокко. Але ззовні та всередині пам'ятка зазнала деяких доробок та руйнівних дій часу.

Тут також були проведені архітектурно-археологічні дослідження, а одержані під час розкопок матеріали допомогли реставрувати первинний вигляд церкви.

Археологічні дослідження в Суботіві розпочато 1970 р. Слов'янською експедицією, очолюваною к. і. н. Р. О. Юрою.

Вони здійснювались у зв'язку з рішенням уряду України створити в Суботіві й Чигирині історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., та життям і діяльністю видатного державного діяча і полководця, гетьмана Богдана Хмельницького. Перший етап дослідження був здійснений у 1970—73 рр. Після тривалої перерви археологічні дослідження в Суботіві були продовжені в 1989—93 рр. у зв'язку із рішенням Ради міністрів України про створення Чигиринського історико-культурного заповідника на честь 400-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького.

Завданням експедиції 1970—1973 та 1989—1993 рр. було виявлення решток палацу Богдана Хмельницького та житлово-господарських комплексів, розташованих на замковому подвір'ї. Вивчення оборонних споруд Суботівського замчища, дослідження підземної частини Іллінської церкви, а також пошуки резиденції Богдана Хмельницького в м. Чигирині та дослідження там залишків оборонних споруд. З цією метою була створена Чигиринська археологічна експедиція — керівник к. і. н. П. А. Горішній та Суботівський загін цієї експедиції який очолював д. і. н. М. П. Кучера.

У 1970 р. Слов'янська експедиція досліджувала територію замчища. З цієї метою було закладено 12 траншей і один шурф. У культурному шарі виявлено уламки посуду XVII ст., кістки тварин. На глибині 0,8 м поряд з пізньосередньовічною керамікою траплялись уламки давньоруського посуду XI ст. та фрагменти ліпного посуду доби бронзи. У траншеях 1—2 знайдено уламки жолобчастої цегли та фрагменти полив'яної черепиці XVII ст. із зеленою поливою.

У траншеї 3 виявлено яму, в заповненні якої знайдено велику кількість фрагментів посуду XVII ст., уламок керамічного світильника, фрагмент черепиці із зеленою поливою та залізу підковку від чобота. В усіх траншеях траплялись фрагменти посуду доби бронзи та кістки свійських і диких тварин. У траншеї 4 знайдено виключно пізньосередньовічний матеріал — уламки посуду XVII ст., залізу пряжку, ніж, точильний брусок, фрагменти скляних посудин гутного виробництва. Часто траплялись пічні керамічні кахлі з рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. У різних траншеях відкрито кілька ям, заповнених матеріалом XVII ст. та доби бронзи. У деяких ямах простежено залишки будівельних матеріалів та мурованих кладок, розібраних місцевими мешканцями для власних потреб. Так, на горді місцевого жителя С. Коваленка під час спорудження погребу було вибрано кладку давнього фундаменту, що мав форму квадратного стовпа (22 м), можливо що це була підземна частина або фундамент оборонної вежі.

У східній частині цієї траншеї було виявлено верхній зріз ще однієї кладки кам'яного фундаменту шириною 1 м, який йшов у північно-східному напрямку, виступаючи за межі траншеї. Як з'ясувалося пізніше фундамент мав довжину 1,75, ширину 1 і висоту 1,1 м. Фундамент викладено з невеликих брил каменя-пісковика на глиняному розчині. Північний торець фундаменту мав вертикальний зріз, який свідчить, що далі він не продовжувався. Східна стінка фундаменту вертикальна, західна — дещо розширюється донизу. Поблизу південного торця фундаменту на рівні верхнього зрізу лежало п'ять цеглин XVII ст. жолобками донизу. Під час розчищення фундаменту виявлено уламки пізньосередньовічного посуду. Отже, фундамент можна датувати XVII ст.

З метою визначення первинних форм і розмірів замчища, які зараз повністю запливли, у північній його частині на терасоподібному майданчику між залишками валів було закладено дві траншеї. На глибині понад 1 м у заповненні рову залягав матеріал виключно XVII ст. Це фрагменти посуду, пічних кахлів, черепиці і цегли XVII ст. Дно рову виявлено на глибині 3,3 м. Зовнішній схил рову був пологий, внутрішній — східчастий, ширина рову — 7 м.

Вдалося також простежити будову зовнішнього валу. В його насипі виявлені зотлілі дубові деревини, що лежали вздовж і поперек, траплялись уламки посуду XVII ст.

Отже встановлено, що всередині зовнішнього валу містились дерев'яні конструкції — зруби.

Експедиція дослідила і Іллінську церкву. Під сучасною дерев'яною підлогою виявлені невеликі камені пісковика, уламки сучасної і жолобчастої цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., кістки тварин. Фундамент біля північної стіни залягав на глибину 1,3 м.

На відстані 0,5 м від північної стіни церкви, на глибині 1,45 м відкрито поховання дорослої людини у дерев'яній труні. Могильна яма, що чітко простежувалась на східній стінці розкопу, не перерізала шару будівельного сміття, що свідчить про відносно давнє походження поховання. Від труни залишилась лише дерев'яна труха по контурах. Скелет належав людині похилого віку (65—70 років). Небіжчик орієнтований головою на захід. Ліва рука зігнута в лікті, але кисть лежить на правому плечі. Череп лежить трохи боком. На кістках таза небіжчика збереглися шматочки шовкової матерії, можливо рештки пояса. Будь-якого іншого інвентаря при померлому не виявлено².

На відстані 1 м на південь від першого, на глибині 1,6 м було виявлено друге поховання. Воно належало дорослій людині середнього віку (45—50 років). Дерево з якого зроблена труна також зотліло, але не так сильно як у першому похованні. Розміри труни — 0,5×1,7×0,35 м. Небіжчик орієнтований головою на захід. Кисті обох рук лежать на грудях, череп — на боці, на ньому збереглися залишки волосся. Під лівим стегном небіжчика на дні труни лежав невеличкий шматочок зотлілого тканини. Це все що залишилось від одягу померлого.

У наступному році під час розкопок в Іллінській церкві біля північної абсиди на глибині 1,9 м виявлено ще одне поховання у зотлілій дерев'яній домовині. Поховання орієнтоване на схід, на-

лежить чоловікові 40—45 років, збереглося погано. Біля нього знайдено хрестик із шкіри. Більше супровідного матеріалу не виявлено.

У церкві було закладено ще один розкоп між вівтарем та напівколоною під південною стіною. На глибині 0,8 м при зачистці виявлені контури ями. При поглибленні її, на дні, на глибині 1,7 м знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5×0,12 м. Дошка походить, можливо, від домовини. Тут же знайдено шматок майже зотлілої шовкової матерії, а в проломі фундаменту — кістку людського ребра. Зачищенням встановлено, що це поховальна яма, розмір ями 2,3×0,7×0,5 м і що тут було поховання, пізніше пограбоване і викинуто.

У фундаменті є два проломи, через які сюди потрапили грабіжники, і ймовірно через них було витягнуто наверх домовину. Про це свідчать знахідки на дні ями і у проломі (кістка з людського скелета, фрагмент матерії, а також дошка з труни).

Слід підкреслити, що відомостей про існування в Іллінській церкві інших поховань, крім Богдана Хмельницького, до розкопок не було.

За всіма ознаками, відкриті в північно-західній частині церкви поховання, не є останками похованого тут Богдана Хмельницького. Найімовірніше вони належать представникам козацької старшини. Отже Іллінська церква була усипальнею не лише гетьмана і його родини, а можливо й інших військових та державних українських діячів XVII ст. Не виключено також, що в церкві могли бути поховані й представники православного духовенства.

Лишається нез'ясованим також кому належало поховання, пограбоване й викинуто із поховальної ями, розчищеної між вівтарем та напівколоною біля південної стіни церкви.

У «Чернігівському літописі» XVIII ст. є повідомлення, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чернецького тіла Богдана і його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини³. Можливо порожня поховальна яма має безпосереднє відношення до тих трагічних подій, але для ствердження цього не вистачає додаткових матеріалів.

Під час досліджень всередині церкви було відкрито залишки наземного житла XI ст., заглибленого у материк на 0,35 м. У заповненні знайдено уламки жорен з червоного пісковика, фрагменти давньоруського посуду XI ст. та кістки тварин. Тут знайдено також шиферне пряслице, а у господарській ямі житла стояв великий горщик XI ст.

Отже, вдалося встановити, що під Іллінською церквою містяться залишки наземного давнього житла XI ст. яке загинуло, очевидно, в результаті пожежі. Давньоруська кераміка була також знайдена і на замчиці. Це уточнює наші уявлення про поширеність давньоруських поселень на південь від р. Росі, яка вважалась рубежем давньоруської людності X—XIII ст. Дослідженнями археологів останніх років давньоруські матеріали і поселення виявлені на півдні поблизу гирла Дніпра.

При дослідженні вівтаря Іллінської церкви трапились уламки полив'яних черепиць та два фрагменти круглого віконного скла. У східній частині вівтаря знайдено ще два уламки полив'яних черепиць, чотири фрагменти круглого віконного скла жовтого й зеленого кольорів.

Одержані під час розкопок церкви матеріали (жолобчаста цегла, полив'яна черепиця, різнокольорове скло, окремі архітектурні деталі тощо), були використані при реставрації церкви і дали можливість відтворити її первинний вигляд. За зразками знахідок XVII ст. були замовлені й виготовлені аналогічні будівельні матеріали, які використані при реставрації Іллінської церкви в 1975—1980 рр.

У наступні польові сезони на замчиці було відкрито залишки ще кількох споруд XVII ст. У центрі було виявлено яму, з якої місцеві жителі вибрали кам'яну кладку якоїсь споруди. Вона була заглиблена в землю на 2,5 м від сучасної поверхні. Частина кладки збереглась. Для неї було використано сірий та коричнево-зелений пісковик. Змурована кладка на глиняно-вапняковому розчині, який добре зберігся до наших днів. У плані має прямокутну форму розмірами 2,5×2,5 м. Характер кладки, матеріалу та розчину ідентичний кладці фундаментів та стін Іллінської церкви, що дозволяє датувати її XVII ст. Можливо припустити, що вона споруджена водночас із церквою.

При проведенні подальших розкопок на глибині 50 см від сучасної поверхні виявлено ще дві аналогічні кладки, розташовані на відстані 2,2 м одна від одної. Поруч знайдено яму, з якої за словами місцевих старожилів, також було вибрано камінь для господарських потреб.

Виявлені рештки кам'яних кладок належали якійсь великій споруді. Це, ймовірно, була оборонна, а можливо й в'язна вежа на Суботівське подвір'я гетьмана Богдана Хмельницького.

За висновками архітекторів, ця кладка слугувала фундаментом великої кам'яної споруди на садибі Богдана Хмельницького, може частини галереї чи дзвіниці.

Поруч з цими кладками вдалося розчистити землянку чи якесь господарське приміщення, розмірами 6,5×5,5 м. До землянки вів похилий вхід під кутом 45° розмірами 2,8×53 м. При розчистці її в заповненні траплялась кераміка XVII ст., бита цегла, фрагменти пічних кахлів. Рівня підлоги досягнуто на глибині 2,4 м. На долівці виявлено велику кількість горлого дерева, скупчення каміння. У невеличкому заглибленні знайдено фрагмент глиняної миски світложовтого кольору з розписом по верхньому краю коричневою фарбою. Ця посудина теж датується XVII ст. Остаточна глибина підлоги в землянці зафіксована на рівні 2,8 м від сучасної поверхні.

На замчиці було знайдено рештки печі, а саме її черинь. При розчищенні виявилось, що у черинь були покладені і вмазані глиною фрагменти давньоруської кераміки, при реставрації якої було відтворено два горщики X—XI ст. Очевидно на цьому місці стояло давньоруське житло, яке було знищено, а частина його печі збереглась під поверхнею до наших днів.

Улітку 1990 р. у південно-західній частині замчища було закладено розкоп на місці залишків палацу Богдана Хмельницького, руїни якого існували ще в середині XIX ст. і відомі нам з зображень Т. Г. Шевченка.

Головний обсяг робіт тут був пов'язаний з вибіркою землі та розчищенням фундаменту. На кінець липня фундамент було відкрито повністю. Він становить собою майже чотирикутну в плані споруду з боками, орієнтованими за сторонами світу. Викладений із оброблених плит піщаника,

природних кам'яних брил та цегли. Найпотужніша північна стіна товщиною до 2,9, південна — до 2,3 м; західна та східна — 1,3—1,4 м, довжина стін: північної — 11,1, південної — 11,2, західної — 9,7, східної — 10,1 м, внутрішня частина становить прямокутник розмірами 8,3 (північна стіна) 5 м (західна стіна).

У південній стіні збереглися чотири ніші глибиною 1,4—1,5, шириною 0,4 м, посередині розцихана виймка шириною 1,5 м, в якій кладка здійснена під кутом.

Залишки двох заглиблень простежуються на західній стінці (1,2×0,8 м).

Північна стіна має два розриви — у східній частині та посередині, де виділяється прибудова, очевидно, залишки входу. Додаткові дослідження, проведені вже у серпні показали, що ця прибудова, завширшки 1,5 м відходить від стіни на 0,9—1,1 м, від західної стіни вона міститься на відстані 5 м. Найгірше збереглася східна стіна.

У серпні було закладено ще два розкопи. Перший — перпендикулярно до північного муру фундаменту з метою простежити прибудову до цієї стіни. Але у бровку вона заглиблювалась лише на 0,5 м. Про всяк випадок розкоп продовжували у північному напрямку і далі на 5 м, завширшки 2,5 м і на глибину до материкового лесу. Залишків будівельних споруд тут виявлено не було.

Другий розкоп прирізався перпендикулярно на північ від розкопу, де було виявлено слов'янське житло. Він мав довжину — 10 м, ширину — 4 м, глибину — до материка. Залишки будівельних споруд знайдено не було. Отже, відкриті нами залишки фундаментів найімовірніше є залишками палацу Богдана Хмельницького в Суботіві. Це одна з найбільших споруд виявлених археологами на замчищі.

При вивченні матеріалів з історії резиденції Б.Хмельницького в Суботіві у відділі рукописів ЦНБ НАН України вдалося знайти досі невідомі обміри планів фундаменту, а точніше — льоху під будинком тегмана, зрубані в 1854 р. відомим етнографом та істориком, доктором медицини Де ля Флізом⁴. Аналіз обмірів показав, що будинок Богдана Хмельницького багато чим нагадував добре відомі кам'яниці — топочасні житла козацької старшини. Згідно обмірів, будинок мав розміри в плані 13,4×10,1 м (чільний фасад мав у довжину 6/3 саженив) і являв собою відомий тип української хати «на дві половини». Майже навпіл її ділили сіни, з яких можна було потрапити з одного боку до двох житлових покоїв, а з другого — до великої світлиці для офіційних прийомів та сімейних свят. Один вхід у торці будинку вів до підвалу, де зберігалися припаси, а другий був розташований під ганком.

Слід зазначити, що обміри відкритих залишків фундаментів майже збігаються з обмірами Де ля Фріза. Виявлено також і вхід, зафіксований в торці будинку у північно-західній частині.

Серед інших джерел з описами будинку Богдана Хмельницького звертає увагу праця П. Куліша «Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1842 р.). Тут він змальовує будинок сотника Чернища, споруджений у його Воронезькій фортеці на зразок суботівської будівлі Богдана Хмельницького.

П. Куліш у своїй праці спирався на певні історичні документи, тому ці описи вражають окремими деталями й подробицями. Очевидно автор, побувавши на руїнах замчища в Суботіві, збагатив свою працю новими матеріалами⁵.

В описах, зокрема, говориться, що будинок Б. Хмельницького було вкрито зеленою полив'яною, або як тоді її називали «муровленою» черепицею типу «бобровий хвіст», а у приміщеннях стояли кахляні печі. У світлиці була піч, оздоблена кахлями із зображенням козака на коні. Під час розкопок вдалося знайти уламки черепиці типу «бобровий хвіст» із зеленою поливою, а також пічні кахлі без поливи з рельєфним зображенням козака на коні, що так пасувало до йоговничої вдачі господаря, а також кахлі з вигадливим рослинним та геометричним орнаментом.

Отже, цілком вірогідно, що знайдені на замчищі археологічні матеріали походять з суботівського будинку Богдана Хмельницького.

Серед іншого археологічного матеріалу у великій кількості траплялась пізньосередньовічна кераміка.

Кераміка XVII ст. різноманітна, вона включає кухонно-столовий посуд та архітектурно-декоративну кераміку.

Асортимент посуду досить пирокій: горщики, покришки, макітри, сковороди, куклі, глечики, миски, блюда, сільнички, тарілки тощо — такий неповний перелік глиняного посуду із Суботова⁶.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена насамперед кахлями. Суботівські кахлі, знайдені під час розкопок, збереглися лише в уламках. Усі вони коробчасті, виготовлені з червоної глини з домішкою піску, зрідка з додатком сухої глини і залістистих включень. Для їх виробництва використовувались дерев'яні або глиняні форми. Орнамент рельєфний, геометричний чи рослинно-геометричний. Траплялись кахлі, вкриті зеленою поливою.

Суботівські кахлі досить різноманітні, вони включають усі види, необхідні для архітектурно-декоративного оформлення печі XVII ст.: лицьові, кутові, карнизні, поясні та коронки. Орнамент кахлів виконаний за допомогою різних штампів. Окрема група кахлів відрізняється орнаментом, виконаним у народних традиціях різьблення по дереву. На цих кахлях орнамент являє собою геометричний мотив з прямих ліній або таких, що перетинаються. Деякі кахлі прикрашені розетками у колі, ромбами, трикутниками, стилізованим зображенням соняшників, квітів, хрестів тощо.

Вартий уваги фрагмент кахлі з дуже цікавою і рідкісною на Україні композицією геральдичного характеру. Про це йшлося вище. Тут зображено вершника з шаблею в руці. Цей сюжет набув поширення як гербовий у XIV—XV ст. в Литві й Білорусії. На Україні подібний зразок виявлено в Кам'яниці-Подільському.

На Суботівській кахлі цей мотив набув місцевої манери виконання. По кутах зображено зависи — прийом, характерний для парадного портретного живопису. Можливо, цим майстер

хотів підкреслити відтворення на кахлі портрету певної особи, можливо навіть, власника замку — Богдана Хмельницького.

Серед керамічних виробів в Суботові траплялись фрагменти світильників, уламки козацьких лючок. Знайдено уламки круглого віконного скла, скляного посуду гутного виробництва.

Вироби з металу представлені підковками до чобіт, фрагментами ножів, кресалами, замками та іншими побутовими речами. Знайдено також польську монету XVII ст.

Крім об'єктів XVII ст. в межах садиби виявлено культурні залишки давнішого часу: напівземлянкові житла з численною слов'янською керамікою IX—X ст., речі ранньозалізного віку та доби бронзи. У зв'язку з цим виникає припущення про те, що батько Богдана Хмельницького під садибу обрав городище раннього залізного віку, на якому ще зберігались вал і рів з напільного боку і в західній частині замчища.

Поперечним розрізом сучасної вулиці, що проходить під валом по південному краю замчища, було відкрито внутрішню частину оборонного рову, який захищав садибу з напільного боку. На ескарпованому схилі замчища знайдено рештки насипу валу, скріпленого дерев'яними конст-рукціями.

Заселення мису слов'янами в IX—X ст. також свідчить на користь наявності на ньому укріплень.

Під час польового сезону 1991 р. було проведено розкопки біля північно-західного кута замчища за 7 м від північно-східного кута розкопу 1990 р., де були відкриті фундаменти палацової споруди XVII ст. Тут на різній глибині траплялись уламки пічних кахлів і посудин пізнього середньовіччя, поодинокі знахідки раннього залізного часу, а також окремі уламки посудин багатоваликаної кераміки доби бронзи. При поглибленні розкопу чітко визначились контури великої заглибленої в землю споруди овальної форми, орієнтованої з південного заходу на північний схід. У цьому напрямку її відкрито на довжину 15 м, а по ширині вона займала 8 м.

У розкритій частині на північно-західному краї споруди виявлено чотири входи на відстані 1,5—2,0 м один від одного. Котлован споруди заглиблений у світложовтому лесі. Стіни не вертикальні, а дещо нахилені назовні. Долівка нерівна, заглиблена на 1,0—1,7 м від сучасної поверхні, перекрита перемішаним сірим ґрунтом із вкрапленнями гумусу та жовтого суглинного лесу.

Споруда остаточно не досліджена і для визначення її призначення ми не маємо достатніх підстав. Тим більше, що аналогів їй невідомо, будь-яких ознак опалювальних пристроїв не знайдено. Знахідок, які належать безпосередньо до споруди, тобто які залишились на долівці з часу її функціонування, не виявлено. У ямах на долівці також не знайдено будь-яких речей, що могли знаходитись тут напередодні руйнування споруди.

Отже, відсутність матеріалу не дає змоги встановити призначення даної споруди.

Судячи за овальною формою, наявністю кількох входів та незвичного внутрішнього планування, це була споруда типу куреня. Вона могла призначатись для перебування тут осіб, які несли вартову службу чи виконували інші обов'язки, пов'язані з існуванням гетьманської садиби⁷.

Отже, в результаті багаторічних досліджень на замчищі Богдана Хмельницького в Суботові відкрито залишки житлових, господарських та оборонних споруд. Одержано важливі матеріали, використані для створення музейної експозиції на замчищі до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, яке відзначалось у 1995 р.

Дослідження на замчищі триватимуть, адже зараз розкопками відкрито приблизно третину всієї площі, яку займала садиба гетьмана.

Сподіваємось на нові відкриття й знахідки, що допоможуть повніше розкрити світ, в якому відбувались історичні події, пов'язані з життям і діяльністю великого сина українського народу.

Примітки

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— К., 1864.— С. 681.

² Юра Р. О. Звіт про роботу слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР в селі Суботові Чигиринського району Черкаської області в 1970 р. // НА ІА НАНУ.— Ф. е.— С. 12.

³ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— К., 1856.— С. 30.

⁴ Кілессо С. К. Будинок Богдана Хмельницького в Суботові // УІЖ.— 1972.— № 7.— С. 106.

⁵ Кулиш П. А. Сочинения и письма / Под ред. И. Каманина.— К., 1910.— С. 118—126; Кілессо С. К. Вказ. праця.

⁶ Виноградська Л. І., Горішній П. А., Юра Р. О. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія.— 1985.— № 50.— С. 65.

⁷ Кучера М. П. Звіт про розкопки в Суботові в 1991 р. // НА ІА НАНУ.— С. 9.

Одержано 08.04.94

РЕЦЕНЗІЇ

И. М. Дьяконов
ПУТИ ИСТОРИИ. ОТ
ДРЕВНЕЙШЕГО ЧЕЛОВЕКА ДО
НАШИХ ДНЕЙ.— М.: Восточная
литература, 1994.— 383 с.

О. П. Толочко

Зміст цієї книги не цілком відповідає її титулу. Її названо «Шляхи історії», але власне «шляхів» тут немає. Книга, у повній відповідності з авторським твердженням у передмові, являє собою «начерк всесвітньої історії», але історії, цілком твердо укладеної в жорсткі теоретичні рамки авторської концепції. Історія людства, за І. М. Дьяконовим, проходить вісім «фаз», від «первісної» до «посткапіталістичної» «со вполне определенными механизмами фазовых переходов». Історія в цій книзі не розвивається власними шляхами, а розсортирована на розряди і підрозряди, розфасована на «фази» і подана до столу з прикріпленими етикетками.

Книгу, проте, варто прочитати, навіть у тому випадку, коли виявиться, що вона не справила того враження, на яке сподівався автор. Попри чітко заявлену концепцію, вона еkleктична, місцями надто суперечлива, а подеколи відверто нудна. Книга претендує на те, щоб подати принципово нове розуміння історії людства, її рушійних сил, періодизації тощо. Іншими словами, «Шляхи історії» претендують на певне методологічне і теоретичне значення, дарма, що автор котетливо атестує її, як «рассчитанную на читателя, интересующегося историей и имеющего некоторую общую подготовку, но совсем не обязательно на специалиста-историка» (с. 3).

Книга написана відомим істориком, що саме по собі робить її явищем прикметним, бо осмислення всесвітньої історії не часто виходить з середини цеху, члени якого все більше полюбляють задавати масштаб власних узагальнень заголовками на зразок «до питання про...» «до проблеми...» і «декілька міркувань з приводу...» (і не тільки тому, що товсті книги більше не належать до розряду «fashion», але й тому, переважно, що історики, як ніхто інший усвідомлюють можливість і природні обмеження власного ремесла). Отже, попри явну невдачу авторського задуму, «Шляхи історії» варто прочитати, бо книга блискуче демонструє межі концептуалізації історії (тим більше, вирази на такому полігоні, як *вся історія людства*), здійснювані в рамках раціональної позитивної науки, з її професійним інструментарієм, виробленим і пристосованим для абсолютно іншого масштабу завдань.

Головним своїм завданням автор вважає визначення ("діагностику" за авторським визначенням) певних, строго окреслених станів людського суспільства, які він називає «фазами», а також з'ясування причин і способів зміни цих фаз, або, в авторському визначенні, «механізми міжфазового переходу». Таким чином, книга, на перший погляд, має займатися досить конкретним завданням, поставленим, як цілком наукова проблема: обґрунтуванням самого поняття «фази» (критерії виділення, ознаки, сутність тощо), визначенням їх можливої кількості і, нарешті, дослідженням причин зміни цих фаз. Здається, побудова книги обіцяє саме це: І. М. Дьяконов розбиває всю історію (і, відповідно, власний виклад) на вісім фаз: первісну, первіснообщинну, ранньої древності, імперської древності, середньовіччя, стабільно-абсолютистського постсередньовіччя, капіталістичну і, нарешті, посткапіталістичну. Однак, читаючи книгу, з подивом з'ясуєш, що саме цього в ній немає, автор явив те, що, власне, і обіцяв: короткий нарис власного бачення історії людства (відзначу в дужках, кваліфікації автора не кращим чином позначилися на книжці: коли перші розділи ще написані в проблемному і ніби дослідницькому тоні, то, починаючи з епохи середньовіччя, І. М. Дьяконов все більше збивається на банальний нарративний стиль підручника). У вступі автор описує власне розуміння історії метафорою річки, яка має виток, звивисте русло, то бурхливу, то повільну течію, і десь в есхатологічній перспективі, можливо, впадає «в некое историческое море». Ця метафора дещо піднімає завісу над авторським усвідомленням історії: він гостро відчуває хід історії, рух, процес перетікання історії, яка має початок і, хто знає, можливо завершення, але рухається невпинно, невідворотно і (незважаючи на звивисті «шляхи») односпрямовано. Книга І. М. Дьяконова, таким чином, є спробою знайти причини цього руху, «механізм міжфазового переходу», цей філософський камінь будь-якого історіософського пошуку.

Що не задовольняє І. М. Дьяконова у нинішніх методологіях? У вступі він полемізує з (не ризикну припустити, єдино йому відомим, може, головним на його думку?) розумінням історії — марксистським, а ще точніше, формаційною схемою, яку власна теорія І. М. Дьяконова має, треба думати, «замінити». Вона погана, по-перше, тому, що є вульгаризацією Маркса, по-друге, тому, що в основу виділення формацій покладено класовий принцип, формації мають загальнообов'язковий характер і зміна формацій відбувається шляхом нібито революційних переворотів, а це суперечить накопиченим емпіричним даним, і, нарешті, тому, що формаційна теорія роз-

глядає формації як поступальні етапи розвитку людства, тобто, рух історії тут осмислено як прогрес, а ця ідея глибоко вкорінена в християнську есхатологічну перспективу. Досить стандартний і неодиоразово пред'явлений, погодьмося, набір претензій до марксизму, але сам об'єкт критики (чому, наприклад, не екзистенціальне розуміння історії Яспера, чи цивілізаційний підхід Тойнбі, чи Блаженний Августин?) промовистий. Він видає інтелектуальне походження власної концепції Дьяконова: так борються з учнем тільки колишні його адепти.

І ще один висновок, який ніби напрошується з цієї критики: все, що є недоліком п'ятичленної формаційної теорії, очевидно, подолане у «восьмифазовій» теорії Дьяконова. І знову помилилися. Все, що автором ставиться на карб формаціям, з рівним успіхом має бути пред'явлене і «фазам».

Однак, повторюся, проблема з цією книжкою не в конкретних думках і спостереженнях автора, а в тому розумінні історії, з яким І. М. Дьяконов приступає до конструювання власної візії всесвітньої історії. Автор історик-професіонал, він знає, що наука «історія» має емпіричний характер, що наукові теорії мають пояснювати певну суму фактів і узгоджуватися з нею, і, отже, він намагається надати власній теорії апостеріорного характеру, «науковим» чином вивести її з відомої йому суми даних. І в цьому криється головна суперечність книги, бо вона намагається подолати фундаментальну суперечність науки і філософії.

XX ст. багате на різного роду і різної успішності історіософські візії, «бачення», а ще точніше — «видіння» історії. Деякі з них мали сенсаційний успіх у публіки, але навряд, щоб справили скільки-небудь помітний вплив на професійну історіографію. Нещодавно було знайдено вдалий термін для подібного роду писань. Це — «метаісторія». Вона до власне історії знаходиться приблизно в такому ж відношенні, як алхімія до хімії. «Метаісторичні» конструції часто стають бестселерами, бо, як і масова свідомість належать до шару історичної міфології і, в певному смислі, творять її. Але досі це не спокучало людей з цеху. Боюсь, що книга Дьяконова, попри те, що написана професіоналом, задумана саме в такому жанрі. Бо її завдання тотожне — оприлюднити власне розуміння історичного процесу, знайти «смісл» всесвітньої історії, хай би навіть у вигляді чергування «фаз» та «фазових переходів».

Але будь-яка успішна «метаісторія» на основу розуміння історії кладе явесь ефектне, часто метафоричне, але цілком ірраціональне начало, на зразок challenge та response Тойнбі, чи «паціонарності» Гумільова тощо. Здається, це є *conditio sine qua* поп жанру. Однак, І. М. Дьяконов надто історик для подібних речей, його методологічне виховання не дозволяє йому «гратися» в метаісторію, він певний, що написав суто наукову книгу. У ній, відтак, є усі атрибути «метаісторії» — намагання схопити історію людства як цілісність, тотально, знайти «випадання» історії і надати їй «осмисленість», побудувати грандіозну і по можливості внутрішню несуперечливу конструцію, в яку б уклалися усі й всілякі прояви людської життєдіяльності. Немає головного — ірраціонального вихідного пункту, *начала* історії. Вірніше, він є, але цілком матеріальний — збоя, еволюція якої лежить в основі класогенезу, а той, зрозуміло, запускає весь механізм суспільного розвитку. І. М. Дьяконов спробував використати для конструювання «метаісторії» цілком наукову (хай навіть і дещо архаїчну, як побачимо) методологію, він змішав жанри, і це від початку прирєкло весь задум на невдачу. Інструментарій історика-професіонала, вироблений переважно у XIX — на початку XX ст. в межах позитивістичного і раціоналістичного мислення, не пристосований для подібного роду завдань. Він може бути гіршим або кращим, більш або менш досконалим, він може навіть свідчити про обмеженість можливостей науки, але він можливий тільки в межах завдань, поставлених і сформульованих як фахові. За межами ремесла його інструменти, подібно до почту Одіна за кордонами Скандинавії, втрачають свою силу і дієвість. Ці інструменти не придатні для містичних осянь і прозріннь, бо важко, справді, самовпевнено гадати, що можна виміряти циркулем і лінійкою волю Творця.

Здається, добрий історик цілком усвідомлює цей ігровий момент «метаісторії». Це, скориставшись метафорою Г. Гессе, гра в бісер, яку, звичайно, треба оцінювати за красою і досконалістю, але аж ніяк не за критеріями «науковості». Найкращий тому приклад — «Людина грайлива» (Homo ludens) Й. Хойзінгки, чи не єдиний приклад метаісторії, що вийшла з-під пера історика, в якій гра є не тільки конструктивним началом людської культури, але й, схоже, самою тканиною тексту.

Повторюся, Дьяконов надто історик, щоб гратися. Він спробував написати серйозну книгу, «наукову» «метаісторію». Але, можливо, недостатньо історик, щоб утриматися від спокуси побачити свої «Шляхи історії» на прикладу книгарні поруч з «Смислом історії» Яспера, «Вивченням історії» Тойнбі, «Філософією історії» Карсавіна.

З огляду на цю двоїстість книжки Дьяконова, на неї варто було б написати дві абсолютно різні рецензії: одну з розбором, так би мовити, «наукового» її боку (зовсім не бездоганного, до речі), іншу з розмовою про запропоноване автором розуміння всесвітньої історії. Оскільки ж з'єднати їх в одному тексті неможливо, гадаю, що з'ясування останнього звільнять від необхідності серйозно полемізувати з автором у конкретних питаннях.

Книга претендує на те, щоб представити виразно іншу, «кращу» (бо автор, здається, гадає, що історіософія тотожна науці і візії історії не мають суверенного статусу, а є ступенями накопичення позитивного знання) ніж марксистська, концепцію історії людства. Що не влаштує Дьяконова в марксизмі, відзначено вище. Що може запропонувати автор натомість? Фактично нічого іншого. Як би не іронізував Дьяконов з приводу «найближчого» перекладення дилетантом Енгельсом ідей серйозного етнографа Моргана, виявляється, що весь понятийний апарат «Шляхів історії» запозичений саме з «Походження сім'ї, приватної власності та держави» або подібних їй марксистських брошур.

Самий дискурс історичного мислення І. М. Дьяконова виразно марксистський і, попри певні косметичні модифікації, прагне до уподібнення стандартній марксистській парадигмі історії. Ключові (і найбільш живі) поняття для Дьяконова це — «производительные отношения», «производительные силы», «способ производства», «соединение рабочей силы со средствами производства», «классовые идеологии», «характер отношений собственности», «прибавочный труд» і тому подібні. Автор, отже, мислить категоріями економічними і класовими (інколи досить еклєктично додаючи сюди такі стерті кліше, як «соціально-психологічні фактори»), відповідно, лишається цілком у межах марксистського розуміння історії, як перш за все економічно-технологічного прогресу, який лежить в основі утворення класів, а їхне «протистояння» (чому ж не «боротьба»?) є підставою суспільного розвитку (урбанізації, утворення держави, зміни «фаз» тощо). Марксизм, відтак, і його формаційна теорія погані для автора не тому, що вийшли з лона

гегелівської філософії і не тому, що вносять в історію політекономічні категорії, а лише тому, що формації «неправильно» визначені і підраховані.

Чи краща «восьмифазова теорія» «п'ятифомаційної»? Чи може вона стати в пригоді історикам чи археологам? Боюсь, що ні. У «фазах» ми без зусиль упізнаємо все ті ж такі формації.

У книзі ми не знайдемо ні визначення «фаз», ні спроби емпірично вивести їх, довести їх дійсне існування. «Фази» виникають не з історії, а з теоретичних уявлень автора. Справді, «фази» народжуються ніби «з нічого». «Первіснообщинну формацію» Дьяконов розділяв на дві фази: первісну та власне первіснообщинну. Перша з них, здається, виділяється лише тому, що автор знає щось про суспільство австралійських аборигенів, і побіжними нотатками про останніх, власне, й обмежує «дослідження» фази (с. 15—17). Друга фаза вводиться фразою: «Спосіб производства по определению зависит от характера производства, форм связи между производителями, классовой структуры общества, мотивов и целей хозяйственной деятельности. Из этого определения, в случае первобытнообщинного строя, надо, конечно исключить классовую структуру общества» (с. 18). Отак, «виключивши» класову структуру (ніби у попередній період вона існувала), одержуємо нову фазу.

Третя фаза, «ранньої древності», також вводиться констатацією: «По мере четкого вычленения эксплуатируемого класса, противостоящего (пока нерасчлененному) классу свободных, система управления социумом институционализируется, получает обфигуриванную структуру, аппарат принуждения — и превращается в государство. Вместе с оформлением, с одной стороны, четко определенвшегося эксплуатируемого класса, а с другой — государственного аппарата кончается вторая историческая фаза и начинается третья...» (с. 27). Звідки, однак, беруться ці класи не зрозуміло, оскільки у попередньому розділі вони, по-перше, «виключені», а, по-друге, й відверто заявлено: «Деление общества на антагонистические классы, противостоящие друг другу в процессе производства, отсутствуют» (с. 24).

Таким чином, може скластися враження, що І. М. Дьяконов критерієм для виділення фаз вважає спосіб виробництва і класи, що протистоять один одному в процесі виробництва (і частково це правда), зміна яких веде до зміни фаз. Таким, отже, може бути «механізм фазового переходу». Однак, критерієм для четвертої фази, «імперської древності», як видно з самої назви, здається, є лише розміри держави, бо ні спосіб виробництва, ні характер класів тут не міняються. Втім, автор тут таки й осаджує себе: «Различаются, с моей точки зрения, формы собственности: если для ранней древности характерно противопоставление дворцово-храмовой и общинно-частной форм собственности и почти полное отсутствие регулярного налогообложения, то для поздней древности — во-первых, сосуществование государственной собственности и собственности частной, во-вторых, разная степень сословной разделенности свободного населения...» (с. 54). Отже, в даному випадку маємо справу, очевидно, з зовсім іншим «механізмом переходу», бо вище автор поставив у позу протистояння не державу й вільних, а «антагоністичні класи», бо панування державної власності характерне і для більшості суспільств, які І. М. Дьяконов кількома сторінками нижче без вагань зараховує до цілком середньовічних. Але головним чином тому, що на наступній за наведеним визначенням сторінці автор нарешті запропонує натяк на визначення «фазового переходу», який виявиться зовсім не тим, що очікувалося: «Имперская древность отделена от ранней древности не социальным переворотом снизу..., а закономерным фазовым переходом, в течение которого создавались все необходимые признаки новой фазы («стальное» оружие, имперская идеология, новые формы эксплуатации труда и организации господствующего класса»)» (с. 55).

П'ята фаза, «середньовіччя», починається вже й зовсім комічно: за опису кочових племінців Євразії, зокрема скіфського, що, звичайно, могло б значно розширити наші уявлення про початок Середньовіччя і теорію синтезу романської і варварської культур, коли б автор наполягав на своєму відкритті. Однак він, «оставив теперь в стороне кочевников», «обратился к основным чертам» нової фази. Такими він вважає дві: «Первым диагностическим признаком пятой, средневековой фазы исторического процесса является превращение этических норм в догматические и прозелитические» та «еще одним диагностическим признаком является, как уже упоминалось, эксплуатация главным образом (или даже исключительно) крестьянства» (с. 60—70). Таким чином, знову маємо справу з цілковито іншими критеріями фази (досі, наприклад, еволюція вчень не фігурувала в такій якості). Варто назвати «часть общества, которая в третьей и четвертой фазах составляла массу лично-свободных воинов» (с. 70) «крестьянством» (бо ж вільне та залежне населення, зайняте в сільськогосподарському виробництві існує і, здається, експлуатується також і у попередніх фазах), і одержуємо середньовіччя замість імперської древності.

Залишу поза увагою виділення І. М. Дьяконовим наступних трьох фаз. Це відбувається на чужій і для автора, і для рецензента території. Очевидно, що справедливо відкинувши марксистську ідею формацій і їх зміни внаслідок зміни характеру виробничих стосунків, на жаль, не може запропонувати нічого іншого, не кажучи — кращого. Відоме вже нам подвійне завдання його книги спонукає Дьяконова постулювати існування фаз і руйнує його спроби емпірично їх довести. «Механізм фазового переходу» насправді виявляється або ж все тією ж самою «супільною революцією» (в точному смислі), або ж автор пропонує екліктичний і щораз інший набір різномірних ознак, і з'ясується, що попри настійне намагання відшукати єдиний і універсальний двигун історії, маємо справу з багатьма.

У книзі І. М. Дьяконова, проте, є дві ідеї, які могли б зробити книгу дещо цікавішою для істориків. Автор «Шляхів історії» різко відкидає два твердження формаційної теорії: ідею універсальності формацій та ідею синхронного проходження тотожних формацій практично усіма суспільствами. Справді, автор робить декілька кроків у напрямку асинхронного розуміння «фаз» і виникає надія, що, не знайшовши «механізму фазового переходу», Дьяконов інтуїтивно намадав істинні етапи розвитку людства та правильно «розклав» відомі йому суспільства на відповідні політики. Однак, формації і тут одержують перемогу над фазами: натрапивши, наприклад, на твердження про те, що деякі суспільства середньовічної Європи (англо-саксонська держава до IX ст., усі скандинавські та слов'янські держави до XII ст.) насправді мають бути зараховані до «ранньої древності», ми з подивом знайдемо їх же й у п'ятій фазі. Та й з універсальністю фаз не все так просто. Первісна, зрозуміло, універсальна фаза. Але ось про імперську древність, якої явно не знали, наприклад, слов'яни: «На то, что имперская древность является одной из закономерных фаз всего исторического развития, указывает и ее примерно синхронный и универ-

сальный характер» (с. 54), або про середньовіччя: «Фаза исторического процесса, которая последовала во всемирно-историческом масштабе за четвертой фазой» (с. 69).

Отже, до висновків. І. М. Дьяконову не вдалося об'єднати емпіричну історію і апіорну «метаісторію». Йому не вдалося не тільки звільнитися від марксистської концепції історії, але й знайти інше, ніж марксистське відчуття історії, він все ще лишається в полоні фундаментальних марксистських метафор: історія має «рух» і «швидкість», історія носить «закономірний» характер і, отже, має «смісл», відшукуваний у вигляді «закону» тощо.

Свого часу Люсьєм Февр іронізував над Тойнбі, який процес власного вивчення історії намагався подати як її концепцію. Приблизно те саме маємо й у випадку «Шляхів історії». Перед нами факт індивідуального прощання І. М. Дьяконова з марксизмом. Основоположнику ж цього учения приписується вислів: «людство розлучається з минулим сміючись». Дьяконов розлучається з власним минулим, на жаль для його книги, серйозно.

Одержано 20.03.95

Pfrommer M.
UNTERSUCHUNGEN ZUR CHRONOLOGIE
FRÜH-UND HOCHHELLENISTISCHEN
GOLDSCHMUCKS.— Tübingen: Wasmuth, 1990 (IstForsch,
Bd. 37).— 496 S.— 28 Taf.

М. Ю. Трейстер

В современной немецкой литературе за последние годы появилось несколько исследований, посвященных ювелирному делу Греции, прежде всего эллинистического времени, в значительной степени построенных на материалах из Северного Причерноморья.

Это прежде всего монография Б. Делперт-Липпич (1985), посвященная истории греческого ювелирного дела от микенской эпохи до периода позднего эллинизма, представляющая собой, несмотря на кажущуюся простоту изложения, достаточно фундаментальный очерк основных тенденций развития ювелирного дела древней Греции, основанный на современной литературе. Главы, посвященные классическому и эллинистическому времени, построены на материалах памятников Крыма и Таманского полуострова¹.

В том же году в Университете Фрайбурга была защищена диссертация У. Аксмани, годом позже изданная в Берлине, посвященная эллинистическим медальонам, в которой делается попытка обобщения медальонов, использовавшихся для украшения подвесок, серег, браслетов, фибул и др. IV—II вв. до н. э. В работу включено 84 произведения эллинистического ювелирного искусства, значительная часть которых имеет северопричерноморское происхождение².

Развитием того же направления является рецензируемая монография Михаэля Пфроммера «Исследования по хронологии золотых украшений раннего и «высокого» эллинизма», одного из немногих в Германии специалистов по археологии Северного Причерноморья, в настоящее время сотрудника Археологического института Трирского университета.

Общим недостатком исследований по античному ювелирному делу, прежде всего это касается значительных по количеству материалов эллинистической эпохи и первых веков н. э., является неразработанность источниковедческой базы, что в значительной степени снижало ценность таких признанных «настоящими» работ как монографии Р. Хиггинса³. Опубликованные более десятка лет назад работы С. Миллер⁴ и К. Райнсберг⁵, посвященные отдельным аспектам торевтики и ювелирного дела преэллинистического и эллинистического времени, лишь подчеркнули необходимость создания обобщающих работ, основанных на комплексной каталогизации памятников. В работах М. Пфроммера эта тенденция исследования проявляется наиболее ярко — в результате необходимо признать, что в настоящее время археологи-антиковеды, занимающиеся проблемами культуры и художественного ремесла Северного Причерноморья, не могут не опираться на его исследования⁶, в которых тщательность и пунктуальность, характерные для немецкой археологической школы, сочетаются с превосходным знанием фактического материала, значительная часть которого хранится в зарубежных музеях и собраниях.

Основная часть рецензируемой работы разбита на главы в соответствии с принципиальными типами эллинистических ювелирных украшений (гл. 1 — «гераклов узел» в эллинистическом ювелирном искусстве — с. 4—80; гл. 2 — цепочки со звериными или человеческими головками — с. 81—94; гл. 3 — браслеты со звериными головками — с. 95—125; гл. 4 — браслеты и перстни в форме змеек, близкие формы браслетов — с. 126—139; гл. 5 — браслеты с медальонами — с. 139—142; гл. 6 — серьги со звериными или человеческими головками — с. 143—196; гл. 7 — подвески-луницы с украшенными дисками — с. 197—296).

Во введении отмечается, что переход к эллинизму означал для греческого ювелирного ис-

куства своеобразную цезуру с различных точек зрения. Даже при том, что продолжал употребляться богатый репертуар форм классической эпохи, имели место значительные перемены.

Рецензируемое исследование посвящено анализу ювелирных форм, сложившихся к концу IV в. до н. э., представленных, например, в знаменитом кладе в Тух эль-Карамус в Египте. В работе прослеживается развитие диадем с «геракловым узлом», ожерелий с застежками в виде головок животных и серег, браслетов в виде змеи.

Взаимовстречаемость различных категорий ювелирных украшений в комплексах свидетельствует о том, что украшения, в которых был использован мотив «гераклова узла», как правило сочетались с цепочками, имеющими застежки в виде львиных головок, браслетами в форме змеек и серьгами, украшенными головками зверей. В отличие от «гераклова узла» данные ювелирные формы имеют немакедонское происхождение. Так, браслеты в виде змеек существовали еще в классическую эпоху, будучи, впрочем, не столь популярны как в эллинизме, серьги в виде головок животных возникли в Италии и Великой Греции, тогда как для цепочек с застежками в виде звериных головок прослеживаются малоазиатские и даже ахеменидские прототипы. Несомненно ахеменидскими по концепции являются браслеты с головками животных на концах, которые также пользовались большой популярностью в эпоху раннего и развитого эллинизма. Украшения этого типа изготовлялись в греческих мастерских еще в V в. до н. э. и относятся скорее к классическому репертуару форм. Подобным образом серьги и ожерелья классических типов в измененных с течением моды формах получили широкое распространение в раннеэллинистическую эпоху. Что же касается новой для эпохи эллинизма формы «гераклова узла», то связь ее появления именно с македонскими мастерскими не представляется очевидной — несомненно, лишь, что ансамбль, сложившийся из украшений с «геракловым узлом», цепочек и серег со звериными головками, чем дальше тем больше соответствовал развитию моды эллинистических держав.

Это новое сочетание форм частично получило развитие и в областях, которые никогда не находились под контролем македонской династии. Во всяком случае одним исключением здесь являются контролируемые Римом территории Центральной Италии, откуда впрочем на сегодняшний день не известно ни одного украшения с «геракловым узлом» македонского типа. Справедливо утверждать, что новое сочетание форм утвердилось практически исключительно в областях, где доминировали греки. Это подтверждает не только пример с контролируемой римлянами Центральной Италией, об этом же свидетельствует и северопонтийский регион. Хотя в некрополях греческих колоний имеются многочисленные находки украшений рассматриваемых типов, несмотря на обилие греческого импорта в скифских погребениях, подобные комплексы украшений там практически не известны. Подобным же образом, вероятно, складывалась ситуация в эллинистической Малой Азии. Несмотря на обилие форм, имеющих ахеменидские прототипы, получивших распространение в период раннего эллинизма, создание империи Александра Великого отнюдь не вызвало этот расцвет ахеменидского репертуара — рассматриваемые формы, вошедшие в греческий, в том числе и в македонский репертуар, еще в доэллинистическое время.

Несмотря на быстро развивавшееся эллинистическое койне в отдельных формах нашли отражение региональные особенности. О них также свидетельствуют и наблюдения за распространением вещей, хотя, говоря о региональных особенностях, приходится мыслить достаточно широкими ареалами, сравнивая, например, «северопонтийский» с «македонским» или «сиро-селевкидский» с «птолемеевским». Так, например, рассматривая особенности декора «геракловых узлов», автор приходит к мысли о тесных связях македонского ювелирного дела с Малой Азией и Северным Причерноморьем (с. 12, 13). Выделение местных особенностей ювелирных украшений, особенно таких сложных, как, например, диадем с «геракловым узлом» построено на детальных синхронистических таблицах элементов декора (с. 78, 79, рис. 13) и картографирования находок. Во всяком случае, выделение местных особенностей осложняется тем, что количество документированных археологических находок меркнет по сравнению с многочисленными предметами, прошедшими через художественный рынок.

Типологические исследования позволяют выделить особенности македонского, селевкидо-сирийского, а также птолемеевского репертуара прежде всего при анализе серег, даже при том, что для селевкидской Средней Азии картина представляется далеко не ясной. Нельзя недооценивать и влияние эллинистического репертуара форм на местные постахеменидские мастерские. Нам представляется, что автор не использовал все имевшиеся у него возможности для локализации центров производства отдельных типов украшений, даже в случае с серьгами — необходимо было шире привлечь опубликованные материалы по литейным формам (с. 151) — например, статью Н. А. Лейпунской о новых находках литейных форм в Ольвии⁷, не говоря уже о том, что в фондах музеев имеются неопубликованные материалы, например форма для отливки серег с львиными головками в Херсонесе.

Некоторые разделы работы специально посвящены находкам из северопонтийского региона, как, например, очерк о полихромных «геракловых узлах II в. до н. э. в Северном Причерноморье», в котором идет речь о памятниках типа диадемы из Артюховского кургана.

Типологическое развитие форм реконструировано на основе анализа совместных находок. При этом существовало два возможных направления оценки. Если считать находки в комплексе с ювелирными украшениями монет Александра или Лисимаха существенными и датировать погребения с краснофигурной керамикой самое позднее концом IV в. до н. э., которое на протяжении жизни последующих поколений лишь постепенно модифицировалось. Что касается чеканки Александра и Лисимаха, то, учитывая обилие посмертных выпусков, автор пришел к заключению, что только в единичных случаях можно прилекать эти монеты для датировки. Относительно датировки краснофигурной керамики, М. Пфроммер отмечает, что по крайней мере для Македонии и Северного Причерноморья можно говорить об ее изготовлении и в первой трети III в. до н. э. не говоря о помещении в могилы старых сосудов.

Следующая часть работы представляет собой каталог комплексов находок (гл. 8), представленных в работе, разбитый по территориальному (Египет — с. 207—209, Греция — с. 209—220, Великая Греция — с. 221—238, Малая Азия — с. 238—242, Македония, Фракия⁸, Иллирия, Албания, включая города северного побережья Эгейского моря — с. 243—259, Северное Причерноморье — с. 260—289, Сирия и Средняя Азия — с. 289—293, Кипр — с. 293—296, комплексы, происхождение которых точно не известно — с. 296—298) и хронологическому принци-

пам, имеющий помимо чисто прикладного и самостоятельное значение в качестве достаточно полного справочника по погребальным комплексам конца IV—II вв. до н. э. В частности в каталог включено 59 комплексов из Северного Причерноморья: главным образом из некрополя Пантикапея, а также Горгиппии, Танаиса, Ольвии, Нимфея, Херсонеса, курганов: Ак-Бурунского, Артоховского, Трехбратнего, Большой Близницы, Куль-Обы, Зеленского, Толстой могилы и др. При этом датировки погребений обосновываются привлечением аналогий для всего комплекса находок из рассматриваемых погребений. Тем не менее, несмотря на хорошее знание русской и советской литературы по данному вопросу, автор выпустил из вида ряд важных публикаций⁹. Касаясь перстней с пантикапейскими статерами из Рыжановского кургана (комплекс Рыжановского кургана привлекается для обоснования датировки погребения, раскопанного в 1840 г. в Аджимушкае Д. Карейшей) (с. 274, 275) необходимо было бы привести ссылки на недавние публикации польских исследователей¹⁰.

Наконец заключительный раздел монографии составляет каталог основных категорий эллинистических ювелирных украшений, разбитый внутри категорий по типам, причем отдельные памятники сгруппированы по территориальному принципу (гл. 9 — украшения с «тракловым узлом» — с. 299—319, гл. 10 — цепочки со звериными и человеческими головками — с. 320—330, гл. 11 — браслеты со звериными головками — с. 331—347, гл. 12 — браслеты и перстни в форме змеих — с. 348—353, гл. 13 — серьги со звериными или человеческими головками — с. 354—398).

В заключение отметим ряд мелких неточностей и ошибок, впрочем существенно не меняющих высокую оценку работы: так В. М. Сысоев назван на с. 284 в прим. 2632 Сысоевой, в названии монографии Д. И. Самоквасова «Могилы Русской земли» — пропущено слово «могилы» — с. 274, прим. 2455.

Примечания

¹ *Deppert-Lippitz B. Griechischer Goldschmuck.* — Mainz: Zabern, 1985 (Kulturgeschichte der antiken Welt, Bd. 27). — 322 s. — 225 Textabb. — U. 32 Farbtaf.

² *Axmann U. Hellenistische Schmuckmedaillons. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät an der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg i. Br.* — Berlin, 1986. — 295 s. — 8 Taf.

³ *Higgins R. Greek and Roman Jewelry. 2nd ed.* — Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1980. — 243 P. 64 Pl.

⁴ *Miller St. G. Two Groups of Thessalian Gold.* — Los Angeles—London: University of California Press, 1979. — 78 P. (University of California Publications in Classical Studies, V. 18).

⁵ *Reinsberg C. Studien zur hellenistischen Toreutik.* — Hildesheim, 1980 (Hildesheimer Ägyptologische Beiträge, Bd. 9). — 355 S. Помимо рецензируемой монографии, это, прежде всего две большие статьи, опубликованные в Ежегодниках Немецкого археологического Института, в которых общие проблемы художественного ремесла раннеэллинистической эпохи решаются со значительным привлечением северопричерноморских материалов, и монография о раннеэллинистической торевтике Александрии и Великой Греции. См.: *Pfrommer M. Grossgriechischer und mittellitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühellenistischer Zeit // Jdl.* — 1982. — Bd. 97. — S. 119—190; *Pfrommer M. Italien-Makedonien-Kleinasien. Interdependenzen spätklassischer und frühellenistischer Toreutik // Jdl.* — Bd. 98. — S. 235—285; *Pfrommer M. Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühellenistischer Zeit.* — Berlin: Gebr. Mann, 1987. — 312 S. — 62 Taf. (Archäologische Forschungen, Bd. 17).

⁷ *Археология.* 1981. — Вып. 45.

⁸ Необходимо учесть защищенную недавно М. Димитровой-Ивановой диссертацию о ювелирном деле Фракии эллинистического времени и ее же статью о серьгах с львиными головками на территории Болгарии. См.: *Димитрова-Иванова М. Ювелирство в Тракия през эллинистическата епоха.* Канд. дисс. София, 1989; *Археология.* 1989. Кн. 2. С. 68—69 (краткое содержание); *Димитрова М. Обещи с лъвски глави от еллинистическата епоха (по материали от България) // Археология.* — 1989. — Кн. 3. — С. 1—14.

⁹ См. например: *Пятышева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса. Конец IV в. до н. э. — IV в. н. э.* — М., 1956 (Труды ГИМ, Вып. XVIII). — 84 С.; *Античная торевтика.* — Л., 1986; *Грач Н. Л. Круглодонные серебряные сосуды из кургана Куль-Оба (к вопросу о мастерских) // ТГЭ.* — 1984. — Вып. XXIV. — С. 100—109; *Алексеев Ю. А. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н. э. // СА.* — 1987. — № 3; *Алексеев Ю. А. Хронография Скифии второй половины IV в. до н. э. // АСГЭ.* — 1987. — Вып. 28. и др.

¹⁰ *Kubszak J. Statory panikapejskia z glowa satyra // Ars Una. Poznan, 1976.* — S. 13—16; *Mielczarek M. Gold Panikaapean Coins set in Rings found in the Great Ryzhanovka Barrow (Ukraine) // Archeologia.* — 1986. — V. 37. — p.104, 105.

Одержано 29.01.91

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

До ювілею Стефанії Ромуальдівни Кілієвич

2 листопада академік П. П. Толочко провів урочисте засідання відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ, присвячене ювілею *Стефанії Ромуальдівни Кілієвич*. На ньому ювіляра також привітали представники Національного музею історії України, Музею історії м. Києва, Києво-Печерського заповідника.

С. Р. Кілієвич народилася 4 листопада 1920 р. у с. Моївка Черневецького району Вінницької обл. у родині службовця цукрового заводу. Разом з батьком неодноразово переїжджала по Вінничині до його нового місця роботи. 1937 р. батька було репресовано органами НКВС.

Після закінчення Ситковицької середньої школи С. Р. Кілієвич вступила до історичного факультету Київського педагогічного інституту. Але закінчувала його вже в евакуації у Воронежі, встигнувши попрацювати у липні

1941 р. на будівництві оборонних споруд навколо Києва. Під час евакуації працювала і в Алтайському краї і в Тулі, пізніше перед визволенням Києва у с. Гоголів Броварського району. Вже 8 листопада С. Р. Кілієвич понтонним містком перейшла до звільненого міста, дослідженню якого вона присвятила життя.

1944 р. С. Р. Кілієвич стає науковим співробітником відділу «Київська Русь» ДІМ України, а 1951 р. його завідувачем. За її участю створюється перша повоєнна музейна експозиція відділу. А вже влітку 1945 р. вона бере участь у роботі археологічної експедиції Б. О. Рибакі у Переяславі. Після того були багаторічні самостійні дослідження стародавнього Києва. Тому не дивно, що коли П. П. Толочко створював Київську постійно діючу експедицію, він перш за все запросив Стефанію Ромуальдівну. Так вона стала співробітницею Інституту археології, з яким пов'язала все наступне життя. Дослідниця стояла біля першопочатків відділу археології Києва і, безумовно, її вдача, доброзичливість, готовність прийти на допомогу як у науці, так і в повсякденному житті, визначили характер цього колективу та стосунки в ньому на багато років.

Головним об'єктом наукових інтересів С. Р. Кілієвич була Старокиївська гора, дитинець столиці Давньої Русі. Вона відкрила численні житла X — XIII ст., ремісничі майстерні, могильник на терасі Старокиївської гори, житла киян, які загинули під час штурму Києва монголами 1240 р., комплекс горнів для випалу плінфи для Десятинної церкви, досліджувала Федорівський собор 1128 р. та його монастирське подвір'я тощо.

Численні статті С. Р. Кілієвич виходили у різних наукових виданнях, але найбільше, звичайно, у збірниках відділу археології Києва, починаючи з найпершого — «Київської Старовини», що була заборонена й вилучена з продажу 1972 р. Вагомий внесок зробила дослідниця у створення ґрунтовної підсумкової колективної монографії «Новое в археологии Киева».

Підсумок тривалого дослідження Київського Акрополя С. Р. Кілієвич здійснила у кандидатській дисертації «Київський дитинець IX — першої половини XIII ст.», яку успішно захистила 1977 р. Її матеріали лягли в основу фундаментальної монографії «Детинец Киева IX — первой половины XIII веков» (1982 р.). У праці зведено та картографовано всі розкопи на Старокиївській горі й всі археологічні об'єкти, виявлені за цей час. Науковці отримали для користування надійний та зручний посібник.

1983 р. С. Р. Кілієвич за вагомий внесок у цикл археологічних досліджень стародавнього Києва було присуджено Державну премію України в галузі науки.

Величезний внесок С. Р. Кілієвич у справу охорони та популяризації пам'яток археології. Вона з перших днів активно працювала у Товаристві охорони пам'яток історії та культури, була членом Президії Київської міської організації. Численні лекції на підприємствах, у народному університеті «Пам'ятки України», екскурсії, сценарії фільмів, діафільму «Київська Русь», мультфільмів на історичні теми — всього не перелічити. Але окремо необхідно сказати про лекторій «Про що розповідає археологія» товариства «Знання», який завдяки енергії Стефанії Ромуальдівни діє до сьогоднішнього дня.

На всесоюзному конкурсі науково-популярних книжок 1983 р. за працю «На горе Старокиевской» дослідниця одержала диплом I ступеню.

За чесну та самовіддану працю С. Р. Кілієвич була відзначена орденом «Знак пошани» (1967 р.), медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 рр.» (1945 р.), «30 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні» (1975 р.), «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1983 р.).

З нагоди ювілею співробітниці Інституту, відділу, колеги та друзі зичать Стефанії Ромуальдівні довгих років життя, здоров'я та посмішок долі.

НАШІ АВТОРИ

- ВЕРЕМЕЙЧИК** Олена Михайлівна — кандидат історичних наук, старший викладач Чернігівського педінституту імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі давньоруської археології.
- ГАДЖІЄВ** Магомед Гаджієвич — доктор історичних наук, зав.відділом археології в ДФ РАН. Фахівець у галузі археології енеоліту — бронзи.
- ГОРІШНІЙ** Павло Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської археології.
- ГОТУН** Ігор Анатолійович — співробітник ІА НАНУ. Вивчає давньоруську археологію.
- ЗАЛІЗНЯК** Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.
- ЗУБАР** Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.
- КОЗАК** Денис Никодимович — доктор історичних наук, заст. директора ІА НАНУ. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.
- МАЙКО** Вадим Вячеславович — молодший науковий співробітник Кримської філії ІА НАНУ. Вивчає добу середньовіччя у Подніпров'ї.
- МАССОН** Вадим Михайлович — доктор історичних наук, член-кореспондент Туркменської АН, директор ІМК РАН (м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі давніх культур Сходу.
- МАХОРТИХ** Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.
- МОГИТИЧ** Роман Іванович — директор Львівської філії «Укрпроектреставрація». Фахівець у галузі архітектури і містобудування Галицько-Волинської Русі.
- НЕЧИТАЙЛО** Анета Леонідівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології доби бронзи.
- РИЧКОВ** Микола Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі теорії і методики археології.
- РУСЯЄВА** Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.
- СОН** Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, зав. фондами ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.
- ТОЛОЧКО** Олексій Петрович — кандидат історичних наук, зав.відділом Інституту археографії НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської історії.
- ТРЕЙСТЕР** Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДМОМ ім. О. С. Пушкіна у м. Москві. Фахівець у галузі античної археології.
- ФАРБЕЙ** Олександр Михайлович — науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вивчає період християнізації Криму.
- ЧЕРНИХ** Людмила Андріївна — молодший науковий співробітник ІА НАНУ. Вивчає археологію бронзової доби.
- ЧЕРНЯКОВ** Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології бронзової доби.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	— Археологические исследования на Украине
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
АСГЭ	— Археологический сборник государственного Эрмитажа
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО	— Записки Российского археологического общества
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук України
ИМФ АН СССР	— Известия Молдавского филиала АН СССР
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК АН СССР	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КСОГАМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПСА	— Проблемы скифской археологии
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РИБ	— Русская историческая библиотека
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
Труды ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УІЖ	— Український історичний журнал
ЭО	— Этнографическое обозрение
АР	— Archeologia Polski
СІЛ	— <i>Corpus inscriptionum Latinarum</i>

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1995 рік

Статті

БІРБРАУЕР Ф.	Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами	№ 2	С. 32—51
БОЛТРИК Ю. В., ФАЛКО О. Є	Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій)	№ 2	С. 3—13
ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А.	О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке	№ 3	С. 47—53
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Пізній мезоліт України	№ 4	С. 3—16
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Ранній мезоліт України	№ 3	С. 3—16
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Фінальний палеоліт України	№ 1	С. 3—22
КОЗАК Д. Н.	Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст.	№ 4	С. 50—65
КОЗАК Д. Н., КОЗАК Н. С.	До питання про еволюцію міфологічних поглядів слов'ян у I тис. до н. е.	№ 1	С. 46—51
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.	Про вплив змін оточуючого середовища на історичний розвиток Ольвійської держави	№ 2	С. 13—25
ЛЕЙПУНСЬКА Н. О.	Економіка ольвійської держави в V ст.	№ 3	С. 16—27
МАССОН В. М.	Ранние комплексные общества в древней истории Восточной Европы	№ 4	С. 16—24
МОЛЕВ Є. О.	Боспор та його сусіди у II ст. до н. е.	№ 3	С. 27—33
ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Я.	Походження хрестонодійних блях скіфського часу	№ 2	С. 25—32
ПАЧКОВА С. П.	Зарубинецька та поморська культури: (порівняльний аналіз керамічних комплексів)	№ 3	С. 33—47
ПИСАРЕНКО Ю. Г.	До питання про першу сім'ю Ярослава Мудрого	№ 1	С. 51—61
ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., ЦИМІДАНОВ В. В.	Кам'яна сокира в пам'ятках зрубної культурно-історичної спільності	№ 2	С. 52—62
РУСЯЄВА А. С.	Ольвійсько-сарматські відносини у другій половині I ст. н. е.	№ 4	С. 24—38
РУСЯЄВА М. В.	Дюнісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів	№ 1	С. 22—34
СИМОНОВИЧ Е. О.	Про соціальну структуру черняхівського суспільства за матеріалами поховального обряду	№ 4	С. 38—50
СОРОЧАН С. Б.	Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII—IX ст.	№ 1	С. 34—46
СУХОБОКОВ О. В.	Залізобробна справа за матеріалами розкопок давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Ніцаха Сумської обл.	№ 3	С. 53—68
Публікації археологічних матеріалів			
АНДРОШУК Ф. О.	Топографія та хронологія Шестовицького могильника	№ 3	С. 115—123
ВЕРЕМЕЙЧИК О. М., ГОТУН І. А.	Колодязі на давньоруських сільських поселеннях	№ 4	С. 82—94
ВІТРИК І. С.	Городища півдня Житомирщини	№ 2	С. 79—83
ГАВРИЛЮК Н. О., КРАВЧЕНКО Н. М.	Початок осілості у степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора)	№ 3	С. 85—97
ГОПАК В. Д.	Ковальські виробни скіфських пам'яток Середнього Подніпров'я	№ 1	С. 82—88
ГУСЕВ С. О.	До питання про колесо в трипільській культурі	№ 1	С. 69—75
ГУСЕВ С. О.	Трипільські поселення поблизу Немирова	№ 3	С. 73—81
ДЕМЕЩЕНКО С. О.	Лопаточки пізньопалеолітичного поселення Костенки I	№ 1	С. 62—69
ЖУРАВЛЬОВ О. П., МАРКОВА О. В.	Остеологічні матеріали із культових комплексів Ольвії	№ 2	С. 70—79
ЗАЙЦЕВ Ю. П.	Мегарони Неаполя скіфського	№ 1	С. 88—100

ІВАНОВА С. В.	Технологія та орнамент гончарства бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я	№ 3 С. 69—73
КОТЛЯР М. Ф.	Про так звані чернігівські гривни срібла	№ 2 С. 83—93
КУБИШЕВ А. І., СКИБА Л. Є., СКОРИЙ С. А.	Поховання скіфського часу Пирогівського могильника	№ 1 С. 100—112
КУРЧАТОВ С. І., СИМОНЕНКО О. В., ЧИРКОВ А. Ю.	Сарматський воїнський могильник на Середньому Пруті	№ 1 С. 112—123
МАЙКО В. В., ФАРБЕЙ О. М.	Християнізація тюрко-болгар Криму в світлі археологічних джерел (на прикладі поховального обряду)	№ 4 С. 75—80
МАКСИМОВ Є. В., ЦИНДРОВСЬКА Л. О.	Зарубинецький могильник у с. Григорівка на Дніпрі	№ 3 С. 108—115
МУРЗІН В. Ю., РОЛЛЕ Р., СКОРИЙ С. А.	Дослідження Перещепинського курганного могильника	№ 2 С. 63—72
НЕЧИТАЙЛО А. Л., ГАДЖІВ М. Г.	Особливий тип кераміки в характеристиці взаємовідносин кавказьких і степових племен	№ 4 С. 66—74
ПАШКЕВИЧ Г. О.	Палеоботанічні матеріали з розкопок Ольвії	№ 3 С. 97—108
САПРЫКИН С. Ю.	Херсонесская буле	№ 1 С. 75—82
СЕРГЕЄВА М. С.	Керамічні світильники Києва	№ 3 С. 123—130
ТУРОВСЬКИЙ Є. Я.	Склад амфорної тари із затопленої сільської садиби Херсонеса	№ 3 С. 81—85
Дискусії		
ВІДЕЙКО М. Ю.	В пошуках держави Аратти	№ 2 С. 104—118
ЗУБАР В. М.	Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е.	№ 3 С. 137—146
КУЗІН-ЛОСЄВ В. І.	Деякі зауваження з приводу інтерпретації археологічного матеріалу	№ 2 С. 94—104
МАХОРТИХ С. В.	Про кинджали скіфського типу з простим антенним навершям	№ 4 С. 111—116
ОРЕЛ В., КУЛИК О.	Заметки о древних киевских граффити	№ 1 С. 124—132
ОТРОЩЕНКО В. В.	Деякі зауваження з приводу «кризи української археології»	№ 2 С. 118, 119
РИЧКОВ М. О.	Археологічна культура і ландшафт	№ 4 С. 95—110
Археологія за рубежом		
МАЛЬОВАНІЙ О. М.	Золотий телець — не міф	№ 1 С. 133—137
До методики археологічних досліджень		
БЄЛЯЄВА С. О., ПЕТ- РАШЕНКО О. М.	Про основні напрямки та результати застосування автоматизованої системи обробки джерел в Інституті археології НАН України	№ 2 С. 120, 121
ВАСИЛЬЄВ С. О.	Критерії виділення наземних жител пізнього палеоліту	№ 3 С. 131—136
ЧЕРНИХ Л. А.	Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я	№ 4 С. 117—131
Пам'ять археології		
КУЛАТОВА І. М., СУПРУНЕНКО О. Б.	Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії	№ 2 С. 122—129
ПЕНЯК П. С.	З історії археологічної науки Закарпаття	№ 1 С. 138—141
ЧЕРНЯКОВ І. Т.	Доля вченого і людини (до 110-річчя А. В. Добровольського)	№ 4 С. 132—135
Нові відкриття і знахідки		
БУЛКИН В. А.	О времени постройки церкви Спаса на Берестове	№ 2 С. 140—143
ГАВРИШ П. Я.	Антична монета зі скіфського городища лісостепової Скіфії	№ 2 С. 135, 136
ГОРІШНИЙ П. А.	Археологічні дослідження в Суботові	№ 4 С. 143—148
ЗАСКОКА В. М.	Нова знахідка монети з Керкінітиди	№ 3 С. 152

ЗУБАР В. М.	Про нижню дату латинських клейм з назвою Меазійського Флавієвого флоту	№ 4 С. 136—138
КОРПУСОВА В. М.	Про колекцію середньовічних тканин з некрополя Золоте	№ 1 С. 144—148
КУРБАН А. В.	Ливарна формочка з Приазов'я доби пізньої бронзи	№ 2 С. 130
КУЧУГУРА Л. І.	Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівка в Подніпров'ї	№ 2 С. 131—135
МОГИТИЧ Р. І.	Вулиця літописного Звенигорода	№ 4 С. 140—143
РИЧКОВ М. О.	Нові поховання раннього етапу середньодніпровської культури	№ 3 С. 147—152
РУСЯЄВА А. С., СОН Н. О.	Теракотова форма з зображенням Артеміди	№ 4 С. 138—140
САПРИКІН С. Ю., БАРАНОВ І. А.	Грецький напис із Судака	№ 2 С. 137—140
СИМОНОВИЧ В. О.	«Кам'яна баба» з с. Калинівка в Причорномор'ї	№ 1 С. 142—144
Рецензії		
ВІДЕЙКО М. Ю.	А. Г. Колесников. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии.— К.: Наукова думка, 1993.— 152 с.	№ 2 С. 152—155
ПЕНЯК С. І., ПОПОВИЧ І. І., ПОТУШНЯК Я. Ф., КОБАЛЬ Й. В.	Древняя история Верхнего Потисья.— Львов: Світ, 1991.— 180 с.	№ 2 С. 144—150
СУХОБОКОВ О. В.	Чернігівська старовина.— Чернігів: Сіверянська думка, 1992.— 147 с.	№ 2 С. 150—152
ТОЛОЧКО О. П.	И. М. Дьяконов. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней.— М.: Восточная литература, 1994.— 383 с.	№ 4 С. 148—151
ТРЕЙСТЕР М. Ю.	Pfrommer M. Untersuchungen zur chronologie frühund Hochhellenistischen goldschmucks.— Tübingen: Wasmuth, 1990 (IstForsch, Bd. 37).— 496 S.— 28 Taf.	№ 4 С. 151—153
Хроніка		
БРОВЕНЦЕР Ю. М., ОТРОШЕНКО В. В., ПАВЛОВА І. М.	Робоча зустріч з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи	№ 1 С. 150
КОЛЕСНИК О. В., КРОТОВА О. О.	Регіональна конференція палеолітознавців у Долині	№ 1 С. 151
МИХАЙЛОВ Б. Д.	51 північноамериканська антропологічна конференція	№ 1 С. 149
Наукова конференція «Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України» (Харків, 1995 р.)		
Вітаємо ювілярів		
До ювілею Стефанії Ромуальдівни Кілевіч		№ 4 С. 154—155
Пам'яті Андрія Олександровича Білецького		№ 3 С. 154, 155
Пам'яті Марії Іванівни Вязьміної		№ 1 С. 152—155
Пам'яті Олега Івановича Домбровського		№ 1 С. 156—158
Пам'яті Миколи Михайловича Шмаглія		№ 3 С. 156, 157
Наші автори		
		№ 1 С. 160
		№ 2 С. 156
		№ 3 С. 157
		№ 4 С. 156

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

- ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Поздний мезолит Украины 3
- МАССОН В. М. Ранние комплексные общества в древней истории
Восточной Европы 16
- РУСЯЕВА А. С. Ольвийско-сарматские отношения во второй половине I в. н. э. 24
- СЫМОНОВИЧ Э. А. О социальной структуре черняховского общества
по материалам погребального обряда 38
- КОЗАК Д. Н. Культурно-историческая интерпретация кладов Воьльни
рубежа IV—V вв. 50

Публикации археологических материалов

- НЕЧИТАЙЛО А. Л., ГАДЖИЕВ М. М. Особый тип керамики в характеристике
взаимоотношений кавказских и степных племен 66
- МАЙКО В. В., ФАРБЕЙ А. М. Христианизация тюрко-болгар Крыма в свете
археологических источников (на примере погребального обряда) 75
- ВЕРЕМЕЙЧИК Е. М., ГОТУН И. А. Колодцы на древнерусских
сельских поселениях 82

Дискуссии

- РЫЧКОВ М. А. Археологическая культура и ландшафт 95
- МАХОРТЫХ С. В. О кинжалах скифского типа с простым антенным навершием . . . 111

К методике археологических исследований

- ЧЕРНЫХ Л. А. Определение весовой системы эпохи бронзы
Северного Причерноморья 117

Память археологии

- ЧЕРНЯКОВ И. Т. Судьба ученого и человека (к 110-летию А. В. Добровольского) . . 132

Новые открытия и находки

- ЗУБАРЬ В. М. О нижней дате латинских клейм с названием
Мезийского Флавиева флота 136
- РУСЯЕВА А. С., СОН Н. А. Терракотовая форма с изображением Артемиды 138
- МОГИТИЧ Р. И. Улица летописного Звенигорода 140
- ГОРИШНИЙ П. А. Археологические исследования в Субботове 143

Рецензии

- ТОЛОЧКО А. П. И. М. Дьяконов. Пути истории. От древнейшего человека
до наших дней.— М.: Восточная литература, 1994.— 383 с. 148
- ТРЕЙСТЕР М. Ю. Pfrommer M. Untersuchungen zur chronologie
früh-und Hochhellenistischen goldschmucks.— Tülingen: Wasmuth, 1990
(Istorsche, Bd. 37).— 496 S.— 28 Taf. 151

Поздравляем юбиляров

- К юбилею Стефании Ромуальдовны Килиевич 154

Наши авторы

- Список сокращений 157
- Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 1995 г. 158

ІНДЕКС 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1995. № 4. 1—160